

Magha's

SISUPALAVADHAM

CANTO II

SARADARANJAN RAY

Acca
Reg. No. 4697

Class No. 891.263

Book No. M 19SR.C.2.

Accession No. 4697.

MAGHA'S SISUPALAVADHAM

CANTO II

*WITH THE COMMENTARY OF
MALLINATHA*

EDITED BY

SARADARANJAN RAY, VIDVAVINODA, M. A.,

Principal, Metropolitan (now Vidyasagar) College,

With Analysis Anglo-Sanskrit Notes, &c. &c.

THIRD EDITION,

Revised and Enlarged

September, 1919

1570-71
617
4637

PRINTER GOBARDHAN PAN,
GOBARDHAN PRESS,
209, Cornwallis Street, Calcutta.

PUBLISHED BY
MANORANJAN RAY
FOR
S. RAY & CO.,
11/1, Esplanade and 90/3A, Harrison Road,
CALCUTTA.

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The publication of this volume has been delayed by the long-continued illness of the editor, who is still in bed under a severe operation.

Pandit Kalikrishna Bhattacharya, senior Professor of Sanskrit, Vidyasagar College, has, with his usual kindness, seen the book through the press, for which the publishers owe him sincere thanks.

The general plan is the same as in Canto I except that the Appendix is omitted, the rules being all explained in the body of the volume.

CALCUTTA,
December, 1917 }

PUBLISHERS

PREFACE TO THE THIRD EDITION

In this edition the book has been thoroughly revised and the Notes very much amplified. It is a bigger volume now but the price remains unaltered.

CALCUTTA,
September, 1919 }

PUBLISHERS

INTRODUCTION

The second Canto opens with a dilemma. Hari had promised to Narada to march forthwith against Sisupala ; but as he was preparing for the expedition, messenger came from Yudhishtira inviting his presence at the Rajasuya sacrifice which he was about to commence. For advice, Hari summoned his elder brother Balarama and his uncle Uddhava.

The former, an inveterate toper, was tipsy at the time and casting caution to the winds, advised an immediate march. Stout fighter as he was, he thought the Yadava army was strong enough to crush any opposition and it was unnecessary to discuss the *pros* and *cons* in accordance with the approved rules of Polity, because these were meant for people of ordinary resources only.

Uddhava followed with a warning. He said that the old enemies of Hari were eagerly waiting for an opportunity to combine against him, and the march at the present moment would be the best of such opportunities. Sisupala, who by himself even was not an insignificant adversary, would be formidable if placed at the head of this coalition. The dilemma, thought Uddhava, could be easily met by coaxing all these kings to be present at Yudhishtira's sacrifice, where the attentions that were sure to be paid by Yudhishtira to Hari would undoubtedly whet their spite and drive them to hostilities, even though they did not come prepared for such a turn of events, and thus present an opportunity to Hari to attend the sacrifice and kill Sisupala—serve friend and the gods *at the same time*.

The advice of Uddhava appeared so simple and practical that Hari at once decided to adopt it.

शिशुपालवधम्

द्वितीयः सर्गः

1. Hari in a fix.

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विष/मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यदयाकुलः ॥ १ ॥

Prak.—अथ मुरं द्विषन् कार्यदयाकुलः आसीत् [Now Hari, the slayer of Mura, found himself in a fix being placed between two conflicting duties]. How so ?—यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः मुरं द्विषन् [An invitation came from Yudhishtira who was about to celebrate a sacrifice]. But where was the perplexity ?—अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् [At the instance of Narada, Hari had made up his mind to march forthwith against Sisupala. Yudhishtira's invitation interfered with this expedition, and Hari did not know what to do]. 1.

Prose—अथ यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् कार्यदयाकुलः आसीत् ॥ १ ॥

English—Soon after, invited by the son of Pritha, who wanted to perform a sacrifice, the slayer of Mura, longing to march against the King of Chedi, felt distracted by two duties. 1.

Bengali—হরি শিশুপালের বিরুদ্ধে যুদ্ধ যাত্রা করিবেন স্থির করিয়াছেন এমন সময়ে যুধিষ্ঠির যজ্ঞের নিমন্ত্রণ করিয়া পাঠাইলেন। যজ্ঞে যাওয়া ও যুদ্ধ করা এই দুই কর্তব্যের সঙ্কটে পড়িয়া হরি আকুল হইলেন ॥ ১ ॥

Explanation—Narada's message had thoroughly roused Hari. He was thinking of an expedition against Sisupala when Yudhishtira's messenger came in with an invitation from that monarch, his dear kinsman, to be present and direct affairs at the Rajasuya sacrifice which he intended to celebrate. Hari felt perplexed. Indraprastha and Mahishmati were at a great distance from each other. It was not possible to be simultaneously present at the two places. Evidently Hari had either to disoblige Yudhishtira or to let Sisupala alone; he did not know which to do. 1.

Mallinatha—অস্মিন্ সর্গে মন্ত্রবর্ণনায় বীজং বপতি যিয়চ্চমাণেনেতি^১। ‘অথ’ ইন্দ্রসন্দেশশ্রবণানন্তরং ‘যিয়চ্চমাণেন’ যষ্টুমিচ্ছতা [যজতে: সন্নতাৎ লট: শানচ্^২] ‘পাঠেন’ পৃথাপুত্রেণ যুধিষ্ঠিরেণ [“তস্যেদম্” ইতি অণ্। অন্যথা “স্বীভ্যো ঢক্” স্যাৎ^৩] ‘আহতঃ’ আকারিত: [হ্র্যতে: ক্তে সম্মসারণদীর্ঘো^৪] তথা ‘অভি-
চৈদ্যং’ শিশুপালং প্রতি [“লচ্চণেনাভিপ্রতী আভিমুখ্যে” ইত্যব্যযীভাব:। “অভিরভাগে” ইতি কর্মপ্রবচনীয়ত্বে তদযোগে দ্বিতীয়া বা^৫] ‘প্রতিষ্ঠাসু:’ প্রস্থাতুমিচ্ছু: [তিষ্ঠতে: সন্নতাৎ উপ্রত্যয়:] ‘সুরং দ্বিষন্’ সুরারি: [“দ্বিষোঽমিবে” ইতি শতপ্রত্যয়ে “দ্বিষ: শতুর্বা” ইতি বৈকল্যিক: ষষ্ঠীপ্রতিষেধ:^৬] ‘কার্য্যদ্বয়েন’ সুরকার্য্যসুহৃৎকার্য্যরূপেণ ‘আকুল:’ বিপ্রতিষেধাত্ আবশ্যকত্বাচ্চ দ্বয়ো: সন্দিহান: ‘আসীত্’। অতো মন্ত্রস্য অয়মবসর: ইতি ভাব: ॥ ১ ॥

NOTES ON MALLI.

1. By যিয়চ্চমাণেন &c. he sows the seed to describe ‘Counsel’ in this Canto. 2. শানচ্ is the substitute for লট্ after যজ

ending in सन् । 3. The अण् is by “तस्येदम्” otherwise “स्त्रीभ्यो ढक्” would have prevailed (*Oharcha*). 4. क्त coming after ह्वेज्, there is सम्प्रसारण and दीर्घ (*Oharcha*). 5. There is अव्ययीभाव by “लक्षणेन—” (*Oharcha*); or, अभि is कर्मप्रवचनीय by “अभिरभागे” (*Oharcha*), and in connection with it there is द्वितीया in चैद्यम् । 6. शट् is the affix by “द्विषो—” (*Oharcha*), and षष्ठी is optionally barred by “द्विषः—” (*Oharcha*). 7. Because they are conflicting and both are apparently unavoidable.

Sara—नारदवाक्यान् अङ्गीकृतञ्च हरिणा चैद्याभियानं प्राप्तञ्च युधिष्ठिरस्य राजसूये समाह्वानम् । युगपदेव पुनर्युद्धयावा यज्ञयावा च न सम्भवतः ; का वा एतयोः कार्यार्था इति विमृशन् हरिर्निश्चयं नाध्यगच्छत् ॥ १ ॥

CHARCHA.

1. यियञ्चमाणेन—यष्टुम् इच्छति इति यज + सन् + लट् स्थाने शानच् = यियञ्च (सन्नन्तधातु) + शानच् = यियञ्चमाणः wishing to perform a sacrifice. तेन । Qual. पार्थेन ।

2. आहूतः—आ + ह्वेज् + क्त कर्मणि invited. Qual. द्विषम् । Malli's सम्प्रसारणदीर्घौ refers to the following steps :—आ + ह्वे + क्त = आ + हुए + क्त ; this is by सम्प्रसारण, i. e., the substitution of उ for व । Now उ and ए become उ by पूर्वरूप giving आ + हु + त = आ + ह + त । This is दीर्घ । The rule is “हलः”—हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घः ।

3. पार्थेन—पृथा is a name of कुन्ती । पृथायाः अयम् इति पृथा + अण् पार्थः । तेन । Refers to युधिष्ठिर । Malli's rule “तस्येदम्” means—अण् is attached to a प्रातिपदिक in the sense तस्य इदम्—this is related to him. तस्य and इदम् are more *representatives* ; so तस्य includes तस्याः also, and इदम् stands also for इयम् and अयम् । Thus derived, पार्थ means ‘related to पृथा’ hence includes ‘son’ also, because the son is related to the mother. Malli. explains the necessity for this round-about derivation in preference to the direct exposition पृथाया अपत्यम्, saying “अन्यथा—” । He means that this वाक्य gives पृथा + ढक् पार्थेयः not पृथा + अण् पार्थः, because as he

says, अण् is barred by “स्त्रीभ्यो ढक्” which directs ढक् (एय) after स्त्रीप्रत्ययान्त words. This is rather misleading. The rule “स्त्रीभ्यो ढक्” is barred by “अहहाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः”—Names of नदी and मानुषी take अण् if the leading vowel in them is not आ, ऐ or औ । Hence पृथा being name of a मानुषी, we do expect पार्थ with अण् । The rule “अहहाभ्यः—” however is superseded by the rule “डाचः”—If a word contains only two vowels, ढक् is the affix in the sense तस्यापत्यम् even though the word be a नदीनाम or a मानुषीनाम । Hence instead of “अन्यथा ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ स्यात्” it is preferable to say “अन्यथा ‘डाचः’ इति ढक् स्यात्” । It should be noted, however, that, according to some, पृथा is of the उत्सादि class, and, as such, takes अञ् barring the rule “डाचः” । Hence पृथाया अपत्यं पुमान् इति पृथा + अञ् पार्थः by the rule “उत्सादिभ्यः अञ्” ।

4. द्विषन्—द्वेष्टि इति द्विष + शतृ कर्तरि द्विषन् an enemy. Malli's rule “द्विषोऽमित्रे” means—द्विष takes the affix शतृ in the कर्तृवाच्य if the agent of द्विष be an enemy. The शतृ here is a प्रत्यय, while शानच् in वियच्छमाण is an आदेश । In the case of शतृ and शानच्, as आदेश, the restriction is, that, generally, they must not be प्रथमान्त (i. e., must not qualify a प्रथमान्त word). There is no such restriction in a प्रत्यय । Hence here द्विषन् is used in the प्रथमा ।

5. सुरम्—Mura was a demon whom Hari killed. तम् । द्वितीया in the अनुक्तकर्म of the क्रिया in द्विषन् । By the Varttika “द्विषः शतृर्वा वचनम्” षष्ठी is also available, notwithstanding the prohibition “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनाम्” ।

6. अभिचैद्यम्—चैद्य (derisive). Canto I, sl. 76) is शिशुपाल । चैद्यम् अभिलक्ष्य इति अभिचैद्यम् against Sisupala, अव्ययी— । तत् यथा तथा । Qual. the क्रिया in प्रतिष्ठासुः । Malli's rule “लक्षणेन—” means that अभि and प्रति implying अभिसुख्य are optionally compounded with the indicator (लक्षण) of अभिसुख्य । Here चैद्य is the indicator of अभिसुख्य । Hence the समास । The समास being optional, we

may also have the वाक्य—चैद्यम् अभि or अभि चैद्यम् । So अभिचैद्यम् may be treated as compounded or uncompounded. But when the reference is to an indicator (लक्षण) अभि is कर्मप्रवचनीय ; and in the uncompounded form we have “कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया” in चैद्यम् । The rule “अभिरभागे” means that अभि is a कर्मप्रवचनीय when it refers to a लक्षण, or a statement of some transformation in some one, or to universality (वीक्षा) ।

7. प्रतिष्ठासुः—प्रतिष्ठासते, i. e., प्रस्थातुमिच्छुः इति प्र + स्था + सन् + उ कर्त्तरि प्रतिष्ठासुः is about to march. Qual. द्विषन् ।

8. कार्यं &c.—कृ + ण्यत् कर्मणि कार्यम् duty. द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि + अयच् द्वयम् a diad, a pair. आ + कुल + अच् कर्त्तरि आकुल perplexed, bewildered. कार्ययोः द्वयम्, इतत्— । कार्यद्वयेन आकुलः, इतत्— ।

9. Voice—...आह्वतेन...प्रतिष्ठासुना...द्विषता...कुलेन अभूयत ।

2. Consultation with Uddhava and Balarama.

सार्धमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत् सदः ।

गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

Prak.—अथ असौ सदः आसदत् [Thus in doubt, Hari entered the council-room]. Alone ?—उद्धवसीरिभ्यां सार्धम् [No, Uddhava and Balarama followed him]. How did he look then ?—अभिनभः चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् असौ [He, entering the spacious council-room, looked like the moon entering the broad expanse of heaven at moon-rise]. But he had two others following him—गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् [Quite true ; he imitated not the moon as it is seen every day when rising, but the moon rising with Vrihaspati (Jupiter) and Sukra (Venus) in her trail]. 2.

Prose—अथ असौ अभिनभः गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् उद्धवसीरिभ्यां सार्धे सदः आसदत् । २ ।

Eng.—Forthwith, with Uddhava and Sirin, he repaired

to the council-room, bearing the lustre of the moon entering the sky with Vrihaspati and Sukra in attendance.

Beng.—कर्तव्य स्थिर करार जग्नू তিনি উদ্ধব ও বলরামকে ডাকিয়া একসঙ্গে মন্ত্রগৃহে প্রবেশ করিলেন, যেন বৃহস্পতি ও শুক্রের সহিত আকাশে চন্দ্র উদ্ভিত হইলেন ।

Expl.—Placed in a fix, Hari sent for Uddhava and Balarama for a consultation and together the three entered the council-room. Also see *Prak.* 2.

Malli.—एवं मन्त्रवीज (? मं) सन्देहसुपण्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह साङ्गति^१ । ‘अथ’ सन्देहानन्तरम् ‘असौ’ हरिः ‘अभिनभः’ [पूर्ववत् अव्ययीभावः कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया^२] ‘गुरुकाव्यौ’ बृहस्पतिशुक्रौ ‘अनुगौ’ अनुयायिनौ यस्यां ताम् [“गौर्पति-धिषणो गुरुः” इति “शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः” इति च अमरः] चन्द्रस्य इमां ‘चान्द्रौ’ श्रियं विभत् [अत्र श्रौतुल्यां श्रियम् इति निदर्शनाभेदः^३] ‘उद्धवसीरिभ्यां साङ्गम्’ उद्धवरामाभ्यां सह ‘सदः’ सभाम् ‘आसदत्’ अगमत् । राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः [सदेर्लुङि “पुषादि—” इति चुरङादेशः^४ । अत्र मनुः—“गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः”^५ इति] २ ।

NOTES ON MALLI

1. Having thus referred to perplexity which gives occasion for counsel, he, by साङ्गम् &c. speaks of the proper place for counsel. 2. अव्ययीभाव or द्वितीया through a कर्मप्रवचनीय as before (See अभिषेद्यम्, sl. 1). 3. We have a variety of निदर्शना, because श्रौ has to be taken as श्रौतुल्य । 4. We have लुङ् after सद, and then चि is replaced by चङ् by the rule “पुषादि—” (*Char.*). 5. The king should discuss policy in secret, unnoticed by others, on the top of a hill, within a room, or in a lonely wood.

Sara—अथ सन्दिहानो हरिः निश्चयमिच्छन् बलेन उद्धवेन च सह मन्त्रमवमं विवेक्ष । २ ।

CHARCHA

1. उद्धव--Uddhava was one of the Yadavas, being son of देवदास who is supposed to have been an uncle of वसुदेव । He was one of Krishna's seniors and a favourite. सीर is लाङ्गल । सः अस्ति अस्य प्रहरणत्वेन इति सीर + इनि मत्वर्थे सीरी a name of Balarama, the elder brother of Krishna. "तालाङ्गो मुषली हली" इत्यमरः । Also comp. the name ललायुध । उद्धवश्च सीरी च उद्धवसीहरिणौ, इन्द्र । ताभ्याम् । सहाय्ययोमे श्या । We do not get सीर्युद्धवौ, because उद्धव being the senior "अभ्यर्हितं प्राक् पततीति वक्तव्यम्" applies and उद्धव leads in the compound.

2. आसदत्—आ + सद + लुङ् तिप् । सीदति, ससाद, सस्यति । Malli's rule in full is "पुषादिद्युताद्यलुदितः परस्मैपदेषु" । सद is read in the धातुपाठ as सदल from which ल is dropped ; it is therefore लुदित् and the rule applies.

3. गुरु &c—गुरु is बृहस्पति, काव्य is युक् । अनुगच्छतीति अनु + गम् + उ कर्त्तरि अनुगः a follower. गुरुश्च काव्यश्च गुरुकाव्यौ, इन्द्र । तौ अनुगौ यस्यां ताम्, बहु— । Qual. श्रियम् । Note that Malli. has यस्याम् not यस्याः । This is necessary because गुरु and काव्य did not follow the Sri, but in the matter of that Sri there was the following of गुरु and काव्य । Note also that the compound is गुरुकाव्यौ and not काव्यगुरु । This is due to the Varttika "लघुश्चरं पूर्व पततीति वाच्यम्" the गु of गुरु being लघु while the का of काव्य is गुरु । We cannot appeal to "अभ्यर्हितम्—", because बृहस्पति and युक् were of equal rank. Also see Remark below.

4. विधत्—विमर्त्ति इति भ + शब् कर्त्तरि । Qual. असौ । We do not get विभन्, because the root being अभ्यस्त the prohibition "नाभ्यस्ताच्छतुः" applies.

5. चान्द्रीम्—चन्द्रस्य इयम् इति चन्द्र + अण् + स्त्रियां ङीप् चान्द्री of the moon. ताम् । Qual. श्रियम् । Remember, कृष्ण was dark and चन्द्र is white, and then try if you can, to reconcile with these facts the statement चान्द्रीं श्रियं विभत् कृष्णः । The fact that गुरु and काव्य were following, tends to make the moon whiter if possible,

because गुरु, i. e., Jupiter and काव्य i. e., Venus are both *brilliant white*. Also see Remark below.

6. अभिनमः—See अभिचैद्यम्, Sl. 1. Qual. the स्थितिक्रिया understood, the construction being अभिनमः स्थिताम् or दृष्टाम् &c. त्रिधं विभत् ।

7. Remark—For the comparison implied, see *Prak.* above and the *Beng.* where we have followed Malli. and made Uddhava and Balarama *follow* Hari. This violates etiquette. Uddhava and Balarama being senior to Hari ; it is expected that Hari should follow them. I do not think the poet is here guilty of indecorum. The interpretation put upon his compound गुरुकाव्यानुगाम् by Malli. seems unnatural. The exposition that strikes one at first sight here is गुरोश्च काव्यस्य च अनुगाम् which makes Hari follow his seniors as he ought to.

८. Voice—...अमुना...विभ्रता...आसादि ।

3. The three in the Council-hall.

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

Prak.—असौ नरशिखित्रयी व्यद्योतिष्ट [Those three men blazed like the three sacrificial fires]. But sacrificial fires have to be brought together and they blaze on an altar—समुपेयुषी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट [Those three also were brought together by the gravity of the situation and the council-room itself was their altar]. But sacrificial fires are lighted for the good of the world—जगतः शान्तये जाज्वल्यमाना नरशिखित्रयी [These three also blazed to bring peace to the world by the measures they were going to discuss]. 3.

Prose—जगतः शान्तये समुपेयुषी जाज्वल्यमाना असौ नरशिखित्रयी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट । ३ ।

Eng.—On the altar of the council-hall, glowed that three-

membered fire-of-men, assembled and blazing mightily for the peace of the world. 3.

Beng.—तांश्या एकत्र इहेने पर मने इहेन त्रेताग्नि आहत इहेयाछे । मताग्रहहे ए अग्निर बेदि, आर ए अग्निओ तंकाले त्रेताग्निर आर अगतेर मङ्गलेर अन्तर्जालितेछे । ३ ।

Expl.—They had assembled there to discuss the momentous question of the welfare of the world, and in this respect resembled the three sacred fires that are lighted at sacrifices. Also see *Prak.* 3.

Malli.—जाज्वल्यमानेति । ‘जगतः शान्तये’ अनुपद्रवाय ‘समुपेयुषी’ मिलिता ‘जाज्वल्यमाना’ भृशं ज्वलन्ती [“धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्” ततो लट् । शानञादेशः । टाप्^१] ‘असौ नराः’ पुरुषा एव ‘शिखिनः’ अग्रयः तेषां ‘त्रयी’ [“द्वित्रिभ्याम्—” इत्यादिना तयस्य अयञादेशे कृते “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना डौप्^२] ‘सभा’ आस्थानी सैव ‘वेदिः’ [“वेदिः परिष्कृता भूमिः” इत्यमरः] तस्यां ‘व्यद्योतिष्ट’ दीप्यते च [“द्युद्भ्यो लुङि” इति वा तङ् । रूपकालङ्कारः^३] ॥ ३ ॥

NOTES ON MALLI

2. We have यङ् by “धातोरे—(*Charcha*) ; next लट् is attached and replaced by शानच् । Lastly टाप् follows. 2. We have तय replaced by अयच् by “द्वित्रिभ्याम्—” (*Charcha*) and then डौप् is attached by “टिड्ढा—” (*Charcha*). 3. The आत्मनेपद is optional by “द्युद्भ्यो—” (*Charcha*). The अलङ्कार is रूपक ।

Sara—अथ जगतो मङ्गलाय मिलितास्ते त्रेताग्निरिव बभासिरे ।

CHARCHA

1. जाज्वल्यमाना—ज्वल + यङ् + लट् : स्थाने शानच् कर्त्तरि + टाप् स्त्रियाम् = जाज्वल्य (सनाद्यन्त धातु) + शानच् + टाप् = जाज्वल्यमाना blazing mightily. Qual. नरशिखिवयी । क्रियासमभिहार in Malli's rule means ‘frequency or excess of action.’ The rule means that roots with one vowel only and beginning with a consonant take यङ् to imply क्रियासमभिहार ।

2. जगतः—जम् + क्तिप् कर्त्तरि जगत् (See Canto I, sl. 1). तस्य ।
Though singular, it refers to all the three worlds. जातावेकवचनम् ।

3. शान्तये—शम् + क्तिन् भावे शान्तिः peace, तस्यै । तादर्थ्ये ऋषौ ।
Sacrificial fire also is lighted for the good of the world.

4. समुपेयुषी—सम् + उप + इ + क्सु + ऊप् स्त्रियाम् those that had
come together. Qual. नरशिखिवयी । The rule for क्सु here is
“उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” which sanctions the irregular formation
उपेयिवस् (निपातन) । Comp. “उपेयुषी मोक्षपथं मनस्विनः” sl. 32, Canto I.
The three fires—दक्षिण, गार्हपत्य and आहवनीय—also are brought
together at sacrifices.

5. व्यद्योतिष्ट—वि + द्युत + लुङ् त । द्योतते, द्युते, अद्युतत्—अद्यो-
तिष्ट, द्योतिष्यते । The root is आत्मनेपदौ ; the परस्मैपद being optional
in लुङ् by the rule “द्युङ्गो लुङि” । Malli’s ‘वा तङ्’—आत्मनेपद is
optional—is misleading. The आत्मनेपद is नित्य, the परस्मैपद is
optional. “अनुदात्तेस्वात् नित्यमेव आत्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपद-
भवति—” *Vṛittikara*.

6. सभा &c.—समारूपा वेदिः सभावेदिः, कर्मधा—like शाकपार्थिव ।
तस्याम् । Sacrificial fires require a वेदि to light them.

7. नर &c.—शिखा crest. शिखाः सन्ति अस्य सप्त इति शिखा + इनि
मत्वर्थे शिखी fire. त्रयः अवयवाः अस्याः इति वि + तयप् (or अयच्) + ऊप्
स्त्रियाम् त्रयी or त्रितयी a triad. नररूपाः शिखिनः नरशिखिनः fires of men,
कर्मधा—like शाकपार्थिव । तेषां त्रयी, इतत्— । Malli’s “द्विविध्याम्—”
in full is “द्विविधां तयस्य अयज् वा” । By “टिङ्ठाणञ्—” he refers to
the rule टित्-ठ-अण्-अञ्-इयञ्च-दघञ्-मावञ्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-करप्-
ख्युनाम्” । इनि is available after अ and not usually after आ also ;
so शिखिन् seems irregular. The rule “ब्रीह्यादिभ्यश्च” however
provides for इनि here, शिखा being of the ब्रीह्यादि class. It is not
clear why the poet has त्रयी in the feminine. नरशिखिवयम् also
preserves the metre.

8. Remark—For the comparison implied, See *Prak.* and
Expl. above.

9. Voice—...समुपेयुष्या जाञ्चल्यमानया असुया...व्यद्योति ।

4 Attendants dismissed.

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥

Prak.—एकाकिनः ‘अपि ते परितः पौरुषेयवृता इव चकाशिरे’ [They were unattended, yet they appeared as if guarded all round by a big retinue]. How was that ?—रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमाः ते [The pillars of the hall were of gem. Their own images, reflected in these, gave the impression of guards in attendance]. 4.

Prose—रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमाः ते एकाकिनः अपि परितः पौरुषेयवृता इव चकाशिरे । ४ ।

Eng.—With images reflected in crystal pillars, they appeared as if surrounded by men though unattended (Lit.—alone). 4.

Beng.—तांहादेर सङ्गे अछुत्तर केह छिल ना, किन्तु सभागृहेर सुष्ठु-
गुलि रत्ननिर्मित छिल बनिয়া ताहाते तांहादेर प्रतिबिम्ब पड़िल ओ मने
हईल येन तांहारा बहलोकै परिवृत । ४ ।

Expl.—With a view to observe secrecy, they dismissed all attendants, but their own images reflected in the gem-pillars of the Council-Hall gave the appearance of guards in attendance. 4.

Malli.—रवेति । ‘रत्नानां स्तम्भाः’ इति षष्ठीसमासः । विशिष्टे पथ्यवसानात्
विकारार्थत्वर्थम् । तेषु ‘संक्रान्तप्रतिमाः’ संक्रान्तप्रतिविम्बाः । [“प्रतिमानं प्रतिविम्बं
प्रतिमा” इत्यमरः] ‘ते’ वयः ‘एकाकिनः’ असहायाः ‘अपि’ [“एकादाकिनिश्चा-
सहाये” इत्याकिनिच् प्रत्ययः] ‘परितः’ अभितः (?) सर्वतः [“पर्यभिभ्याश्च” इति
तसिल् प्रत्ययः । स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते] ‘पौरुषेयेण’ प्रतिविम्बभूयस्त्वात्
पुरुषसमूहेन ‘आवृताः’ (? वृताः) इव । इत्युत्प्रेक्षा । ‘चकाशिरे’ [“सर्वपुरुषाभ्यां
चकञी”] । “पुरुषादधिकारसमूहतेनकृतेषु इति वक्तव्यम्” इति समूहे ढष्

प्रत्ययः^३ । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि “नित्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्यन्तरसंशये ।
प्रासादाग्रे त्वरण्ये वा •सन्वयेदविभावितः ॥” इति कामन्दकीये (?) सन्वभूमे-
स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते, तथापि तस्यापि विजनोपलक्षणत्वात् ‘अदोष’ इति
भावः] ॥ ४ ।

NOTES ON MALL

1. The sense is that of विकार, because finally we have a particular relation (*Char.*). 2. The affix is तसिल् by the rule “पर्यभि—”, and these are to be in the sense सर्व and उभय respectively (*Char.*). 3. सर्व and पुरुष take ण and ढञ् respectively. पुरुष has it in the sense वध, विकार, समूह and तेन कृत । 4. Although in the Kamandakiya from the verse “नित्तम्भे—” it is inferred that the place of discussion should have no pillars about, yet that is only to secure *loneliness*. Hence here the presence of pillars is no drawback.

Sara—तदानीं तैरपसारिताः सर्वेऽप्यनुचराः तथापि तु रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः
आत्मप्रतिबिम्बैस्ते सानुचरा इव अलक्ष्यन्त ।

CHARCHA

1. रत्नस्तम्भेषु—रत्नानां स्तम्भाः रत्नस्तम्भाः pillars of gem, इतत्— । तेषु ।
अधिं ७मी । Malli's remark “विशेषे—” means that, the षष्ठी in
रत्नानाम् instead of meaning सम्बन्ध in *general* (शेष), has a *particular* (विशेष) sense, such as स्वस्वामिभाव, अवयवावयविभाव &c. Here
it means प्रकृतिविकारभाव । रत्न is the प्रकृति and स्तम्भ the विकृति ।
That is to say the pillars are *made of gem*.

2. संक्रान्त &c.—सम् + क्रम + क्त कर्तरि संक्रान्त reflected. प्रतिमीयते
आभिः इति प्रति + मा + अङ् करणे प्रतिमाः images. संक्रान्ताः प्रतिमा एषाम्,
बहु— ।

3. चकायिरे—काश + लिट् इरे । काशते, चकाशे, काशिष्यते, अकाशिष्ट ।

4. एकाकिनः—एक + आकिनिच् असहाये एकाकिन् unattended.

5. परितः—परि + डि (७मी) तसिल स्वार्थे all round. The अभितः

in Malli. here seems to be an interpolation. परितः does not mean अभितः । “पर्यभिभ्याश्च सर्वोभयार्थ” restricts the sense of परि to सर्व and of अभि to उभय when तसिल् is added. परितः means सर्वतः and अभितः is उभयतः ।

6. पौरुषेय &c.—पुरुषाणां समूहः इति पुरुष + ढञ् पौरुषेयम् a crowd. तेन वृत्तः, इतत्— ।

7. Voice—...प्रतिमैः तैः एकाकिभिः वृत्तैः चकाशे ।

5. Seats Occupied.

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुहे केसरिक्रान्तविकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

Prak.—तैः केसरिक्रान्तविकूटशिखरोपमा ऊहे [They bore resemblance with the three peaks of Mount Trikuta with a lion seated on each of them]. Who bore it ?—अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः तैः ऊहे [Hari and his companions got seated on three high seats of gold. These seats bore the resemblance spoken of]. 5.

Prose—अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः तैः केसरिक्रान्तविकूटशिखरोपमा ऊहे । ५ ।

Eng.—Likeness of the three crests of Mount Trikuta mounted upon by lions was borne by the high pedestals of gold which they occupied. 5.

Beng.—सभागृहे ताँहार। तिनटी उच्च श्रवर्णामने उपवेशन करि-
लेन, वेन तिनटी सिंह त्रिकूटपर्वतेश्वर तिनटी शिखरे आसीन रहैल । ५ ।

Expl.—There they occupied three lofty golden seats which looked like the peaks of Mount Trikuta sat upon by three lions. 5.

Malli—अध्यासामासुरिति । ‘अमी’ त्रयः ‘यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि’ आस-
नानि (?) ‘अध्यासामासुः’ अधितष्ठः येषु उपविष्टा इत्यर्थः [“अधिशीङ्स्थासां
कर्म” इति कर्मत्वम् । आस उपवेशने । लिट् । “दयायासश्च” इत्याम् प्रत्ययः ।
“कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यस्तेरनुप्रयोगः । “आम्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य” इति

कृञ एव इति नियमात् अस्तेर्नात्मनेपदम्^१] 'तेः' पीठैः 'केसरिभिः' सिंहैः 'क्रान्तानां विकूटस्य' विकूटाद्रेः 'शिखराणाम् उपमा' सादृश्यम् 'ऊहे' ऊढा [वहैः कर्मणि लिट् । सम्प्रसारणम्] । वीणि कूटानि अस्य इत्यन्वयसंज्ञा ["कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । उपमालङ्कारः] ॥ ५ ॥

NOTES ON MALLI.

1. The character of a कर्म is given by the rule "अधिशी—" (*Char.*). लिट् is attached to आस to sit down. आम् is the affix by the rule "दयायासश्च" । अस follows by the rule "कृञ्—" (*Char.*). अस here does not take the आत्मनेपद, because the rule "आम्प्रत्यय—" is restricted to कृ alone.

Sara—तुङ्गेषु ते त्रिषु हेमपीठेषु आसत । ५ ।

CHARCHA.

1. अध्यासामासुः—अधि + आस् + लिट् उस् । आस्ते, आसामास—आसाञ्चक्रे—आसास्वभूव, आसिष्यते, आसिष्ट । Here आम् is attached in लिट् by "दयायासश्च" । This gives अध्यासाम् + लिट् । Then the rule "कृञ्—" adds one of कृ, भू, अस् after आम् । We now get अध्यासाम् + अस् + लिट् । Next the rule "आम्प्रत्ययवत्—" bars the आत्मनेपद which is expected (आस being आत्मनेपदी), restricting it to कृञ् only. Thus अध्यासामासुः, अध्यासाञ्चकिरे, अध्यासास्वभूवुः are optional forms.

2. उत्तुङ्ग &c.—उत्तुङ्ग high. हेमन् gold. पीठ stool. हेमः पीठानि हेमपीठानि seats of gold, इतत्—the षष्ठी implying विकार as in रत्नस्तम्भ, sl. 4. उत्तुङ्गानि हेमपीठानि, कर्मधा— । तानि ।

3. ऊहे—वह + लिट् ए कर्मणि । वहति-ते, उवाह—ऊहे, लिट् यत् उवहिय—उवोढ, वक्ष्यति-ते, अवाचीत्—अवोढ ।

4. केसरि &c.—केसर manes. It is dental in this sense. "सटार्या केसरो दन्त्यः"—*Amaratika*. The palatal केशर means pollen of flowers. केसराः सन्ति एषाम्, इति केसर + इनि मत्वर्थे केसरिणः lions. क्रम + क्त कर्मणि क्रान्त topped. उप + मा + अङ् भावे उपमा- resemblance. विकूटस्य शिखराणि विकूटशिखराणि, इतत्— । केसरिभिः क्रान्तानि केसरि-क्रान्तानि, इतत्— । तादृशानि विकूटशिखराणि, कर्मधा— । तेषाम् उपमा, इतत्— । उक्त कर्म of ऊहे ।

5. *Voice*—अमीभिः.....अध्यासमासिरे तानि.....शिखरोपमाम् ऊहः
or ऊहारे ।

6. *Conflict of duties stated.*

गुरुदयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

Prak.—अथ हरिः कार्ययोः तं विप्रतिषेधम् आचचक्षे [Now Hari related the conflict of the two duties]. Which duties?—गुरुणोः उभयोः कार्ययोः [He explained how the duty of forthwith slaying Sisupala clashed with the duty of attending at Yudhishthira's Rajasuya]. Unto whom did he explain?—गुरुदयाय [He explained it to his seniors, Uddhava and Balarama, whose advise he sought in the matter]. Did he put the question properly?—विचक्षणः हरिः [Hari was an adept in summing up and he put the case very clearly]. 6.

Prose—अथ विचक्षणः हरिः गुरुदयाय गुरुणोः उभयोः कार्ययोः तं विप्रतिषेधम् आचचक्षे । ६ ।

Eng.—Now Hari the eloquent explained to his two seniors the conflict of the two important duties. 6.

Beng.—द्वैती गुरुतर कार्या उपस्थित, एकटी करিতে गेले अपरटी ह्य ना, एकथा निपुण हरि তাঁহার উভয় গুরুকে উপবেশনের পর বুঝাইয়া দিলেন । ৬ ।

Expl.—After his seniors had taken their seats, Hari explained to them how two important duties had suddenly presented themselves clashing with each other and neither brooking delay. Also see *Prak.* 6.

Malli.—गुर्विति । ‘अथ’ उपवेशनानन्तरं विचष्टे इति ‘विचक्षणः’ वक्ता [कर्त्तरि ल्युट् इति न्यासकारः । “असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति चचिह्नः स्यादादेशाभावः^१] ‘हरिः गुर्वोः’ उद्भवराजयोः पितृव्यज्येष्ठभावीः ‘दयाय’ दाम्भ्य-मित्यर्थः ‘गुरुणोः’ महतोः उभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः ‘तं विप्रतिषेधं’ विरोधम् ‘आचचक्षे’ आख्यातवान् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः^२ ॥ ६ ॥

NOTES ON MALLI.

1. The author of the Nyasa says that the ल्युट् is in the कर्तृवाच्य । चक्ष does not become ख्या owing to the prohibition “असनयोः—” (*Char.*). 2. विप्रतिषेध is the conflict of two of equal strength.

Sūtra—ततो हरिः मन्त्रवस्तु प्राप्तावीत् । अनतिक्रमणीयं तावदेकतो मित्र-कार्यम् । अन्यतश्च रिपुदमनम् भिन्ने च देशे युगपदेव प्राप्तम् । किमत्र कार्यमिति ।

CHARCHA.

1. गुरु &c.—गुरु senior. चङ्गव was Hari's uncle and सौरिन् his elder brother. द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि + तयप् द्वितयम् or द्वयम् a group of two. गुर्वोः द्वयम्, इतत्— । तस्मै । सम्प्रदाने ४र्थी by the rule “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” । Or कर्मणि ४र्थी by the rule “क्रियार्थोप-पदस्य च कर्मणि स्थानिनः” the construction being गुरुद्वयम् बोधयितुम् आचक्षते । The idea is singular in द्वय but dual in द्वि ।

2. विप्रतिषेधम्—वि + प्रति + सिध + घञ् भावे विप्रतिषेधः conflict. तम् । For the nature of the conflict, see *Expl.* and *Prak.*

3. तम्—प्रक्रान्तार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । The विप्रतिषेध has been प्रक्रान्त in the statement “आसीत् कार्यद्वयाकुलः”, Sl. 1.

4. आचक्षते—आ + चक्ष + लिट् ए । चष्टे, चक्षते—चख्ये—चख्यौ—चक्षे—चक्षौ, ख्यास्यति—ते—क्शास्यति—ते, अख्यत्—अख्यत—अक्शासीत्—अक्शास्त । By the rule “चक्षिङः ख्याञ्” the root चक्ष becomes ख्या when an आर्द्धधातुक follows. ख्या is also written क्शा । In लिट् the आदेश is optional by the rule “वा लिटि” ।

5. विचक्षणः—विचष्टे इति वि + चक्ष + ल्युट् कर्तरि बाहुलकात् विचक्षणः *lit.* a clever speaker ; hence *clever* in general. Qual. हरिः । This derivation is after the न्यास whom Malli. follows. Though ल्युट् is enjoined in the भाव, करणं and अधिकरण वाच्य only, it is here attached in the कर्तृवाच्य by the rule “कृत्यल्युटो बहुलम्” which declares irregularity in कृत्य and ल्युट् affixes ; so that they are sometimes seen in senses other than those in which they are enun-

ciated. Haradatta and after him Bhattoji derive it with युच् in the कर्त्तृवाच्य by the rule “अनुदात्ते तश्च हलादेः” चच् being indeed अनुदात्तेत् ।

6. *Voice*—...विचक्षणं हरिणा...सः विप्रतिषेधः... ।

7. *Hari began with a smile.*

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।

स्मृपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

Prak.—तस्य सरस्वती शुद्धवर्णा अभवत् [His Sarasvati appeared in a clear complexion]. How was that ?—स्मृपिता इव सरस्वती [It seemed as if Sarasvati had taken a bath, and, with dirt thus removed, her complexion improved]. Whence the bath ?—कुन्दकुड्मलाग्रदतः तस्य स्मितैः स्मृपिता सरस्वती [Hari's smile, while talking, exposed his teeth which were white like the Kunda-bud, and bathed Sarasvati in a white light]. Light from smiles ?—द्योतितान्तःसभैः स्मितैः [Certainly, light proceeded from his smiles. So much so that the whole interior of the Council-room was lighted up].

Prose—कुन्दकुड्मलाग्रदतः तस्य सरस्वती द्योतितान्तःसभैः स्मितैः स्मृपिता इव शुद्धवर्णा अभवत् ॥ ७ ॥

Eng.—Of him with teeth like the tips of Kunda-buds, the Sarasvati (speech) appeared in a clear complexion, washed as it were, by smiles that lighted up the interior of the Council-room.

Beng.—ঈষদ্বাক্তোর সহিত হরি বলিতে লাগিলেন । কুন্দকলিকার
জায় গুল তাঁহার দন্তাগ্র প্রকটিত হইল । দশন-প্রভাষ সভাগৃহের অভ্যন্তর
উদ্ভাসিত হইল ও তাঁহার কথাগুলি যেন সেই প্রভাষ স্নাত হইয়াই শুদ্ধবর্ণ
হইল । ৭ ।

Expl.—Hari spoke with a smile which slightly exposed his teeth the brilliance of which lighted up the interior of the

Council-hall. His words were flawless as if purified by the bath of that light. 7.

Malli.—द्योतितेति । कुन्दं साधभवः पुष्पविशेषः [“माध्यं कुन्दम्” इत्यमरः] । कुन्दकुङ्कुलाग्राणि इव दन्ता यस्य तस्य ‘कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तः’ [“अग्रान्त-पुङ्गवभ्रमवराहेभ्यश्च” इति अग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहिः समासान्तो वैभाषिको दत्तादेशः (? दत्तादेशः)¹] ‘तस्य’ हरेः ‘सरस्वती’ अन्तःप्रधाना सभा ‘अन्तःसभा’ सभाभ्यन्तर-मित्यर्थः सा ‘द्योतिता’ प्रकाशिता यैस्तैः ‘स्मितैः स्मृतिता इव’ चालिता इव [स्मृति-न्तात् क्तः । “अस्तिङ्गी—” इत्यादिना पुगागमः । “मितां ऋस्वः”²] ‘शुद्धवर्णा’ स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः ‘अभवत्’ [अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते³] । स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥

NOTES ON MALLI

1. Here by the rule “अग्रान्त—” the substitute दत् is treated as a समासान्त to the बहुव्रीहि, the पूर्वपद having अग्र final in it (*Char.*). 2. क्त is the affix after स्मृति with णिच् attached. पुक् comes in by “अस्तिङ्गी—” । The short vowel is substituted by “मितां—” (*Char.*). 3. Here the surmise is that the purity of composition, which was natural, was due to a bath.

Sara—अभाषत चासौ स्मितपूर्वम् । ततो दशनप्रभाभिः मन्त्रभवनैर्मालीकित-मभूत् ॥ ७ ॥

CHARCHA

1. द्योतित &c.—द्युत + णिच् + क्त कर्मणि द्योतित lighted. अन्तर is an अधिकरणप्रधान अव्यय here used in the sense of मध्यम् interior. अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा interior of the council-hall. कर्मधा—like शाकपाथिक् । द्योतिता अन्तःसभा एभिः, बहु— । तैः । Qual. स्मितैः ।

2. कुन्द &c.—कुन्द a white flower. कुङ्कुल bud. कुन्दानां कुङ्कुलानि, इतत्— । तेषाम् अग्राणि the tips of *Kunda* buds, इतत्— । By लक्षणा, transference of epithets, this means कुन्दकुङ्कुलाग्राणि इव like कुन्दकुङ्कुलाग्र । तादृश-दन्ता यस्य कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तः or कुन्दकुङ्कुलाग्रदन्तु having teeth like the tips of &c. बहु— । तस्य । Qual. तस्य which

refers to *Hari*. दन्त is optionally replaced by दट् (दत्) by “अग्रान्त—” in a बहु—, the पूर्वपद ending in अन्त, or being one of शुभ &c. The ऋ of दट् is dropped, the प्रातिपदिक here being कुन्द्-कृत्वाद्यदत् which is declined—दन्—दन्तौ—दन्तः &c. like a श्वन्त word.

3. स्मितेः—The idea has already occurred in “सितं सितित्वा—”, Canto I, sl. 25.

4. स्रपिता—स्त्रा + णिच् + क्त कर्मणि स्त्रियाम् । Qual. सरस्वती । The steps indicated by Malli. are स्त्रा + णिच् = स्त्राप् + णिच् । The rule on this point, in full, is “अत्तिं ङीव्रीरीक्यूच्यायातां पुङ् णौ”—when णिच् follows, आकारान्त roots and the roots ऋ, ङी &c. get the augment पुक् (प्) । Next स्त्रा is optionally treated as मित् when no उपसर्ग precedes (“स्त्रास्त्रावनुवमाच्च”) leading to स्रपि by “मितां ङस्वः” or स्त्रापि as usual. Hence we get स्रपिता or स्त्रापिता । But with an उपसर्ग, say प्र, the only form is प्रस्त्रापिता ।

5. शुद्धवर्णा—शुद्धः वर्णः अस्याः, बहु— । There is a pun here. शुद्ध is अदीष faultless ; also शुभ white. वर्ण is अक्षर letter ; also रूप colour, complexion. So शुद्धवर्णा may mean either अदीषाक्षरा or शुभरूपा । Qual. सरस्वती ।

6. सरस्वती—सरस्वती is supposed to have sprung from Brahman’s mouth. The word means speech and also the presiding deity of speech. “सरस्वती सरिङ्गिदि । वाचापगायां श्रीरवे गोवाग्देवतयोरपि” । उक्त अणिकर्तृकर्म of the क्रिया in स्रपिता । Thus सरस्वती स्त्रानवती without णिच् । स्त्रा being अकर्मक, its अणिकर्तृ becomes कर्म by the rule “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ।” Thus स्मितानि सरस्वतीं स्रपितवन्ति with णिच् attached. Changing the voice, स्मितेः सरस्वती स्रपिता । This too carries a pun. It means both वाग्देवी and वाक् speech. Hence शुद्धवर्णा सरस्वती = अदीषाक्षरा वाक् or शुभरूपा वाग्देवी । The latter is a fact.

* Compare “संव्यक्ता सरस्वती,” “या कुन्देन्दुतुषारहारधवला” &c.

7. Voice—...सरस्वत्या...स्रपितया...शुद्धवर्णया अभूयत ।

8. *I speak but to hear you speak.*

भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

Prak.—भवद्भिराम अवसरप्रदानाय नः वचांसि [My words are only to introduce your speech. They invite discussion and by no means give the decision]. What is that like ?—पूर्वरङ्गः नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय [They are like the prologue of a drama which does not relate but merely introduces the story of the drama]. 8.

Prose—भवद्भिराम अवसरप्रदानाय नः वचांसि । पूर्वरङ्गः नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय ॥ ८ ॥

Eng.—My words are to create an occasion for your remarks. The prologue is for the introduction of the matter of the drama. 8.

Beng.—आपनादिगके बनिते अवसर दिव बनिम्राई आमि बनिते बाईतेछि । नाटकेर विषयेर अवतारणा करार जगुई पूर्वुरङ्ग । ८ ।

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—काव्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानित्वं तावत् परिहरति भवद्भिरामिति^१ । ‘भवद्भिरां’ युष्महाचाम् ‘अवसरप्रदानाय’ प्रसङ्गनाय इत्यर्थः ‘नः’ अस्माकं ‘वचांसि’ सिद्धान्तोन्नयनायैतुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेन^२ इत्यर्थः । तथाहि पूर्वं रज्यते अस्मिन् इति ‘पूर्वरङ्गः’ नाट्यशाला । तत्तस्य कर्म अपि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो (?) रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगोतवादित्राद्यनेकाङ्गविशेषो (? विशिष्टो) नाट्यादौ कर्त्तव्यः कर्मविशेषः [तदुक्तं वसन्तराजीये—“यत्रा व्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्त्तितः (? स कीर्त्तितः)^३ ॥] । स ‘पूर्वरङ्गः’ नाटके भवं ‘नाटकीयं’ तत्र वर्ण्यमित्यर्थः [“वृद्धाच्छः” । तस्य “आयन—” इति (? “आयन्—” इति) इत्यादेशः] तस्य ‘वस्तुनः’ प्रवृत्तस्य (?) ‘प्रसङ्गाय’ प्रसङ्गनाय प्रवर्त्तनाय इति यावत् अतः प्रथमवादी न दोषाय इति भावः [पूर्वरङ्गः प्रस्तावना इति रङ्गराजः । तच्चिन्त्यम् ।

“पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥”
 “प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत् सामान्यमिष्यते ॥”
 इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधात् इति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसञ्जकत्व-
 स्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वयं शब्दातरेण पृथङ्निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ।
 तल्लक्षणं तु उक्तम् ॥ ८ ॥

NOTES ON MALLI

1. About to state his own views after stating the conflict, he discards pedantry by भवद्गिराम् &c. 2. Are stated to introduce the decision, they are not the decision itself. 3. So it is said in the Vasantarajiya — “Purvaranga is what the actors do before the performance to remove obstructions to the staging. 4. Ranga-
 raja says पूर्वरङ्ग is प्रस्तावना । This is doubtful, because it clashes with statements in the Dasarupaka etc. such as—“The सूत्रधार having gone out after finishing the पूर्वरङ्ग, another actor looking like him enters and introduces the drama” ; again—“This much is common to all dramas at the commencement, viz., the पूर्वरङ्ग is performed first then follows the प्रस्तावना” । 5. Here the अलङ्कार is प्रतिवस्तूपमा, because the common attribute of हरि-
 वाक्य and पूर्वरङ्ग, viz., the character of an introduction, is separately stated in two different sentences in different language. The definition is already given.

Sara—यदत्र मया उच्यते नासौ सिद्धान्तः किन्तु मदुक्तिं श्रुत्वा किं वा भवन्तौ मन्येते तच्छ्रवणार्थ एव ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. भवद्गिराम्—भवतोः गिरः भवद्गिरः your statements, इतत्— । तासाम् । शेषे षष्ठी, related to अवसर ।
2. अवसर &c.—अवसरत्यस्मिन् इति अव+सृ+घ अधिकरणे संज्ञायाम् अवसरः opportunity. अवसरस्य प्रदानम्, इतत्— । तस्मै । तादर्थ्ये ४र्थी ।

3. पूर्वरङ्गः—पूर्वं स्न्यते अस्मिन् इति पूर्व + रङ् + घञ् अधिकरणे पूर्वरङ्गः, उपपदतत्—। Or रज्यते अस्मिन् रङ्गः ; पूर्वशासौ रङ्गस्य, कर्मधा—। We do not get रागः, because नलोप is enjoined in भाववाच्य and करणवाच्य only (“घञि च भावकरणयोः”) ।

4. प्रसङ्गाय—प्र + सञ्ज् + घञ् भावे प्रसङ्गः introduction, तस्यै । तादर्थ्ये ४र्थी, or “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति ४र्थी । सञ्ज् is both सकर्मक and अकर्मक । For सकर्मक use compare “(तेन) अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्नात्वे भुजङ्गमः”—*Mahabharata* ; “पुत्रे सर्वे समासज्य”—*Manu* ; “भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज” —*Raghu*. But it is immaterial whether the root सञ्ज् is सकर्मक or अकर्मक । The rule “तुमर्थाच्च—” applies to *all* roots in general, अकर्मक roots not excepted. Thus शयनाय यतते = शयितुं यतते ; मरणाय अध्यवस्यति = मर्तुं मध्यवस्यति though शी and मृ are अकर्मक roots. In fact the rule applies wherever तुमुन् is available.

5. नाटकीयम्—नटनम् इति नट + घञ् भावे नाटः acting. नाट एव नाटकम् acting. “कचिन् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” इति कौबलम् । By transference of epithets, this is taken to mean *that which requires acting, i. e., a drama*. Or नटतीति नट + कर्त्तरि नाटकः an actor. By transference of epithets this means the work which the actor stages, *i. e., a drama*. Or again, नटतीति नट + अच् कर्त्तरि नटः actor, स एव नाटकः । तस्य इदम् इति नाटक + अण् नाटकम् a drama. This derivation requires no transference of epithets (लक्षणा) and is to be preferred. नाटके भवम् इति नाटक + क् नाटकीयम् detailed in the drama. तस्य । “वृद्धाच्छः” means that क् is attached to words in which the first vowel is आ, ऐ or औ । Malli’s second rule in full is “आयनेयीनीयिघः फटखच्छघा प्रत्ययादीनाम्”, *i. e.,* फ, द्, ख, छ, घ् leading in a प्रत्यय are replaced by आयन्, एय्, ईन्, ईय् and इय् respectively.

6. वस्तुनः—वस्तु subject-matter, तस्य । शेषे षष्ठी, related to प्रसङ्गाय ।

7. Voice—वचोभिः (भूयते) पूर्वरङ्गेण (भूयते) ।

9. *My absence does not matter to Yudhishtira.*

करदौकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।

विनाप्यस्मदलभूषुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

Prak.—तपसः सुतः इज्यायै अलं भूषुः [Yudhishtira, the son of *Tapas*, will no doubt celebrate the sacrifice without a hitch]. But towards this he relies on your support—अद्यत् विना अपि अलं भूषुः [O he is strong enough to prevent hitch even without my help]. How so?—करदौकृतभूपालः तपसः सुतः [Hitch is to be apprehended from rival kings. Such there are none, because all other kings are but his vassals paying him tribute]. How can you say that?—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदौकृतभूपालः [Do you forget that his brothers had conquered all the quarters and levied contribution from kings ?] 9.

Prose—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदौकृतभूपालः तपसः सुतः अद्यत् विना अपि इज्यायै अलं भूषुः ॥ ९ ॥

Eng.—The son of *Tapas*, with kings rendered tributary by brothers, the conquerors of the quarters, is competent for the sacrifice even without me. 9.

Beng.—धर्मपुत्र युधिष्ठिर ब्रातृगणेर माहाय्यो दिग्विजय करिब्रा समस्त राजमणलके करदरूपे परिणत करिब्राहेन । आबि ना गेले० तिनि निबिन्ने बाग सम्पन्न करिते पारिबेन । ९ ।

Expl.—The kings are all under subjugation of Yudhishtira. So none of them can oppose the performance of his sacrifice. My absence will not therefore matter to him. 9.

Malli.—सम्प्रति स्वमतमाह । करदौकृतेति । ‘दिशां जित्वरैः’ जयशालैः [“इयन्शजिसर्त्तिभ्यः करप्” । कद्योगात् कमण्यि षष्ठी] ‘भ्रातृभिः’ भौमादिभिः हेतुभिः करदाः षष्ठभागप्रदाः [“भागधेयी बलिः करः” इत्यमरः (?) । ततः सिः । “कथ्यादिष्विडाचश्च” इति गतिसंज्ञायाम् “कुगतिप्रादयः” इति नित्यसमासः^१] ।

अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः 'करदौकृताः भूपालाः' यस्य सः वशीकृतराज-
मण्डलः 'तपसः सुतः' धर्मपुत्रः ["तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मो लोकान्तरेऽपि च" इति
विश्वः] 'अस्यत् विमा' अस्माभिर्विना 'अपि' इत्यर्थः ["पृथग्विनानाना—" इत्यादिना
द्वितीयाविकल्पात् पञ्चमी] 'इज्यायै' यागाय [यजेर्भावे क्यप् । "वचिस्वपि—"]
इत्यादिना सम्प्रसारणम् । "नमःस्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी] 'अलं' समर्थः 'भूयः'
भवनशीलः ["भूयर्भविष्यर्भविता" इत्यमरः । "ग्लानिश्च ग्लुः" इति ग्लुप्रत्ययः ।
"कङ्किति च" इत्यत्र गकार प्रश्लेषात् गुणाभावः । तथाच जयादित्यः तत्रैव—
"गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते^२" । अतो जैवयात्रैव कार्या न यज्ञयात्रा इति
भावः] ॥ ९ ॥

NOTES ON MALLI

1. To this चि is attached. It is a नित्यसमास by the rule
"कुगति—" what ends in चि being a गति by the rule "ऊर्यादि—" *(Char.)*
2. The affix is ग्लु by "ग्लानि—" । गुण does not
take place, because ग् is attached to the rule—"कङ्किति च" ।
Thus says जयादित्य on this very rule—"ग् too is mentioned in
the shape of a चर्" *(Char.)*

Sara—भाटभिः सहायवान् युधिष्ठिरः असन्निहितेऽपि मयि सम्पन्नयाग एव
स्यात् ॥ ९ ॥

CHARCHA

1. करदौ etc.—कर tribute. करं ददति इति कर + दा + क कर्त्तरि
करदाः paying tribute, उपपदत— । भुवं पालयन्ति इति भू + पा + णिच् +
अण् कर्त्तरि भूपालाः kings, उपपदत— । अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः
इति करद + चि + कृ + क कर्मणि करदौकृताः rendered tributary, गतितत्
—which is a नित्यसमास । करदौकृताः भूपालाः यस्य, इतत्— । Qual.
सुतः । पा becomes पाल् with the augment लुक् when णिच् is
attached. The rule "ऊर्यादि—" means that words of the ऊर्यादि
class, and words ending in चि and डाच्, are technically called
गति । The rule "कुगति—" means that the word कु and those

known as गति and also the प्रादि prefixes from compounds of the नित्यतत्पुरुष class.

2. भ्रातृभिः—Malli, has हेतौ तृतीया । करणे तृतीया will answer at least equally well.

3. जित्वरैः—जि + कृप् कर्त्तरि साधुकारिणि जित्वराः thoroughly subjugating. तैः । Qual. भ्रातृभिः । Malli. takes ताच्छील्ये कृप् which is objectionable, because no habit is implied.

4. दिशाम्—दिश् + क्तिन् कर्मणि निपातनात् दिशः the quarters, तासाम् । अद्यत्वे कर्त्तरि षष्ठी owing to the कृत् in जित्वरैः ।

5. अस्मत्—अस्माभिः is also correct. The rule in full being “पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” ।

6. अलम्—An अव्यय here implying सामर्थ्य । Hence अलम् here is समर्थः । अलं भूषणः समर्थो भविता ।

7. भूषणः—भू + गृस् कर्त्तरि साधुकारिणि will very well become. No इट् ; the rule “श्रुक् किति” prohibits इट् । Here too Malli. has शीलार्थः । The form expected is भीष्णुः with गुण in भू । Malli. says that affixes that drop ग do not cause गुण or वृद्धि । This is by the prohibition “क्ङिति च” । It may be thought that the prohibition speaks of क and ङ only and not of ग also. This is an error, the rule has ग also in it. Thus गश् कश् ङश् gives ग् क् ङ् as a द्वन्द्वः । But ग् क् ङ् = क् ङ् ङ् by सन्धि. because ग the तृतीयवर्ण becomes क the प्रथमवर्ण when क follows. Next क्क्ङ् yields the rule “क्क्ङिति च” with क double. चर् means वर्गप्रथमः ।

8. इज्यायै—यज + क्यप् भावे इज्या sacrifice, तस्यै । अलंयोगात् चतुर्थी by the rule “नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंबषड्योगाच्च” । Malli’s rule in full is “वचिस्तपियजादीनां किति”—the roots वच्, स्वप् and those of the यजादि class take सम्प्रसारण, i. e., change य into व, व into च and र into च्च, when an affix dropping क follows. Thus यज here becomes इज ।

9. Voice—भूपालेन...सुतेन...भूषणना (भविष्यते) ।

10. Remark—The object of the verse is to show that attendance at sacrifice is *avoidable*, because Hari’s absence

from it makes no material difference towards the result, so far as Yudhishtira is concerned.

10. *Sisupala cannot be ignored.*

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

Prak.—परस्तु उत्तिष्ठमानः न उपेक्ष्यः [On the other hand, an enemy growing in strength cannot be overlooked]. What is the harm?—पथ्यम् इच्छता न उपेक्ष्यः [He who consults his own good, cannot overlook such an enemy ; for, then the enemy will soon become more than a match for him]. Yet one must not be hasty—वामयः स च वर्त्स्यन्तौ समौ हि शिष्टैः आम्नातौ [Such an enemy is by the wise, likened to a disease that is about to develop. Both are to be suppressed before development. Hence I may neglect the invitation of Yudhishtira, but cannot ignore Sisupala]. 10.

Prose—पथ्यम् इच्छता उत्तिष्ठमानः परः न उपेक्ष्यः । (हि) वर्त्स्यन्तौ वामयः स च शिष्टैः समौ आम्नातौ । *Or*—परस्तु उत्तिष्ठमानः पथ्यम् इच्छता न उपेक्ष्यः । वामयः स च वर्त्स्यन्तौ शिष्टैः समौ हि आम्नातौ ॥ १० ॥

Eng.—But an enemy rising is not to be slighted by one wishing one's own good. For, he and disease, about to develop, are by the wise, declared as alike. 10.

Beng.—पक्षान्तरे यिनि निजेर हित जान तिनि शत्रु बाड़िया छनि-
बाछे देखिया उदासीन থাকिते পারেন না । প্রাজেয়া কহেন রোগ ও
শত্রুকে বাড়িতে দিলে ফল তুল্যই হয় ॥ ১০ ॥

Expl.—See *Prak.*

Malli.—ननु यज्ञान्ते जैत्रयात्रायाम् अभयानुसरणं स्यात् । तदाह उत्तिष्ठमान इति^१ । ‘उत्तिष्ठमानः’ वर्द्धमानः [‘‘उदीऽनूर्द्धकर्मणि’’ इत्यात्मनेपदम्] ‘परः’ शत्रुः पथः अनपेतं ‘पथ्यं’ हितम् आरोग्यञ्च ‘इच्छता’ पुंसा इति शेषः ‘न उपेक्ष्यः’ न

चैदासीनेन द्रष्टव्यः । कुतः ? 'हि' यस्मात् 'वत्' सन्तो' बहिष्यमाणौ ["लटः सदां" इति सदादेशे "वृद्धाः ससन्ताः" इति विभाषया परस्मैपदम् । "न वृद्धाश्चतुर्भ्यः" इति इडभावः^२] 'आमयः' व्यधिः ["रोगाधिगदामयाः" इत्यमरः] 'सः' शत्रुः 'च शिष्टैः' नीतिज्ञैः 'समौ' तुल्यवृत्तौ 'आघातौ' आघातौ । "अल्पीयसोऽप्यरेवृद्धि-मंहानर्थाय रोगवत् । अतस्तस्यानुपेत्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ॥" इति भावः^३ [उपमालङ्कारः] ॥ १० ॥

NOTES ON MALLI

1. He says उत्तिष्ठमान &c., on the point that both the duties are represented if march to victory is undertaken after the sacrifice. 2. सत् (शट् and शानच्) being substituted for लट् by "लटः—", we have optionally the परस्मैपद by "वृद्धाः—". इट् is absent owing to the prohibition "न वृद्धाः—". (Char.). 3. The sense is that the growth of even a small enemy, like that of a disease, is dangerous ; so, such an enemy being incapable of neglect, how can both duties be observed ?

Sara—पश्चान्तरे वर्द्धमानो रिपुः शिशुपालः उदासीने मयि असाध्य एव जायेत । तन्मास्तु यज्ञयात्रा जैत्रयात्रा एव भवतु ॥ १० ॥

CHARCHA

1. उत्तिष्ठमानः—उद् + स्था + शानच् कर्त्तरि हेतौ rising. Malli's rule for the आत्मनेपद means—स्था preceded by उद् takes the आत्मनेपद if no upward motion is implied. The rule is modified by the Varttika "उद् ईहायामिति वक्तव्यम्"—the आत्मनेपद requires the presence of ईहा (wish, motive, object &c.). Thus "यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां चयि तद्धनम्"—*Sakuntala*, Act II.

2. तु—Implies भेद difference. Attention to sacrifice is optional, not so (भेद) attention to enemy. Malli omits तु ।

3. उपेत्यः—उप + ईच् + यत् negligible.

4. पथम्—पथिन् course. तस्मादनपेतम् इति पथिन् + यत् पथम् that which has not deviated from the right course ; hence that

which is proper, that which is beneficial, &c. Malli's पथः अनपेतम् is in accordance with the rule “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” । Comp. पाथेय in the sense पथि साधुः in “गृहीतपाथेयो भव” — *Sakuntala*, Act II. Malli takes it in a double sense applying to विजिगीषु and also व्याधत (sick). Thus पथ्य wholesome दित (विजिगीषु) ; also पथ्य convalescence आरोग्य । The second sense requires some twisting of पथ्य in the sense *sick-diet*. The sick are starved but the convalescent get sick-diet.

5. समौ—Equal. Equality is *relative*. Note that सम has to be predicated of at least two things. “शत्रु is सम” carries no sense. “आमय is सम” is also meaningless. “शत्रु and आमय are सम” is intelligible. Qual. आमयः and सः jointly. आमयः स च is equivalent to तौ by एकशेष । Hence the dual in समौ ।

6. शिष्टैः—शास to instruct + क्त कर्मणि शिष्ट trained. तैः ।

7. आम्नातौ—आ + म्ना + क्त कर्मणि आम्नात declared. तौ । Qual. आमयः and सः *jointly* (See समौ) ।

8. वर्त्स्यन्तौ—वृध + लृट् : स्थाने शत वर्त्स्यत् growing. तौ । Qual. आमयः and सः *jointly* (see समौ) । वर्धते, वृधे, वर्त्स्यति—वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्ये—अवृधत् । वृध being आत्मनेपदी, we expect शानच् not शत । But the rule “वृद्धः—” gives the परस्मैपदम् *optionally* to वृत्, वृध, वृध, स्यन्द and कृप when स्य or सन् follows. Also the root is सेट् why not then वर्द्धिष्यन्तौ in the परस्मैपद with शत ? The answer is, the rule “न वृद्धः—” bars इट् in the परस्मैपद । Hence the forms वर्त्स्यन्तौ and वर्द्धिष्यमाणौ ।

9. आमयः स च—We cannot have a इन्ध and write तदामयौ, because the rule “तदादीनि सर्वेर्नित्यम्” makes एकशेष compulsory in such cases. If the rule had not said नित्यम्, we could have obtained optionally an एकशेष or a इन्ध with the same वाक्य, *viz.*, आमयश्च स च ।

10. च—Implies इतरैतरयोगः, *i. e.*, joint action. Hence the dual in the qualifying epithets समौ, आम्नातौ and वर्त्स्यन्तौ । With separate action अन्वाचय etc., *i. e.*, when the predication is of *each* of the constituents separately, we should get singular as in

“अतिथिर्वालकश्चैव राजा भार्या तथैव च । अस्ति नास्ति न जानाति देहि देहि पुनः पुनः ॥” “सुजौर्मन्त्रं सुविचक्षणः सुतः सुशासिता स्त्री नृपतिः सुषेवितः । विचिन्त्य चीत्तं सुविचार्य यत् कृतं सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥” etc.

II. *Voice*— ..इच्छन् उत्तिष्ठमानं परं न उपेक्षेत । ..आमयं तम्.. शिष्टाः ..आज्ञातवन्तः ।

II. *I resent the worlds' wrongs.*

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

Prak.—यत् सात्वतीसूनुः मह्यम् अपराध्यति (ततः) न दूये [I overlook personal wrongs at the hands of my kinsman Sisupala, the son of my father's sister]. Then what is it that you mind ?—यत्तु लोकं दन्दह्यते अदः मां दुःखाकरोति [I am grieved to see that he oppresses the world]. II.

Prose—सात्वतीसूनुः मह्यम् अपराध्यति यत् (ततः) न दूये । तु लोकं दन्दह्यते (इति) यत् अदः मां दुःखाकरोति ॥ ११ ॥

Eng.—I grieve not that Satvati's son wrongs me. But that he oppresses the world, this is what offends me.

Beng.—पितृषमार पूत्र इहेयाँ ओ शिशुपाल आमार अनिष्ट करितेछे ताहाते आमार दुःख नाई, किन्तु जगतैर पीड़ा जन्माईतेछे ईहाई क्रोधैर विषय ॥ ११ ।

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—नन्वेवं (? नन्वेवं) स्वाश्रयपरत्वदीषः लोकानुग्रहपरत्वादस्याः प्रवृत्ते-रित्याशयेनाह नेति^१ । सत्वतः अपत्यं स्त्री 'सात्वती' नाम हरेः पितृषसा [“उत्सा-दिभ्योऽञ्”] तद्धाः 'सूनुः' चैवः । बन्धुरपि खलो न नृष्यते इति भावः । 'यत् मह्यम् अपराध्यति' द्रुह्यति इति यावत् [“क्रुधद्रुह—” इत्यादिना चतुर्थी^२] ततः इति शेषः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् 'न दूये' न परितप्ये [दूडो दैवादिकात् कर्त्तरि लट् । उत्तमपुरुषैकवचनम्] । किं 'तु लोकं दन्दह्यते' गर्हितं यथा स्यादेवं दहति

इति यावत् [“लुपसदचरजप—” इत्यादिना गर्हायां यङ् । “जपजभदहदशभञ्जपशा च” इत्यभ्यासस्य नुगागमः^३] ‘अदः’ लोकदहनं ‘मां दुःखाकरोति’ दुःखमनुभावयति इत्यर्थः [“दुःखात् प्रातिलीम्ने” इति डाच्प्रत्ययः] । अतश्चैव एव अभियातव्यः पार्थस्तु प्रार्थनयापि पश्चात् समाधेयः इत्यर्थः^४ ॥ ११ ॥

NOTES ON MALLI

1. He says न etc., with the thought that this undertaking is for the good of the world and is not indeed tainted by selfishness. 2. See *Charcha*. 3. यङ् is attached to imply censure by “लप—” (*Charcha*). लृक् is the augment of the अभ्यास by “जप—” (*Charcha*). 4. The sense is—Let us then march against *Chaidya*, Partha can be pacified afterwards by entreaties.

Sara—नेयं मम स्वार्था प्रवृत्तिः । लोकमयं पीडयति इत्येवायमुक्तादनीयः ॥११॥

CHARCHA

1. दूये—द्रु + लृट् ए । दूयते, दुदुवे, दविष्यते, अदविष्ट ।

2. सात्वती &c.—सत्वत् was an uncle of Hari's father. सत्वतः अपत्यं स्त्री इति सत्वत् + अञ् + डीप् सात्वती । She was an aunt of Hari. तस्याः सूनुः । It does not appear becoming to speak of one's uncle or aunt by name. सात्वत however is often used for यादव । Comp. “सुचिरं सह सर्वसात्वतैः” where सर्वसात्वतैः means सर्वयादवैः । The epithet सात्वती may therefore be applied to any girl of the यादव race. Thus interpreted, सात्वतीसूनुः means “son of a girl of the यादव family” which involves no breach of decorum.

3. यत्—Malli. takes this as an अव्यय meaning यस्मात् । This requires the mention of तस्मात् also, because यद् and तद् are cor-relatives. But as तस्मात् does not occur in the verse, Malli. adds “ततः इति शेषः” । Those who are not satisfied with this may construe as (अहम्) न दूये यत् सात्वतीसूनुः मत्तमपराध्यति placing यत् in the उत्तरवाक्य । The two sentences are अहं न दूये and यत् सात्वती etc.

4. मद्यम्—चतुर्थी owing to अपराध्यति । The rule in full is “कुषुद्वेष्टासूयार्थानां वं प्रति कोपः” । अपराध towards Hari is not possible without कोप towards him. Hence मद्यम् in the ४थी ।

5. अपराध्यति—अप+राध (दिवादि अकर्मक)+लट् तिप् । राध्यति, रराध, राध्यति, अरात्सीत् ।

6. दन्दह्यते—दह+यङ् भावगर्हायाम् दन्दह्यते viciously burns. दहति, ददाह, घत्स्यति, अधाचीत् । The rule for यङ् is “लपसदचरजपजभदहदश-गृभ्यो भावगर्हायाम्” । भावगर्हा is “censure of the act”. Now दह+यङ्=ददह्+य । Next नुक् (न्) is attached to the अभ्यास, i. e., the first द by the rule “जपजभ—” (Malli.). This yields दन् दह य=दन्दह्य which is a सनाद्यन्तधातु । It takes the आत्मनेपद because it has dropped a ड (डित्), the rule being “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” ।

7. दुःखाकरोति—दुःखेन योजयति प्रतिलोमाचरणेन पौडयति इत्यर्थः ; दुःख+डाच्+कृ+लट् तिप् दुःखाकरोति pains by misconduct. दुःख is what is technically called a गति । The rule is “ऊर्यादिचिडाचय” (sl. 9). No समास owing to the prohibition “उपपदमतिङ्” ।

8. Voice.—सुनुना अपराध्यते दूयते (मया) येन (भूयते) लोकः दन्दह्यायते अनुना अहं दुःखाक्रिये । .

12. What do you say ?

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

Prak.—इदं तावत् मम मतम् [This indeed is my view]. Well then do as you propose—अङ्ग वाम् अपि श्रूयताम् [Well, let your views too be heard]. What is the good ?—एकः खलु कार्यवस्तुनि सन्दिग्धे [Doubts arise when one comes to a decision unaided. So give me your views]. But you are such a careful reasoner—ज्ञातसारः अपि सन्दिग्धे [Even one who sees the essence of a thing hesitates when deciding alone]. 12.

Prose—तावत् मम मतम् इदम् [Or—इदं तावत् मम मतम्]; अङ्ग वाम् अपि श्रूयताम् । ज्ञातसारः अपि एकः कार्यवस्तुनि सन्दिग्धे खलु ॥ १२ ॥

Eng.—Provisionally this is my view [Or—This indeed is my view] ; let yours too be heard. Verily, even one to whom the best course is known, alone, hesitates in matters to undertake. 12.

Beng.—आमार मत बलिनाम, एक्कणे आपनादेर मत सुनिते चाई। यिनि सबई जानेन त्रिनिও एका ये सिक्कान्तु करेन ताहाते सन्दिहान हईয়া থাকेन। ১২।

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—स्वमतं निममयन्^१ परमतं शुश्रूषुः पृच्छति ममेति । 'तावत्' भवन्मत-
श्रवणपर्यन्तमित्यर्थः 'मम मतम् इदम्' । 'अङ्ग' इति आमन्त्रणे अव्ययम् ["अथ
सखीधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग है हे भीः" इत्यमरः] 'वां' युवयोः ["यस्मदस्मदोः
षष्ठीचतुर्थी—" इत्यादिना वामादेशः] मतं 'श्रूयताम्' [विधौ लोट्] । तदपि
मया श्रोतव्यम् अन्यथा सन्देहानिहत्तेः इति भावः । विदुषस्ते कुतः सन्देहः ? तत्राह—
'ज्ञातसारः' ज्ञाततत्त्वायः 'अपि 'एकः' : एकाकी 'काव्यवस्तुनि' कर्तव्यार्थे 'सन्दिग्धे'
संशते^२ । 'खलु' नियये । अतो मयापि सन्दिह्यते इत्यर्थः [दिङ् उपचये । कर्त्तरि
लट् । घत्वधत्वे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः^३] ॥ १२ ॥

NOTES ON MALLI

1. बोधयन् । 2. Hesitates, doubts, 3. अर्थान्तरन्यास of the kind in which the particular is supported by the general.

Sara—उक्तं मम मतं किन्तु नैतन्निःसन्देहम् । युवामपि मतं व्रतम् ॥ १२ ॥

CHARCHA

1. मम—शेषे षष्ठी related to मतम् । This is better than "तस्य च वक्तमाने" इति षष्ठी (See under मतम्) ।

2. तावत्—अव्यय implying अवधि, i. e., भवन्मतश्रवणपर्यन्तम्—until I have your views (Malli). We may also take it अवधारणे construing इदं तावत् मम मतम्—This indeed is my view.

3. मतम्—मन + क्त भावे मत view. Or मन् + क्त कर्मणि वर्तमाने मत wished, desired ; construe इदं मम मतम् = इदं मया मन्यते । The former is better, because श्रूयतामङ्ग वामपि has मतम् understood in it and मतं श्रूयताम् is meaningless if मतम् has क्त in the वर्तमानकाल ।

4. श्रूयताम्—श्रु + लोट् ताम् कर्मणि । शृणोति, शृणु, श्रोष्यति, अश्रौषीत् । Malli. has विधौ लोट् । But विधि is *command* which is incompatible, coming from a junior to his seniors. Better say—प्रार्थनायां लोट् ।

5. वाम्—The rule for वाम् in place of युवयोः &c. is “युष्मदस्मदीः षष्ठोचतुर्थीद्वितीयास्थयोः वांनावौ”—युष्मद् and अस्मद् in the dual of षष्ठौ, चतुर्थी and द्वितीया become वाम् and नौ respectively.

6. ज्ञात &c.—सृ + घञ् भावे सार essence स्थिरांश । ज्ञातः सारः अनेन, बहु— ।

7. सन्दिग्धे—सम + दिह + लट् ते । दिग्धि—दिग्धे, दिदेह—दिदिहे, धेत्यति—, अधिचत्—अदिग्ध—अधिचत् । Here the steps indicated by Malli. are, first, घत्व, *i. e.*, दिह + ते = दिघ + ते । This is by “दादिर्धातोर्घः” । Next we have घत्व, *i. e.*, दिघ् + ते = दिघ् + धे = दिग्धे by सन्धि । The rule for घत्व is “भूषस्तथोर्घोऽधः” ।

8. कार्य &c.—कृ + ण्यत् कर्मणि कार्यं what is to be done. कार्यं वत्, कर्मधा— । तस्मिन् । विषयाधिकरणे ऽमी ।

9. Voice—...सतेन अनेन (भूयते)...शृणुवानि । ज्ञातसारिण अपि एकेन...सन्दिह्यते ।

13. *Here Madhava stopped.*

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

Prak.—माधवः विरराम [Madhava now stopped]. He did not say much—महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः [Those who are really great, do not talk much]. But they must make themselves intelligible—एवं यावदर्थपदां वाचम् आदाय विरराम [What he said, as above, was enough to convey the sense. Why then should he talk more ?]. 13.

Prose—माधवः यावदर्थपदान् एवं वाचम् आदाय विरराम । महतीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः । *Or* place एवम् before यावदर्थपदाम् ॥ १३ ॥

Eng.—Thus having delivered his speech with words just enough for the sense, Madhava stopped. The great are naturally of measured speech. 13.

Beng.—এইরূপে অভিপ্রায় প্রকাশের জন্য যতটুকু আবশ্যক তন্মাত্র বলিয়া হরি বিরত হইলেন । মহতেরা স্বভাবতঃই মিতভাষী হইয়া থাকেন ॥ ১৩ ॥

Expl.—Thus having said barely enough to convey the sense Hari stopped. The really great do not waste words. Also see *Prak.* above. 13.

Malli.—यावदिति । ‘माधवः’ इति यावान् अर्थः यावदर्थम् [“यावदवधारणे” इत्यव्ययीभावः] । ‘यावदर्थं पदानि’ यस्याः ताम् अभिधेयसन्निताक्षरमित्यर्थः ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘वाचम् आदाय’ गृहीत्वा उक्त्वा इत्यर्थः ‘विरराम’ तूष्णीमास [“व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम्] । तथाहि ‘महतीयांसः’ उत्तमाः ‘प्रकृत्या’ स्वभावेन ‘मितभाषणः’ भवतीति शेषः । वृथालापनिषेधादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ १३ ॥

Sara—इत्थं स्वल्पैरेवाक्षरैः स्वमतमावेद्य हरिर्विरराम । इयमेव महतां प्रकृतिर्यत् वृथा ते न जल्पन्ति ॥ १३ ॥

CHARCHA

I. यावत् &c.—यत् परिमाणमस्य इति यद् + वतुप् यावान् as much as अर्थ sense. पद word यावान् अर्थः यावदर्थम् commensurate to the sense, अव्ययी— । यावदर्थं पदानि यस्याः *or* यस्याम् इति यावदर्थपदा having as much of words as of sense, बहु— । ताम् । Qual. वाचम् । The अव्ययी—is by the rule “यावदवधारणे”—यावन् leads in an अव्ययी—when it implies measurement. “अवधारणम् इयत्तापरिच्छेदः” इति वृत्तिकारः । Here there are two peculiarities—(1) There is no अव्यय in the compound though the samasa is an अव्ययीभाव ।

Comp. सप्तगोदावरम् । (2) The विग्रह is स्वपद though the case is one of नित्यसमास । By अर्थ is meant the drift of the entire speech. Hence the अर्थ was *one* only, though the पदs were many. How can it be said then that there is द्वयत्तापरिच्छेद here ? The compound cannot be allowed if there is no द्वयत्तापरिच्छेद । We must not say that as *each* पद has its अर्थ, so there are as many अर्थs as there are पदs in the speech ; the speech is consequently यावदर्थपदा । For, then every speech, be it one of a मितभाषिन् or a बहुभाषिन्, becomes यावदर्थपदा and Hari's speech loses its distinctive character. We therefore propose the following alternatives :—(a) अर्थस्य अनतिक्रमः यावदर्थम्, अव्ययी— । तदस्ति एष इति यावदर्थ + अच् सत्त्वर्थे यावदर्थानि । तादृशानि पदानि अस्याम् । (b) अर्थस्य अनतिक्रमः यावदर्थम्, अव्ययी— । यावदर्थं पद्यते इति यावदर्थ + पद + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् यावदर्थपदा ।

2. आदाय—आ + दा + ल्यप् Having taken up.

3. माधवः—मा is लक्ष्मी । धव is स्वामिन् । माया धवः, इतत्— ।

4. विरराम—वि + रम् + लिट् णल् । रमते, रेमे, रंश्यते, अरंस्त । The rule for the परस्मैपद means -- रम takes the परस्मैपद when वि, आ or परि precede as an उपसर्ग । Thus विरराम, आरराम, परिरराम ।

5. महोयांसः—अतिशयेन महान्त इति महत् + द्वयसुन् very great.

6. प्रकृया—प्रकृष्टा कृतिरस्याः प्रकृतिः Nature, बहु— । ३या । प्रकृत्यादि ३या +

7. मितभाषिणः—मा + क्त कर्मणि मित measured. मितं भाषितं शील-सेषाम् इति मित + भाष् + णिनि कर्त्तरि of measured speech, उपपदतन्— ।

8. Voice—माधवेन विरेने । महोयोभि मितभाषिभिः (भूयते) ।

14. Now spoke Rama.

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोऽबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

Prak.—ततः रामः (जगाद) [Next spoke Rama]. How did he carry himself ?—सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ओष्ठेन [His lower lip

quivered in wrath as memories of past wrongs by enemies rushed up to his mind]. 14.

Prose—ततः सपत्न्यापनयस्मरणानुशयस्फुरा रामोऽविम्बचुम्बनचुञ्चुना ओष्ठेन (उपलक्षितः) रामः (जगाद) ॥ १४ ॥

Eng.—Now spoke Rama with his lips quivering in regret (*Or*—wrath) at the memory of the wrongs done by the enemy.

Beng.—अतःपरं रामं बलिनन । शत्रुकृतं दोषाञ्चोर कथां मनः पडाते क्रोधे चाहारं ओष्ठं कम्पितं ह्येतेनागिन ॥ १४ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—अथ अष्टभिः कुलकेन^१ रामं वर्णयन् तद्वाक्यमवतारयति तत इति । ‘ततः रामः’ जगाद इत्युत्तरेण अन्वयः । ‘सपत्न्यः’ रिपुः [“रिपौ वैरिसपत्नारि—” इत्यमरः] तस्य ‘अपनयः’ अपकारः तस्य ‘स्मरणेन’ यः ‘अनुशयः’ पश्चात्तापः^२ [“भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः” इति विश्वः] तेन स्फुरतीति अनुशयस्फूः । तेन—स्फुरा । ओष्ठा विम्बमिव इत्युपमितसमासः । रामायाः ओष्ठविम्बस्य चुम्बनेन वित्तः ‘रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः’ [“तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ” इति चुञ्चुप् प्रत्ययः । “ओष्ठोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्”] तेन ‘ओष्ठेन’ उपलक्षितः । समरसुरतयोः समरसः इति भावः । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १४ ॥

NOTES ON MALLI

1. कुलक is a connected group of more than four verses. “वाच्यां युग्ममिति प्रोक्तं द्विभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं सतम् ॥” 2. Regret.

Sara—ततः कोपेन वेपमानाभ्यामोष्ठाभ्यां रामो जगाद ।

CHARCHA

1. सपत्न्य &c.—समानः पतिरस्याः इति समान+पति स्त्रियाम्=स+पत् स्त्रियाम्=सपत्नी a co-wife. सपत्नी इव इति सपत्नी+अ सदृशार्थे सपत्न्यः like a co-wife. यथा सपत्नी दुःखहेतुः तथा रिपुरित्यर्थः । The Vrittikara however thinks that सपत्न्य is a primitive word without derivation

meaning a शत्रु । “सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरम् अत्र्युत्पन्नमेव”—*Kasika*. अप + नी + अच् भावे अपनय misdeed. अनु + शी + अच् भावे अनुशय anger, regret. सपत्नस्य अपनयाः, इतत्— । तेषां स्मरणम्, इतत्— । तेन तस्य वा अनुशयः, इतत्—OR इतत्— । तेन स्फुरतीति सपत्नापनयस्मरणानुशय + स्फुर + क्तिप् कर्त्तरि सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फूर्, उपपदतत्— । तेन । The प्रातिपदिक is सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फूर् । Decline—स्फूर्ः स्फूर्ः स्फुरः । स्फूर्भ्याम् । स्फूर्षुः । Note that in अपनयानां स्मरणम् the षष्ठी is *not* शेषे but कर्त्तव्ये कर्मणि । The षष्ठी समास is not here available with शेषषष्ठी (“अधीगर्थदयेशां कर्मणि”) ।

2. ओष्ठेन—Malli. adds उपलक्षितः । He takes “इत्यभूतलक्षणे तृतीया” । Of what is the ओष्ठ a लक्षण ? तथाविधः ओष्ठः रामगताया अधीरताया उपलक्षणम् । Such lips indicate temper ; hence, lacking coolness, Rama was unfit to offer counsel. The lip indicated it. Thus the lip is an ~~इत्यभूतलक्षण~~ and takes तृतीया ।

3. Voice— ...रामेण (जगदे) ।

15. *This was an interruption to Uddhava.*

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहताम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

Prak.—पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् जगाद [By speaking now, Rama made Uddhava speak last and thus speak out the decision]. Was Uddhava such an adept ?—अर्थविदः पवनव्याधेः [Uddhava knew how rightly to weigh matters, however complicated they were]. He should then have preceded Rama—विवक्षितां पवनव्याधेः गिरम् [Uddhava was going to speak out]. Why did he stop then ?—तत्क्षणप्रतिसंहतां पवनव्याधेः गिरम् [But when Balarama stood up, Uddhava checked himself]. 15.

Prose—विवक्षितां तत्क्षणप्रतिसंहताम् अर्थविदः पवनव्याधेः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयन् (रामो जगाद) ॥ १५ ॥

Eng.—Giving the character of the final alternative to the speech of *Pavanavyadhi*, the adept at counsel, which was about to be said but was instantly checked. 15.

Beng.—कार्याङ्ग उद्भवो সেই সময়ে বলিতে ইচ্ছুক হইয়াছিলেন। তিনি তাঁহার বক্তব্য স্থগিত রাখিলেন। উহা পরে বলরামের বাক্যের উত্তর পক্ষ হইয়া দাঁড়াইল ॥ ১৫ ॥

Expl.—Uddhava too was about to speak out. But he checked himself when he saw Balarama rise. Thus Uddhava's speech hereafter assumed the character of a final decision. Also see *Prak.* 15.

Malli.—विवक्षितामिति । 'विवक्षिता' वृद्धत्वाभिमानात् अग्रे वक्तुमिष्टाम् [वचं ब्रूञी वा सन्नन्तात् कर्मणि क्तः] 'तत्क्षणे' विवक्षाक्षणे एव इत्यविलम्बीति । 'प्रतिसंहतां' रामानुरोधान् अनुवृद्धाम्^१ 'अर्थविदः' कार्यज्ञस्य अतएव^२ 'पवनव्याधेः' उद्धवस्य गिरम् उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां 'प्रापयन्' । स्वयम् असत्यक्षावलम्बित्वादिति भावः । अनेन रामस्य व्यग्रता उक्ता ॥ १५ ॥

NOTES ON MALLI

1. Checked. 2. अतएव goes with उत्तरपक्षताम् not with पवनव्याधेः ।

Sara—उद्धवोऽपि विवक्षुरेवासौत् किन्तु रामं साग्रहं दृष्ट्वा स निवहते ।

CHARCHA

1. विवक्षिताम्—वि + वच or ब्रू + मन् + क्त कर्मणि स्त्रियाम् विवक्षिता intended to be said. ताम् । He was the senior, hence he thought his was the first turn to speak.

2. अर्थविदः—अर्थ is वस्तु or विषय । अर्थं वेत्ति इति अर्थ + विद + क्तिप् कर्त्तरि अर्थवित् one who knows his work, उपपदतत्— । तस्य । This shows that he was the right man to speak. Hence (Malli's अतएव) his speech, though now checked, became in the end the उत्तरपक्ष ।

3. तत्क्षणे &c.—प्रति + सम् + ह + क्त स्त्रियाम् प्रतिसंहता lit. with drawn, hence checked. स एव क्षणः तत्क्षणेः that very instant. कर्मधा— । तत्क्षणे प्रतिसंहता checked forthwith, सुप्सुपा । ताम् । This

indicates decorum in Uddhava. Balarama was as short of temper as wanting in manners in ignoring the presence of his senior in the hall ; but Uddhava's coolness was equalled by his regard for etiquette. He *instantly* checked himself (इत्यविलम्बीतिः, Malli.).

4. प्रापयन्—प्र + आप् + णिच् + शत leading. It is गत्यर्थः ।

5. पवनव्याधिः—पवनव्याधि is a proper name of उद्धवः । The derivation of proper names is uncertain. The वाचस्पत्य however says that पवन is वातरोग, and Uddhava was so called because he was afflicted with it. पवनो व्याधिरस्य, बहु— । तस्य ।

6. गिरम्—अणिकर्तृकर्म of प्रापयन् which is गत्यर्थः । Thus गीः उत्तरपक्षतां प्राप्नोति = रामः गिरम् उत्तरपक्षतां प्रापयति ।

7. उत्तर &c.—उद् + तरप् उत्तर later, as contrasted with पूर्व earlier. But as the सिद्धान्त (conclusion) comes last, उत्तर here is सिद्धान्त conclusion. पक्ष alternative. उत्तरपक्षः the alternative which is the conclusion, कर्मधा—(contrast पूर्वपक्ष) । तत्तत्ताम् । ताम् । This is after सिद्धान्तपक्षताम् of Malli. We may also say उत्तर later. उत्तरः पक्षः—The later alternative, i. e., the सिद्धान्त conclusion as distinguished from पूर्वपक्ष (Malli's असत्यपक्ष). तत्ताम् । We should then say उत्तरपक्षतां सिद्धान्तताम् । (See sl. 22, उत्तरम्) ।

8. Voice.—...प्रापयता (रासेण जगदे) ।

16. *His eyes rolled in drunkenness.*

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूततटे दृशौ ॥ १६ ॥

Prak.—दृशौ घूर्णयन् रामो जगाद [Rama spoke rolling his eyes]. Was he drunk ?—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती दृशौ [His eyes were red from intoxication through imbibing liquor]. 16.

Prose—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूततटे दृशौ घूर्णयन् (रामो जगाद) ॥ १६ ॥

Eng.—Rolling his eyes whose tinge was turned pink by drunkenness through tasting liquor. 16.

Beng.—मद्यपाने आरक्त दूहे चक्षु घुराईते घुराईते राम बलिनैन ॥ १७ ॥

Expl.—At the time, Rama was tipsy. His eyes were red with the fumes of liquor and rolled as he spoke. 16.

Malli.—घूर्णयन्निति । पुनः ? ‘मदिराखादेन’ मद्यपानेन यो ‘मदः’ तेन ‘पाटलिता’ ईषद्रक्तीकृता ‘द्युतिः’ ययोः ते ‘रिवत्याः’ देव्याः ‘वदने’ यत् ‘उच्छिष्टं’ मद्यलेपताम्बूलादि अक्षिचुम्बनसंक्रान्तमिति भावः तेन ‘परिपूतं’ शुद्धे पुटे (? ‘तटे’ पुटे) ययोः ते ‘दृशौ घूर्णयन्’ आमयन् इति मद्यविकारीक्तिः । [उच्छिष्ट-परिपूतेत्यव—“रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुडमाखिटके शुनाम्” इति स्मरणात् । उच्छिष्टस्य पाविवर्जनकत्वविरोधस्य आभासत्वात् विरोधाभासोऽलङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते” इति लक्षणात्] १६ ॥

Sara—मदेन रक्तनेत्रो रामो नयने घूर्णयन् जगाद ।

CHARCHA

1. घूर्णयन्—घूर्ण + णिच् + शतृ कर्तरि घूर्णयन् causing to roll. घूर्ण is अकर्मक । घूर्णते—घूर्णति, जुघूर्णे—जुघूर्ण, घूर्णिष्यते—ति, अघूर्णिष्ट—अघूर्णीत् ।

2. मदिरा &c.—मदिरा liquor. स्वाद + घञ् भावे स्वाद taste. मद intoxication. पाटल red, pink. पाटला कृता इति पाटल + णिच् + क्त कर्मणि स्त्रियाम् पाटलिता turned red. द्युति tinge. मदिरायाः स्वाद, इतत्—। तेन मदः, सुप्सुपा । तेन पाटलिता, इतत्—। तादृशी द्युतिः, अनयोः, बहु—। Qual. दृशौ ।

3. दृशौ—पश्यति आभ्याम् इति दृश् + क्तिप् करणे दृशौ । ते । अणिकर्तृकर्म of घूर्णयन् । Thus दृशौ घूर्णते (अकर्मक) = रामः दृशौ घूर्णयति ।

4. *Voice*—...घूर्णयता (रामेण जगदे) ।

17. *His breath was hot with anger.*

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

Prah.—वनमालां स्नापयन् रामो जगाद [As he spoke, the garland that reached down to his knees, withered up]. Why?—अभिमानीशैः सुखानिलैः स्नापयन् [Rama's breath was hot in anger and its touch caused the flowers in the garland to fade]. 27.

Prose—आश्लेषलीलुपवधूस्तनकार्कश्यमाक्षिणी वनमालाम् अभिमानीशैः सुखानिलैः स्नापयन् (रामो जगाद) ॥ १७ ॥

Eng.—With breath hot in wrath, causing to fade the garland that reached down to his knees. 17.

Beng.—क्रोधे তাঁহার মুখ হইতে উষ্ণবায়ু বহিতেছিল। তাহার স্পর্শে তাঁহার বনমালা স্নান হইয়া গেল ॥ ১৭ ॥

Expl.—See *Prah* above.

Malli.—आश्लेषेति । पुनः ? ‘आश्लेषे लीलुपायाः’ आलिङ्गनलुम्बायाः ‘वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य’ काठिन्यस्य ‘साक्षिणीम्’ उपद्रष्ट्रीं नित्यं पीड्यमानामिति भावः [“साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्” इति साक्षाच्छब्दात् इतिप्रत्ययः] ‘वनमालाम् अभिमानीशैः’ अहङ्कारतमैः ‘सुखानिलैः’ निःश्वासमारुतैः ‘स्नापयन्’ स्लपयन् [स्नायतेर्ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः । “आदिच—” इत्यात्वे पुगागमः ।] ‘अस्नाने स्नान (? स्नानि) सम्बन्धादतिशयोक्तिः] ॥ १७ ॥

NOTES ON MALLI

1. See *Charcha*. 2. अतिशयोक्ति because fading is attributed to what did not fade.

Sara—क्रोधोणेन सुखमारुतेन तस्य वनमाला स्नाना जाता ।

CHARCHA

1. स्नापयन्—स्नै + णिच् + शत causing to fade. Malli's steps are स्नै + णिच् = स्ना + णिच् by the rule “आदिच उपदेशेऽशिति”—Roots ending in ए, ऐ, ओ, औ in the घातुपाठ will end in आ when about to take an affix, but not if the affix drops a श । Next स्ना + णिच् = स्नाप् + णिच् the पुक् being due to the rule “अत्तिङी—” (See sl. 7, under सपिता) ।

2. अभिमान &c.—अभिमन्यते अनेन इति अभि+मन+घञ् करणे भावे वा अभिमानः pride, hence *anger*. तेन उणाः, सुप्सुपा । तैः ।

3. वनमालाम्—वन्यते सेव्यते इति वन+घञ् कर्मणि स्त्रियाम् वना esteemed, prized. संज्ञापूर्वकत्वात् न वृद्धिः । वना माला वनमाला a much prized garland, कर्मधा— । It is a technical name for a garland that reaches down to the feet “आपादप्रशं या माला वनमालेति सा मता” इत्यमरटीका । ताम् । The Vachaspathya quotes “आजानुलम्बिनी माला सर्वतःकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥”

4. मुखानिलैः—मुखस्य अनिलाः मुखानिलाः the breath from the mouth, इतन्— । तैः ।

5. Voice—...स्नापयता (रामेण जगदे) ।

18. *He turned red and perspired in anger.*

दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणोः ।

द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥

Prak.—स्वेदविप्रुषः दधत् रामो जगाद [So strong was his emotion that drops of perspiration stood on his body]. What kind of drops ?—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणोः स्वेदविप्रुषः [They looked like stars appearing on the pink evening sky]. How so ?—द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः [Balarama had turned red all over in anger. The drops of sweat on his huge body, thus rendered pink, looked like stars on the ruddy sky at dusk]. 18.

Prose—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः दधत् (रामो जगाद) ।

Eng.—Showing drops of sweat that stood on his body that was reddened by his ire at the enemy, and thus resembled stars appearing in the sky reddened at dusk. 18.

Beng.—क्रोधे তাঁহার বিশাল দেহ আরক্ত হইল ও তাহাতে স্বেদবিন্দু দেখা দিল ; যেন সন্ধ্যারাগে রঞ্জিত আকাশে তারকারাজি প্রকটিত হইল ॥ ১৮ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—दधदिति । पुनः ? 'सन्ध्यायाम् अरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीः ताराः अनुकुर्वन्ति' इति तथोक्ताः । कुतः ? 'द्विषतः' शब्दोः 'द्वेषेण' क्रोधेन 'उपरक्ते' अङ्गे' वपुषि 'सङ्गिनीः' सक्ताः 'खेदविप्रुषः' खेदविन्दून् ["पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः] 'दधत्' दधानः ["नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमभावः । उपमालङ्कारः] ॥ १८ ॥

Sara—क्रोधरक्ते तस्य वपुषि सान्धे गगने तारका इव खेदविन्दवः शुश-
भिरि ॥ १८ ॥

CHARCHA

1. दधत्—धा + शतृ कर्त्तरि । We do not get दधत् because धा is an अभ्यस्त root and नुम् in connection with शतृ is prohibited after such roots by the rule "नाभ्यस्ताच्छतुः" । Comp. चकाशतम्, Canto I, sl. 8.

2. सन्ध्या &c.—सन्ध्या क् प्रायति परमात्मानम् अस्मिन् इति सम् + ध्ये + अङ् अधिकरणे सन्ध्या both *dusk* and *dawn* and sometimes *noon* also. Comp. "करैस्त्रिसन्ध्यं विदशैर्दिशे नमः"—Canto I, sl. 46. Here *dusk*. स्फुर + शतृ कर्त्तरि स्फुरत् appearing, shining. सन्ध्यायाम् अरुणम् सन्ध्यारुणम्, सुप्सुपा (Malli.) ; or सन्ध्याया अरुणम्, सुप्सुपा । तादृशं व्योम, कर्मधा— । सन्ध्यारुणव्योम्नि स्फुरन्त्यः सन्ध्यारुणव्योमस्फुरन्त्यः, सुप्सुपा । तादृश्यः ताराः, कर्मधा— । ताः अनुकुर्वन्ति इति सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारा + अनु + कृ + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि स्त्रियाम् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिण्यः, उपपदतत्— । ताः । Qual. खेदविप्रुषः । Here सन्ध्याया अरुणम् is in better accord with द्वेषेण उपरक्तम् in the next epithet and is therefore preferable.

3. द्विषत् &c.—द्विषत् enemy (see sl. 1.). द्विष + घञ् भावे द्वेष anger. उप + रञ्ज + क्त कर्मणि उपरक्त reddened सञ्ज + घञ् भावे सङ्गः contact. द्विषतः द्वेषः, इतत्— । तेन उपरक्तम् द्विषद्वेषोपरक्तम्, इतत्— । तादृशम् अङ्गम्, कर्मधा— । द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गः । सः अस्ति आसाम् इति द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्ग + इनि मत्वर्थे स्त्रियाम् । ताः । Qual. खेदविप्रुषः ।

4. खेद &c.—खिद (दिवादि) + घञ् भावे करणे वा खेद sweat. वि + प्रुष दाहे + क्तिप् कर्त्तरि स्त्रियाम् विप्रुष् drop. खेदस्य विप्रुषः, इतत्— । ताः । Usually विप्रुष् is जलकण ।

5. *Voice*—...दधता (रामेण जगदे) ।

19. *His sable robe looked brown.*

प्रोक्षसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवौम् ॥ १९ ॥

Prak.—कृष्णोत्तरासङ्गरुचं चोतपल्लवौं विदधत् रामो जगाद [As Rama spoke, his sable wrap bore the tinge of fresh mango leaves]. How so ?—प्रोक्षसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा [As he spoke the strength of emotion caused his head to sway now this side and that side, again backward and forward. The pendants on his ears dangled and the big pieces of ruby set in them imparted their lustre to the dark wrap which then looked neither dark nor red but a mixture of the two and thus bore the shade of fresh mango leaves]. 19.

Prose—प्रोक्षसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तराङ्गरुचं चोतपल्लवौं विदधत् (रामो जगाद) ॥ १९ ॥

Eng.—With the tinge of the flashing clusters (or pieces) of ruby set in his ear-drops, rendering the glow of his sable wrap look like that of fresh mango-leaves. 19.

Beng.—आवेगे रामेर मस्तक कम्पित हईतेछिल, कर्णेर कुण्डल छनितेछिल ओ कुण्डले निवेशित पद्मराग मणिखण्डुल्लिर आभा ऊँहार नीलाश्वरे पड़िया उहाते नूतन आभ्रपत्रेर आभा जन्माईतेछिल ॥ १९ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—प्रोक्षसदिति । पुनः ? 'प्रकर्षेण उल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां' स्यूतानां 'पद्मरागदलानां' माणिक्यसकलानां 'त्विषा' कान्त्या [प्रीतेति प्रपूर्वा-हेजः कर्मणि क्तः । यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^१] 'कृष्णोत्तरासङ्गः' नीलोत्तरीयम् ["द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ ब्रह्मिका तथा । संव्यानमुत्तरीयञ्च" इत्यमरः] तस्य 'रुच' चूतपल्लवस्य इमां 'चौतपल्लवीं विदधत्' कृष्णलोहितमिश्रवर्णं (वर्णं) चूतपल्लव-

वडूसां कुर्वन् इत्यर्थः [“धून्धूमलौ कृष्णलोहिते” इत्यमरवचनात् । अत्र अन्य-
रुचोऽन्यदीयत्वायोगात् सादृश्याच्चेपात् निदर्शनालङ्कारः ।] ॥ १८ ॥

NOTES ON MALLI

1. प्रोत is got by attaching क्त in the कर्मवाच्य to वेज् preceded by प्र । We have सम्प्रसारण because the root is of the यजादि class. (For further information see under इज्या, sl. 9). 2. Here the अलङ्कार is निदर्शना because resemblance is brought in, since the actual glow of one cannot pertain to another.

Sara—तस्य च नीलमम्बरं चलितयोः कुण्डलयोः पद्मरागभासा कुरितं सत्
चूतपल्लवाभं जातम् ॥ १९ ॥

CHARCHA

1. प्रोक्तसत् &c.—प्र + उद् + लस् + शट् कर्त्तरि प्रोक्तसत् flashing. प्र + वे + क्त कर्मणि प्रोत् pierced बिद्ध ; hence *set*. दल piece खण्ड ; “दलमुत्सेध-
खण्डयोः” इत्यमरटीका । कुण्डलयोः प्रोतानि कुण्डलप्रोतानि, सुप्सुपा । पद्मरागस्य
दलानि पद्मरागदलानि, इतत् । कुण्डलप्रोतानि पद्मरागदलानि, कर्मधा— ।
प्रोक्तसन्ति कुण्डलप्रोतपद्मरागदलानि, कर्मधा— । तेषां त्विट्, इतत्— । तथा ।
Here note that we have *two* कर्मधारय compounds instead of a
single विपदकर्मधा— । This is a necessity. कर्मधा—with more than
two constituents is irregular, सुप्सुपा इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् ; अनेक-
मिति तु इन्द्रबहुव्रीह्यीरेव ।

2. कृष्ण &c.—उद् + तरप् उत्तर higher. उत्तरे उड्भागे पूर्वकाये
इत्यर्थः आसज्यते इति उत्तर + आ + सज्ज + घञ् कर्मणि उत्तरासङ्गः wrap
for the upper half of the body, उपपदतत्— । कृष्णः उत्तरासङ्गः,
कर्मधा— । तस्य कृक्, इतत्— । ताम् । Balarama used to don sable
garments.

3. विदधत्—वि + धा + शट् &c. as in दधत्, sl. 18.

4. चूत &c.—चूत mango tree. चूतस्य पल्लवः चूतपल्लवः, इतत्— ।
तस्य इयम् इति चूतपल्लव + षण् + डीप् स्त्रियाम् चूतपल्लवी । ताम् । Malli's
चूतपल्लववडूसा is apparently faulty, because वति is attached only
when there is a क्रिया (“तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः”) and here no

क्रिया is seen. The fact is धूम itself includes a क्रिया, its derivation being धूमं रातीति धूमः पृषोदरादिः । Hence Malli's words imply चूतपत्रवत् धूमं राति which is in perfect order.

5. *Voice*— विदधता (रामेण जगदे) ।

20. *He smelt of liquor.*

ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुदमन् ॥ २० ॥

Prak.—मुखामोदम् उदमन् रामो जगाद [As he spoke the fragrance of his mouth pervaded the hall]. What sort of fragrance ?—मदिरया कृतानुव्याधं मुखामोदम् [The fragrance was tainted by the smell of liquor]. Then it must have been a disagreeable odour—ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधम् [Not at all ; He did not smell of ordinary liquor. His wife tasted it first and this imparted to it the fragrance of her own mouth]. 20.

Prose—ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधं मुखामोदम् उदमन् रामो जगाद ॥ २० ॥

Eng.—Giving out the fragrance of his mouth which was associated with liquor that had acquired a fragrance by stay within the mouth of the daughter of Kakudmin. 20.

Beng.—कथा कहिते रामेर मुखेर मदेर प्रकृ चादिदिके छड़ाईल ।
ऐ मद रेवती कर्तृक पूर्वपीत हওয়াते তাঁহার मुखेर গন্ধে বাসিত
ছিল ॥ २० ॥

Expl.—While he spoke he smelt of liquor that had acquired the flavour of Revati's mouth having been first tasted by her. Also see *Prak.* and *Eng.* above. 20.

Malli.—ककुद्भीति ।—पुनः ? 'ककुद्भिकन्यायाः' रेवत्याः 'वक्त्रस्य अन्तः' अभ्यन्तरे 'वासेन' स्थित्या 'लब्धः अधिवासः' वासना यया तथा तन्मुखसौरभवासितया इत्यर्थः ["संस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते"] 'मदिरया कृतानुव्याधं' कृतसंसर्गं

प्रियागण्डूषगन्धिनमित्यर्थः [“व्यधजपोरनुपसर्गे” इत्यनुपसृष्टान् अप्रत्ययविधानात्
उपसृष्टात् व्यधेर्घञ्प्रत्ययः^१] ‘सुखामोद’ स्वमुखगन्धविशेषम् [“आमोदः सीति-
निर्हारी” इत्यमरः] ‘उदमन्’ उद्गिरन् [अत्र मदिरारामसुखगन्धयोः (? सुखयोः)
स्वगन्धतिरोधानेन रामासुखतद्गण्डूषमद्यगन्धस्वीकारात् तदगुणयोः (? तदगुणौ ।)
तत्र उत्तरस्य आत्मविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । “तदगुणः
स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाद्वृत्तिः” इति लक्षणात्^२] ॥ २० ॥

NOTES ON MALLI

1. अप् being enjoined by “व्यध—” when there is no उपसर्ग,
we have घञ् here after व्यध with an उपसर्ग preceding. 2. Here
मदिरा and रामसुख have acquired the गन्ध of रामासुख and तद्गण्डू-
षमद्य respectively at the sacrifice of their own गन्ध । Hence we
have two तद्गुण Alamkaras. Of these again, the latter depends
upon the former for its own improvement. Thus there is
सङ्कर of the तद्गुणस, the relation being that of अङ्ग and अङ्गिन् ।
The definition is—“तद्गुण is the acquisition of the superior
qualities of another at the sacrifice of one's own.”

Sara—तस्य सुखात् तदा रेवत्या पुःपौताया मदिराया गन्धो निःसृतः ।

CHARCHA

1. ककुद्भि &c.—ककुद्भिन् was king of कुशस्थली । On a certain
occasion he with his daughter रेवती went to Brahman's place
to attend a musical party. There he spent a long cycle of
युग्स that passed unnoticed by him and made no impression
on the age of himself or of his daughter. In the meantime
कुशस्थली changed hands several times until at last it came to the
possession of कृष्ण who altered its name to हारवती । When at
last ककुद्भिन् returned with his daughter, quite as young as they
left, and saw the changes, he gave his daughter in marriage to
Balarama and returned to the peaks of Meru for penance.
वस् + घञ् भावे वास stay. अधि + वास (चुरादि, अदन्त) + घञ् भावे अधिवास

purification, improvement, scenting &c. ककुद्भिः कन्या, इतत्—। तस्या वक्त्रम्, इतत्—। तस्य अन्तः इतत्—। ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तः वासः, सुप्सुपा। तेन तस्मात् वा लब्धः, सुप्सुपा। ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धः अधिवासी यया, बहु।—Or लब्धः अधिवासः अनया लब्धाधिवासा, बहु—। ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासेन वासादा लब्धाधिवासा, सुप्सुपा। तथा।

2. सुख &c.—आ समन्तात् मोदन्ते जना अनेन इति आ + मुद् + घञ् करणे आमोदः fragrance, especially far-reaching fragrance (अति-निर्हारी—अतिदूरपाती)। सुखस्य आमोदः, इतत्—। तम्।

3. कृत &c.—अनु + व्यध + घञ् भावे अनुव्याध contact, touch. कृतः अनुव्याधः अस्य अनेन वा कृतानुव्याधः, बहु—। तम्। Qual. सुखामोदम्।

4. उदमन्—उद् + वम् + शट् lit. vomitting ; here emitting.

5. Voice—उदमता (रामेण जगदे)।

6. Remark—Malli's मदिराराममुखगन्धयोः seems to be a copyist's slip. It is absurd to speak of मदिरागन्ध or राममुखगन्ध as having lost its गन्ध (स्वगन्धतिरोधान). What is गन्ध of a गन्ध ? The correct reading seems to be मदिराराममुखयोः। Another evident slip, also of copyists, is तद्गुणयस्त्वत्तव which disconnects तव। तव कुत्र ? No answer is available from what we have before us. I propose to read “रामामुखतद्गुणयस्त्वत्तव तद्गुणौ। तव &c.” If we ask now “तव कुत्र” the answer is obvious—तत्र तद्गुणद्वये which is perfectly intelligible.

21. *His white teeth stood exposed as he spoke.*

जगाद वदनच्छदपद्मपर्यन्तपातिनः।

नयन् मधुलिहः श्वेत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

Prak.—मधुलिहः श्वेत्यं नयन् रामो जगाद [While he spoke the black-bees were turned white]. Whence came black-bees there ?—वदनच्छदपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः [Rama's face was a veritable lotus. Black-bees were attracted by its fragrance and hovered about it. These he rendered white]. How could he do so ?—उदग्रदशनांशुभिः [He tinged them white by the brilliant rays of his teeth]. 21.

Prose—वदनच्छदपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः उदग्दशनाशुभिः श्वेत्यं नयन्

(रामः) जगाद ॥ २१ ॥

Eng.—Spoke imparting, with the brightness of his teeth [*Or*—with the teeth of which the tips became exposed], whiteness to black-bees that hovered at the sides of the lotus in the guise of his face. 21.

Beng.—रामेण सुगन्धि मुखपद्मे चारिदिके भ्रमर उड़ितेहिन ।
बलिबार समये दन्तेन प्रभाय सेह भ्रमरगुलि श्वेतवर्ण हईया गेल ॥ २१ ॥

Expl.—Attracted by the fragrance, black-bees kept hovering round his face. These were tinged white by the gleam of the Rama's white teeth which were exposed as he spoke.

Malli.—जगादिति । 'वदनम्' एव 'छद' कपटं यस्य तत् 'पद्म' वदनमेव प्रद्वमित्यर्थः । छदशब्देन असत्यत्वप्रतिपादनरूपः अपह्नवः^१, तस्य 'पर्यन्तपातिनः' प्रान्तसञ्चारिणः मधु लिहन्तीति 'मधुलिहः' तान् मधुपान् [किप्] 'उदग्नेः' उच्छ्रितैः 'दशनाशुभिः श्वेत्यं' धावत्यं 'नयन्' एवं 'जगाद' [तद्गुणालङ्कारः । तस्य मधुप-सन्निधापकवदनापह्नवसापेक्षत्वात् तेन सङ्करः^२ । कुलकम्^३ ॥ २१ ॥

NOTES ON MALLI

1. By the word छद is introduced अपह्नवालङ्कार which establishes fictitiousness. 2. The अलङ्कार is तद्गुण । It depends upon the अपह्नव of वदन to attract bees. Hence there is सङ्कर of two. 3. Thus far is the कुलक (Sl. 14).

Sara—तदा कमलभान्या ये मधुकरास्तस्य वदनप्रान्तं प्राप्ताः ते तु दशन-प्रभाभिः सिता जाताः ॥ २१ ॥

CHARCHA

1. जगाद—गद + लिट् णल् । गदति, गदिष्यति, अगदीत्—अगादीत् ।

2. वदन &c.—छदन् disguise. अन्त boundary. परिगतो अन्तम् पर्यन्तः skirts, प्रादितत्— । वदनं छद अस्य वदनच्छद having the disguise of a face, बहु— । तदेव परमम् कर्मधा— । तस्य पर्यन्तः, इतत्— । तस्मिन्

S. R.—Sisu. II. 3rd Ed.—4.

साधु पतन्ति इति वदनच्छन्नपद्मपथ्यन्त + पत + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि, उपपद-
तत्— । तान् ।

3. नयन्—नी + शत कर्त्तरि leading. The root is द्विकर्मक ।

4. मधुलिहः—मधु लिहन्ति इति मधु + लिह + क्तिप् कर्त्तरि, उप-
पदतत्— । तान् । Decline मधुलिट् मधुलिहौ &c. मधुलिट्सु—लिट्सु ।
प्रधानकर्म of नयन् ।

5. शैल्यम्—श्वेतस्य भाव इति श्वेत + शब्ज्भावे । तत् । अप्रधानकर्म of नयन् ।

6. उदग्र &c.—उद्गतानि अयाणि एषाम् उदयाः pointed, hence *keen*,
mighty, बहु— । Or उन्मुक्तानि अयाणि एषाम् उदयाः whose tips are ex-
posed, बहु— । दशनानाम् अंशवः, the brilliance of the teeth, इतत्— ।
उदयाः दशनांशवः the mighty lustre of the teeth, कर्मधा— । Or उदयाः
दशनाः the teeth with the tips exposed, कर्मधा— । उदग्रदशनानाम्
अंशवः the brilliance of the exposed teeth, इतत्— । तैः ।

7. Voice— ...नयता (रामेण) जगदे ।

8. Remark—Black-bees in the council-hall sound very
strange. The propriety of the verse seems questionable.

22. *Let us act as Hari suggests.*

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

Prak.—तस्य वचसः केवलम् उत्तरं सपदि क्रिया [After that speech,
the only thing to follow is the instant adoption of the policy
it advocates]. Which speech do you mean ?—वासुदेवेन यत् ईरितं
तस्य वचसः [Of course I mean the speech just delivered by
Vasudeva]. Why are you so enamoured of it ?—अदीनम् अना-
दीनवम् ईरितम् [It was a bold speech, but not incautious as bold
speeches usually are. On the contrary it is faultless and has
everything to recommend it for instant adoption without any
discussion]. 22.

Prose—वासुदेवेन अदीनम् अनादीनवं यत् ईरितं तस्य वचसः सपदि क्रिया
केवलम् उत्तरम् ॥ २२ ॥

Eng.—Of the spirited and faultless speech delivered by the son of Vasudeva, the only sequel is instant execution. 22.

Beng.—हरिः कथा गुनि तेजस्वी ओ निर्दोष, एते आर विचार कि, वा एर उत्तर कि ? एकमात्र उत्तर अविलम्बे तदनुयायी कार्या करा ॥ २२ ॥

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—रामो जगाद इत्युक्तम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह यदिति । 'वासुदेवेन' न दीनमिति 'अदीनम्' अकातरं न आदीनवः अस्य इति 'अनादीनव' निर्दोषम् ["दोष आदीनवो मतः" इत्यमरः] 'यत्' वचः 'इरितम्' उत्तिष्ठमानस्तु पर इत्यादि पक्षमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः 'तस्य वचसः सपदि^१ क्रिया केवलं' सद्योऽनुष्ठानमेव 'उत्तरम्'^२ । सिद्धान्तस्यैव उक्तेत्वात्^३ इति भावः ॥ २२ ॥

NOTES ON MALLI

1. तत्क्षणम् instantly. 2. प्रतिवचनम् answer. Or—अनन्तरभावि sequel. 3. Because the decision itself has been spoken.

Sara—कृष्णोक्तम् अजिह्वि च अनवद्यच्च, किं तव विचार्यताम् ? तदेव अविलम्बितं नः कार्यमधुना ॥ २२ ॥

CHARCHA

1. वासुदेवेन—वसुदेव was Hari's father. वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् इति वसुदेव + अण् वासुदेवः । Some also say—वसतीति वस् + उण् कर्त्तरि (औणादिक) वासुः resident. वासुश्चासौ देवश्च, कर्मधा— । "सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यवेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥"—*Vishnupurāṇa*. तेन ।

2. अदीनम्—दीञ् चये + क्त कर्त्तरि दीनम् mean. न दीनम् spirited, नञ्त्तत्— । तत् ।

3. अनादीनवम्—आ + दीञ् चये + क्त कर्त्तरि आदीनम् very mean. आदीनं यथा तथा वाति सर्वतो बहति इति आदीन + वा + क्त कर्त्तरि आदीनवः fault, उपपदतत्— । अविद्यमानः आदीनवः अस्मिन् अनादीनवम् faultless, बहु— । Qual. यत् which refers to वचः understood.

4. ईरितम्—ईर (चुरादि) + णिच् स्वार्थे + क्त कर्मणि uttered.
5. सपदि—अव्यय । Qual. क्रिया ।
6. क्रिया—क्त + श भावे execution अनुष्ठानम् ।
7. केवलम्—Alone. Qual. उत्तरम् ।
8. उत्तरम्—उत्तीर्यते अनेन इति उद् + तृ + अप् करणे उत्तरम् reply.
Or उद् + तरप् अतिशयने उत्तरम् sequel. Either sense will suit. The statement of a question is known as पूर्वपक्ष—the first proposition—and its solution is called उत्तरपक्ष—the subsequent statement, the *sequel*. पूर्व and उत्तर are antithetical. Vasudeva's statement is the पूर्वपक्ष । Balarama says there is no उत्तरपक्ष to it, because the उत्तरपक्ष discusses with a view to arrive at the solution—the decision. Here the decision itself is before us (सिद्धान्तस्यैव उक्तत्वात्—Malli.) in the पूर्वपक्ष, how then can there be any उत्तरपक्ष to it ? Only act up to it at once and you have the उत्तरपक्ष ।

9. *Voice*—वासुदेव .. ईरितवान् .. क्रियया केवलम् उत्तरेण (भूयते) ।

23. *He has put the whole thing in a nut-shell.*

नैतल्लघुपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते ।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

Prak.—एतत् वचः न अतिशय्यते [It is impossible to improve upon this speech]. Well he said but a few words—लघु अपि भूयस्या वाचा न अतिशय्यते [His words were few ; yet they can not be surpassed by even a volume of words]. How is that ?—अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति [Can fire surpass the sun in brilliance ?]. If it is a big fire ?—इन्धनौघधक् अपि अग्निः [Be it as big as it may, even burning a veritable hill of fuel, fire cannot surpass the sun in brilliance].

Prose—लघु अपि एतत् वचः भूयस्या [Or—लघु एतत् वचः भूयस्या अपि] वाचा न अतिशय्यते । इन्धनौघधक् अपि अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति ॥ २३ ॥

Eng.—This speech though short cannot be surpassed by

any longer speech. Fire, even if lighting an immense heap of fuel, does not transcend the sun in brilliance. 23.

Beng.—হরি অল্পই বলিয়াছেন । কিন্তু অনেক বলিয়াও ইহা অপেক্ষা অধিক বলিতে পারা যায় না । কাষ্ঠের স্তূপ করিয়া তাহাতে অগ্নি দিলেও সে অগ্নি দীপ্তিতে সূর্য্যকে অতিক্রম করিতে পারে না ॥ ২৩ ॥

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—অথ তদেব প্রতিপাদয়িষ্যন্ অনন্যাতিশয়তয়া উপস্করোতি নৈতদिति ।

‘লঘু’ সংক্ষিপ্তম্ ‘অপি এতৎ বচ: ভূয়স্যা’বহুতরয়া বিস্তৃতয়া অপি ইত্যর্থ: [“দ্বিবচন-
বিভজ্য—” ইত্যাदिना ईयसुनि “बहोर्लोपो भू च बहो:” इति ईकारलोपो बहोश्च
भूरादेश: ²] ‘वाचां न अतिशय्यते’ न अतिरिच्यते । गुर्वर्थत्वादिति भाव: [शौडः
कर्मणि लटि यक् । “अयङ् यि कङिति” इति अयडादेश: ³] । तथाहि इन्ध-
नौघान् दहतोति ‘इन्धनौघधक्’ काष्ठराशिदाहकः भूयान् ‘अपि’ इत्यर्थ: [क्तिपि घत्व
धत्वे (?) भष्भाव: ⁴] ‘अग्नि: त्विषा’ प्रभया ‘पूषणं’ सूख्यम् अल्पीयांसमपि इति भाव:
‘न अत्येति’ न अतिक्रामति । तेजस: प्रभावत्वमिव वचस: अर्थवत्त्वम् अलङ्कारत्वहेतु-⁵
रित्यर्थ: [अत्र समानधर्मविम्बविम्बिततया दृष्टान्तालङ्कार: ⁶ ॥ २३ ॥

NOTES ON MALLI

1. Going to prove this very thing, he extols it by नैतत् &c. saying that it cannot be excelled by anything else. अन्येन अतिशय: अन्यातिशय: surpassing by another; अवियमान: अन्यातिशय: अस्य अनन्यातिशय: । तस्य भावस्तया । करणे तृतीया । अनन्यातिशयतागुणेन उपस্কरोति इत्यर्थ: ।
2. ईयसुन् coming in by “द्विवचन—” ई is elided and बहु becomes भू by “बहो:—” (*Char.*).
3. यक् is attached to शौ with लट् in the कर्मवाच्य । अयङ् is substituted by “अयङ्—” (*Char.*).
4. We have घत्व and धत्व after क्तिप् has been attached. The latter is भष्भाव (*Char.*).
5. तेजस् (sun) cannot be excelled, because it is प्रभावत् (source of a mighty lustre), so वचस् cannot be excelled because it is अर्थवत् (full of significance.)
6. Here the अलङ्कार is दृष्टान्त, because the समानधर्म is reflected (i. e., not the same in the two statements).

Sara—सत्यं स्वल्पमेवोक्तं तेन । इतरस्तु प्रपञ्चयन्नपि नाधिकं वक्तुं क्षमः ।

CHARCHA

1. भूयस्या—अतिशयेन बह्वी इति बहु + ईयसुन् + डीप् स्त्रियाम् = भू + ईयसुन् + डीप् = भूयसी longer, तथा । Qual. वाचा । The rule “बह्वी—” means that ईयसुन् drops ई when after बहु which again becomes भू ।

2. वाचा—अनुक्ते कर्त्तरि श्या ।

3. अतिशय्यते—अति + शी + लट् ते कर्मणि । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । The उपसर्ग changes the *sense* also. Comp. “उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥” The rule “अयङ्—” means that शी becomes श्य् if य of an affix that has dropped क or ङ follows.

4. इन्धन &c.—इन्धते एभिः इति इन्ध + ल्युट् करणे इन्धनानि fuel. ओघ heap. इन्धनानाम् ओघः, इतत्— । तं दहतीति इन्धनौघ + दह + क्तिप् कर्त्तरि इन्धनौघधक् burning a heap of fuel. उपपदतत्— । The प्रातिपदिक is इन्धनौघदह । In the nom. sing. we get इन्धनौघदह + सु = इन्धनौघदह, the सु disappearing by “हल्ङावभ्यो दीर्घात् सतिम्यपृक्तं हल्” । Next Malli. remarks “घत्वधत्वे” । By घत्व he means that दह here becomes दध् by the rule “दादेर्धातोर्घः”—In a root beginning with द and ending with ह, the latter becomes घ if at the end of a पद or if an अपञ्चम वर्गवर्ण follows. We have now इन्धनौघदध् । Next comes Malli’s घत्व, *i. e.*, दध् becomes धध् by the rule “एकाची वशी भष् भषन्तस्य वध्वीः—In a धातु, the last part containing one vowel only will change its द into ध (or ग to घ, ङ into ढ, व into भ), if it has any, when स or ञ follows or when the part is पदान्त । Now इन्धनौघधध् optionally changes घ into क by the rule “वावसाने” yielding the forms धक् and धघ् । The last again becomes धग् by “भलां जशीऽन्ते” । Malli’s additional remark “भष्भावेः” is superfluous. भष्भाव is the change of द &c. into ध &c. by the rule “एकाची—” as above. Hence this is already referred to by घत्व in “घत्वधत्ते” । Decline धक्—धग् दहौ दहः । दहम् । धग्भ्याम् धग्भिः । धत्तु ।

5. त्विषा—त्विष् light. तथा । There is nothing corresponding to this in the first half of the verse. अर्थेन may be supplied. Thus वाक् corresponds to अग्नि, वचम् to पृषन्, अतिशयनक्रिया to अत्ययन-क्रिया, अर्थ to त्विष् । वाक् वचः अतिशेते अर्थेन corresponds to अग्निः पृषणम् अत्येति त्विषा ।

6. अत्येति—अति + इ + लट् तिप् । एति, इद्याय, एष्यति, अगात् ।

7. पृषणम्—पृषण् तम । Decline पृषा पृषणौ &c. like गुणिन् ।

8. Voice—...भूयसी वाक् न अतिशेते...दहा अग्निना...पृषा न अतीयते ।

24. *Let me explain his words.*

संक्षिप्त^{एव}स्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २४ ॥

Prak.—अतः मे वाचः अस्य एव वाक्यस्य भाष्यभूताः भवन्तु [Let then my speech be but a commentary to this very speech]. What is the use of your commentary?—संक्षिप्तस्यापि अर्थगरीयसः अस्य भाष्यभूताः [Hari's speech is concise, hence there are few that will understand its full significance. Yet it is full of meaning which I am going to unfold for the benefit of the less informed]. How would you do it?—सुविस्तरतराः मे वाचः [The terseness of Hari's words baffles the ordinary intellect. I shall be more prolix to make Hari's meaning intelligible to you all]. 24.

Prose—अतः सुविस्तरतरा मे वाचः संक्षिप्तस्य अपि अर्थगरीयसः अस्य एव वाक्यस्य भाष्यभूताः भवन्तु ॥ २४ ॥

Eng.—So, of this very speech, pregnant of sense though condensed, let my words, more prolix, be like a commentary. 24.

Beng.—এই বাক্য সংক্ষিপ্ত কিন্তু ইহার অর্থ অতি গুরু । আমি সুবিস্তর বনিব, উহা ইহারই ভাষ্য স্বরূপ হইবে ॥ ২৪ ॥

Expl.—I can say nothing new in my speech which will be

but an elaborate commentary to the terse but pregnant words of Hari. Also see *Prak.* above. 24.

Malli.—यदि हरिवचो नातिशय्यते अलं तर्हि तवापि वागारम्भैरत आह संचिप्त-
स्येति । ‘अतः’ हरिवचसः अनतिशयनीयत्वादेव ‘सुविस्तरतराः’ प्रपञ्चतराः [“प्रथने
वावशब्दे” इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप्” इत्यप्] ‘मे वाचः संचिप्तस्य’ अन्याचरस्य
‘अपि अर्थेन गरीयसः’ सूत्रकल्पस्य इत्यर्थः [“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतीमुखम् ।
अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः^१ ॥” इति लक्षणात्] ‘अथ एव वाक्यस्य’
नान्यस्य ‘भाष्यभूताः’ भाष्यैः समाः [नित्यसमासः । “आदौ जन्तौ भूतं क्लीवं समं
ऽतीते चिरे त्रिषु” इति वैजयन्ती] व्याख्यानरूपा ‘भवन्तु’ इत्यर्थः । सूत्रव्याख्यान-
विशेषी भाष्यम् [“सूत्रस्य पदमादाय वाक्यैः त्वानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते
भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”^२ इति] । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते
न तु अतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोषः^३ इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

NOTES ON MALLI

1. Those who know say that a Sutra is of the fewest possible words, unambiguous, weighty, with wide application, without a superfluous letter in it and faultless. 2. The informed say that a Bhashya explains the words of a Sutra in accordance with the general body of the Sutras and also explains its own words. 3. The same is being explained by me to bring out its excellence and is not being refuted with a view to excel ; hence there is no harm in my speaking.

Sara—संचिप्तत्वात् अर्थगौरवाच्च दुरवबोधं हरिवचो विस्तरेणाहं विव्रणोमि ।

CHARCHA

1. संचिप्तस्य—सम + चिप् + क्त कर्मणि संचिप्त condensed, तस्य । This is a reason why it requires amplification. The terseness prevents people of ordinary intelligence to grasp its meaning.

2. अपि—Implies that so much अर्थगौरव is not expected in so few words.

3. अतः—इदम् + उत्ति (५मी) + तसि स्वार्थे hence. हेतौ ५मी। Construe अतः भाष्यभूताः। Because so terse yet so full of meaning that it cannot be excelled, therefore (अतः) I shall explain.

4. अर्थ &c.—अतिशयेन गुरु इति गुरु + ईयसुन् गरीयः very weighty. अर्थेन गरीयः very weighty in sense, सुप्सुपा। तस्य। This is another reason why amplification is necessary. Too much sense is now crowded into a few words only.

5. सुविस्तरतराः—सु + वि + स्तृ + अप् भावे सुविस्तरः great prolixity. सः अस्ति अत्रा इति सुविस्तर + अच् मत्वर्थे सुविस्तरा very prolix. अतिशयेन सुविस्तरा इति सुविस्तरा + तरप् सुद्विस्तरतरा very prolix. Or विस्तरः prolixity. सुष्ठु विस्तरः यस्याः सुविस्तरा of commendable prolixity, बहु—। अतिशयेन सुविस्तरा pre-eminently of commendable prolixity, &c., पपञ्च in Malli. means *prolix*. Here Malli. says that घञ् is barred by the नञ् in अशब्दे hence अप् comes in by “ऋदीरप्”। The rule “प्रथने—” means that with वि as an उपसर्ग the root स्तृ takes घञ् to mean *extension*, but not if the extension of शब्द is implied. Prolixity does indeed refer to *extension in words*, profusion of words. Hence घञ्प्रतिषेध comes in as Malli. remarks. So पटल्य विस्तारः with घञ् but वाक्यस्य विस्तरः with अप्।

9. भाष्यभूताः—भाष्येने अनेन इति भाष + ण्यत् करणे बाहुलकात् भाष्यम् that with which to speak, i. e., to explain—a commentary. भूत like, सम (See the lexicon quoted by Malli.) Malli thinks that भूत has this meaning *only when it is final in a compound* (उत्तरपद)। Commenting on the Amara “स्युत्तरपदेत्वसौ। निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशीपमादयः॥” Bhanuji says “आदिना भूतरूपकत्वादयः”। Hence if we say भाष्येण भूताः the meaning will not be भाष्येण तुल्याः because भूत is not here an उत्तरपद, so cannot mean तुल्य। The वाक्य with स्वपदविग्रह has to be avoided., i. e., the समास is to be treated as नित्य। Thus भाष्येण तुल्याः भाष्यभूताः, नित्यसमास of the सुप्सुपा class. Or भाष्यस्य तुल्याः भाष्यभूताः, नित्यसमास of the इतत्—class. Those who do not accept the restriction about the meaning of भूत, i. e., who think भूत may mean तुल्य in a वाक्य also, would say भाष्येण भाष्यस्य वा भूताः भाष्यभूताः, सुप्सुपा or इतत्—।

The restriction is introduced by commentators. Amara enunciates भूत without restriction. Thus “युक्ते आदावृत्ते भूतं प्राण्यतीते समं त्रिषु” इत्यमरः । Malli's वैजयन्ती too has no restriction. To the same effect are विश्वः मेदिनी &c.

7. *Voice*—...तराभिः मे वाग्भिः... भाष्यभूताभिः भूयताम् ।

25. *A clever speech is unanswerable but can be dilated upon.*

विरोधिवचसो मूकान् वागौशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २५ ॥

Prak.—कृतिनां गिरः वागौशान् अपि मूकान् कुर्वते [Words of the clever strike dumb even masters of speech]. How is that ? —विरोधिवचसः वागौशान् [I mean such masters of speech as speak in opposition to the clever]. That is true—जडान् अपि प्रवाचः कुर्वते [Now note another truth—Even fools are made eloquent by the words of the clever]. How that again ?—अनुलोमार्थान् जडान् [Fools, who but repeat what the clever have said, pass off as eloquent speakers]. 25.

Prose—कृतिनां गिरः विरोधिवचसः वागौशान् अपि मूकान्, अनुलोमार्थान् जडान् अपि प्रवाचः कुर्वते ॥ २५ ॥

Eng.—Words of the clever strike dumb even the masters of speech who speak in opposition, and make fluent speakers of dullards even [Or—render eloquent even dullards] who speak in support. 25.

Beng.—कृती व्यक्तिर कथार विपक्षे बलिता गेले स्वयं वाक्पति ३ वाक्यहीन हन, आर सपक्षे बलिता बाईया मूर्ख ३ वाक्पटु हईया पड़े ॥२५॥

Expl.—It is difficult to contradict an able speaker, but very easy to speak in his support. It is not then unlikely that in supporting Hari I shall speak long and well. Also see *Prak.* above. 25.

Malli.—इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तव उद्धवप्रतिरोधं हृदि निधाय विभिः प्रत्याचष्टे^१ विरोधीति । ‘कृतिनां’ कुशलानां ‘गिरः’ कर्त्तृः^२ ‘विरोधिवचसः’ प्रतिकूलवादिनः ‘वागीशान् अपि’ वाक्पतीन् अपि [“वागीशी वाक्पतिः समौ” इत्यमरः] ‘मूकान्’ निर्वाचः ‘कुर्वते’ जडयन्ति इत्यर्थः । ‘अनुलोमः’ अनुकूलः ‘अर्थः’ अभिप्रेयं त्रेषां ते ‘अनुलोमार्थाः’ अनुकूलवादिनः तान् ‘जडान्’ मन्दान् अपि प्रवाचः^३ प्रगल्भ-वाचः ‘कुर्वते’ । अतः अस्माद्गिरः प्रवाचाः (?)^३ इति भावः [अथ वागीशानां मूकी-करणात् जडानां प्रवाक्त्वकरणाच्च शक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलङ्कारः असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्यापितः इति सङ्करः^४] ॥ २५ ॥

NOTES ON MALLI

1. Thus having declared for a march out, he, thinking of Uddhava's opposition, refutes the same by three verses.
2. The agents, i. e., गिरः is the agent. 3. The passage is obscure. It seems, the correct reading is अतो नास्माद्गिरः प्रवाचाः—Hence my words are not to be condemned. 3. Here वागीश is made मूक and जड turned प्रवाच्, hence there is विशेषालङ्कार in the shape of the accomplishment of what can be accomplished ; and it is raised by the force of the अतिशयोक्ति of the kind असम्बन्धे सम्बन्ध । Thus there is सङ्कर ।

Sara—कृतिनां गिरः केन खण्ड्यन्ताम् । ता एव विवर्णन् जडोऽपि प्राज्ञायते । तन्नायं मम निन्दी यत्रः ।

CHARCHA

1. विरोधि &c.—विरोधुं शीलमेषाम् इति वि + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये विरोधीनि contradictory. विरोधीनि वचांसि एषाम्, बहु— । तान् ।
2. वागीशान्—ईशते इति ईश + अच् कर्त्तरि ईशाः masters. वाचाम् ईशाः वागीशाः masters of speech, इतत्— । तान् । Here वाचाम् has कर्मणि क्ययोगा षष्ठी, not शेषे षष्ठी । Thus एते वाचः ईशते (तिङ्योगे) = एते वाचाम् ईशाः । With शेषे षष्ठी we cannot have a इतत्— । The rule “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” bars the समास ।
3. कुर्वते—कृ + लट् अन्ते । कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

4. અનુલોમ &c.—અનુગતી લોમાનિ ઇતિ અનુ-લોમન્+અચ્ સમાસાન્ત અનુલોમઃ lit. in the same direction with the hair, i.e., favourable ; પ્રાદિતત્— । અનુલોમઃ અર્થઃ એવામ્ અનુલોમાર્થઃ whose words are favourable, बहु— ? તાન્ । The સમાસાન્ત affix અચ્ is attached to સામન્ and લોમન્ by “અચ્ પ્રત્યન્તવપૂર્વાત્ સામલોમઃ” ।

5. પ્રવાચઃ—પ્રકૃષ્ટા વાક્ એવામ્ પ્રવાચઃ of fine speech, बहु— । તાન્ ।

6. કૃતિનામ્—કૃ+ક્ર ભાવે કૃતમ્ deed. કૃતમસ્તિ એવામ્ ઇતિ કૃત+ઇનિ સત્વર્થે કૃતિનઃ successful workers. તેવામ્ । The temptation here is very great to say કૃતમ્ભિઃ ઇતિ કૃત+ઇનિ by “ઇષ્ટાદિભ્યશ્ચ” । Malli. following વર્ડમાન, has done so elsewhere. The derivation is unsound because કૃત is not of the ઇષ્ટાદિ class. Neither the ઇત્તિકાર nor મદ્દીજિ includes કૃત in the ઇષ્ટાદિ list.

7. Voice.—ગૌર્ભિઃ...વચસઃ વાગીશાઃ...મૂકાઃ...અર્થાઃ જહાઃ...ક્રિયન્તે ।

26. *Theories are useless without application.*

षड्गुणाः शक्तयस्त्रिभिः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

Prak.—દુર્મેધસઃ અપિ ગ્રન્થાન્ અધીત્ય વ્યાકર્તુમ્ અલમ્ [Even a fool can lecture learnedly after cramming it from books]. Lecture in what fashion—ગુણાઃ षट्, શક્તયઃ સિદ્ધયશ્ચ તિભિઃ, ઓદયાઃ ત્રયઃ ઇતિ વ્યાકર્તુમ્ [Merely repeating that there are six gunas, three each of the *Saktis*, *Siddhis* and *Udayas*], 26.

Prose.—દુર્મેધસઃ અપિ ગ્રન્થાન્ અધીત્ય ગુણાઃ षट्, શક્તયઃ તિભિઃ સિદ્ધયશ્ચ, ઓદયાઃ ત્રયઃ ઇતિ વ્યાકર્તુમ્ અલમ્ ॥ ૨૬ ॥

Eng.—Even blockheads, after reading the texts, are able to repeat that the Gunas (measures) are six, the Saktis (means) and the *Siddhis* (accomplishments) are three, and the *Udayas* (success) are three as well. 26.

Beng.—ગુણ છઠ્ઠી, શક્તિ ત્રિનઈ, સિદ્ધિ ઓ ઉદય ત્રિનઈ ત્રિનઈ, એ સકલ કથા પુસ્તકે પડિયા નિતાન્તુ અવોધેઓ આઠડાઈતે પારે ॥ ૨૬ ॥

Expl.—See *Eng.* above.

Malli.—ननु आत्मनीनेन स्वामिना “बुद्धेः फलमनाग्रहः” इति न्यायेन शास्त्रज्ञ-
वचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेव इत्याशङ्क्याह षडिति^१ । दुष्टा मेधा येषां ते ‘दुर्मेधसः’
सन्दुद्धयः ‘ऋपि’ [“नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” इति समासान्तः असिच् प्रत्ययः]
‘ग्रन्थान्’ औशनसादीन् ‘अधीत्य’ पठित्वा ‘गुणाः’ सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमा-
श्रयाख्याः ‘षट्’ । ‘शक्तयः’ प्रभुत्व (?) मन्त्रोक्ताह्याख्याः ‘तिस्रः’ । ‘सिद्धयः’
पूर्वोक्तशक्तिवयसाध्याः पुरुषार्थलाभाश्रिकाः^२ । ताश्च ‘तिस्रः’ प्रभुसिद्धिमन्त्रसिद्धिरन्त-
साहसिद्धिश्चेति । ‘उदयाः’ वृद्धिचयस्थानानि कृत्विन्यायेन उदया उच्यन्ते^३ । तत्र
वृद्धिचयौ स्वशक्तिसिद्धयोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयौ^४, स्थानं (?) । ते च ‘चयः’ ।
‘इति व्याकर्तुं’ व्याख्यातुम् ‘अलम्’ समर्थाः [“पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु” इति तुमुन् ।
पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां सन्ध्यादिरूपसंख्यामात्रपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वात्
उद्वाद्यो न ग्राह्यवचना इत्यभिसन्धिः^५ [अत्रामरः—“सन्धिर्ना विग्रही यानमासनं
द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोक्ताहमन्त्रजाः ॥ चयः स्थानञ्च वृद्धिश्च
त्रिवर्गो नौतिर्वेदिनाम् ।” इति । तत्र अरिविजिगीषीर्व्यवस्थाकरणम् ऐक्यं सन्धिः ।
विरोधो विग्रहः । विजिगीषीररिं प्रति यात्रा यानम् । तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः
कालप्रतीचया तूष्णीमवस्थानमासनम् । दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः ।
अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः । कोशदण्डात् तेजः प्रभावः । कर्तव्यार्थेषु
स्थेयान् प्रयत्न उक्ताहः । षड्गुणचिन्तनं मन्त्र । गतमन्यत्^६ । इति
संक्षेपः] ॥ २६ ॥

NOTES ON MALLI

1. By the maxim “The result of intelligence is diffidence (*Lit.* want of persistence)” the king who seeks his own good should listen to the words of those who know the texts. Apprehending this he says षट् &c. 2. सिद्धिः is in the shape of the accomplishment of the object of the individual achieved by the three शक्तis mentioned above. 3. वृद्धि, चय and स्थान are all called उदय just as a crowd, even when some in it are not कृत्विन् (provided with an umbrella) is indiscriminately called a crowd of कृत्विन्s. 4. Of these वृद्धि and चय are respectively growth and

decline from the previous state after the operation of the corresponding शक्ति is over (सिद्धिः is seventh case dual).

5. The drift is that words of Uddhava and his like are not acceptable, because those who can merely enumerate the expedients, but are unable to rightly choose the five elements of polity, are not really grounded in the texts. 6. Of these, सन्धि is the union of the invader and his adversary by settlement of terms between them ; विग्रह is war ; यान is the march of the invader for the enemy ; आसन is inactive stand of the two watching opportunities (biding time) with forces mutually resisted ; द्वैधीभाव is verbal surrender between the weak and the strong ; संश्रय is alliance with a strong power when pressed by the enemy. प्रभाव is power derived from money and men (funds and forces) ; उत्साह is persistent effort in what is to be done ; मन्त्र is discussion of the six expedients. The rest are already explained.

Sara—षड्गुणाः इत्यादि ग्रन्थेभ्यः पठितुं को न शक्तः । ये च तेषां प्रयोग-
मपि जानन्ति त एव शास्त्रज्ञाः ।

CHARCHA

1. गुणाः—The *gunas* are सन्धि &c., see Malli's Amara and Notes on Malli. Nom. to भवन्ति understood.

2. शक्तयः—शक्यते आभिः इति शक + क्तिन् करणे शक्तयः sources of strength. Malli's प्रभुत्व should perhaps be प्रभु ।

3. सिद्धयः—सिध + क्तिन् भावे सिद्धि success.

4. उदयाः—उद् + इ + अच् भावे उदय advancement.

5. त्रयः—The three *advancements* ; are वृद्धि, चय, स्थान । Now चय is not an *advancement* ; how then can you call it उदय ? Malli meets the difficulty from the analogy of calling a crowd as क्वचिन् even when some in it have no umbrella.

6. अधीत्य—अधि + इ + ल्यप् having studied.

7. व्याकृतुम्—वि + आ + क्त + तुमुन् to explain. The तुमुन् is yb

the rule “पर्याप्ति—” (तुमुन् may be attached with an उपपद in the sense of अलम् implying capability).

8. दुर्मेधसः—दुष्टा मेधा एषाम् इति दुर्मेध+असिच् समासान्त दुर्मेधसः of weak intellect, बहु—। Malli's rule for असिच् means that a बहु with प्रजा and मेधा final and preceded by नञ्, दुर्, and सु takes the समासान्त affix असिच् (अस्) ।

9. Voice.—दुर्मेधोभिः ..गुणैः षड्भिः तिसृभिः सिद्धिभिः उदयैः विभिः (भूयते)... (भूयते) ।

27. *Talk is useless without work.*

• अनिलोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वलिताम् ॥ २७ ॥

Prak.—वाग्मिनः वाग्जालं वृथा [The torrent of words let out by the orator is of no use]. That is queer opinion—अनिलोडित-कार्यस्य वाग्मिनः [I am speaking of the orator who dilates on theory only but has seen no work]. That is a different thing—निमित्तात् अपराद्धेषोः धानुष्कस्य वलिताम् इव [Such an orator cuts the sorry figure of the archer who blames his tools, the breeze, or the light, after he has shot wide]. 27.

Prose—अनिलोडितकार्यस्य वाग्मिनः वाग्जालं निमित्तात् अपराद्धेषोः धानुष्कस्य वलितामिव वृथा ॥ २७ ॥

Eng.—Like the antics of an archer whose shaft has missed the target, useless is the array of words of the orator inexperienced at work. 27.

Beng.—যে কখনও কাজে হাত দেয় নাই তাহার বগাড়ম্বর বৃথা ।
যে ধনুর্কিরের বাণ লক্ষ হইতে ভ্রষ্ট হইয়াছে তাহার লক্ষ সম্পূর্ণ নিরর্থক ॥২৭॥

Expl.—The oratory of one who has seen no work is nothing but useless talk. Also see *Prak* and *Eng.* above.

Malli.—ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्याता एव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्च इत्याशङ्क्य न इत्याहुः अनिलोडितेति^१ । ‘अनिलोडितं’ नालोकितं कार्यं येन तस्य कार्याकार्य-

मजानतः इत्यर्थः वाचः अस्य सन्ति इति 'वाग्मी' वावदूकः ["वाचीयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि" इत्यमरः । "वाची ग्मिनिः" इति ग्मिनिप्रत्ययः] तस्य 'वाग्जालं' वागाङ्म्वरः 'निमित्तात्' लक्ष्यात् ["वेद्यं लक्ष्यं निमित्तञ्च शरव्यञ्च समं विदुः" इति वैजयन्ती] 'अपराद्धेषीः' खलितवाणस्य धनुः प्रहरणमस्य इति 'धानुष्कः' धन्वी ["प्रहरणम्" इति ठक् । "इसुसुक्तान्तात् कः"² । "अपराद्धषतकोऽसौ लक्ष्याद् यशुतसायकः ।" "धन्वी धनुमान् धानुष्कः" इत्यमरः] तस्य 'बलिातमिव वृथा' निष्फलम् । कार्यज्ञस्य वची ग्राह्यं न तु वाचालस्य इति भावः ॥ २७ ॥

NOTES ON MALLI

1. Apprehending the objection that शास्त्रज्ञ is he that can explain the texts, and such a man has to be listened to, he says 'No' by अनिलोडित &c. 2. ठक् is attached by the rule "प्रहरणम्" and ठक् becomes क by the rule "इस्—" (*Char.*).

Sara—किन्तु कार्यज्ञानविकलस्य तादृशी शास्त्रव्याकृतिः निष्फला एव ।

CHARCHA

1. अनिलोडित &c.—निर्+लुङ् to stir+णिच् स्वार्थे+क्त कर्मणि निलोडित stirred ; hence, handled. निलोडितं कार्यमनेन निलोडितकार्यः one who has handled work. बहु—। न तादृशः, न ज्ञात—। तस्य । Here a difficulty arises ; लुङ् is भ्वादिगणीय ; it does not occur in the चुरादि list. The form with क्त is then लुङित । The root being सकर्मक no good sense seems available with हेतुमणिच् । Nor can we have आदिकर्मणि क्त the reference being to past experience. We suggest an escape—लोडनम् इति लुङ्+घञ् भावे लोडः handling. लोडः सञ्जातः अस्य इति लोड्+इतच् लोडितम् handled. Or लोडिन योजितम् इति लोड्+णिच्+क्त कर्मणि लोडितम् handled.

2. वाग्जालम्—जाल is समूह । वाचां जालम् profusion of words, इतत्—।

3. वाग्मिनः—वाच्+ग्मिनि मत्वर्थे वाग्मी eloquent. तस्य । Here Haradatta objects to the spelling of it with one ग only. He says the च of वाच् becomes क and then ग ; then again there is

the ग of ग्मिनि yielding a double ग, thus वाग्मो । Nagesa replies saying that the ग of ग्मिनि is added because otherwise the affix becomes मिनि, and the form becomes वाङ्मिन् । I suspect this is an interpolation. The ग being added, does it drop ? or does it not ? If it is dropped, the rule “लशक्तद्धिते” is violated ; besides, the form is वाङ्मिन् as above. If not dropped, we have double ग as noted by Haradatta. The fact is, the spelling with one ग is justified by the भाष्य itself which has “यो हि सम्यग् बहु भाषते वाग्मो इत्येव स भवति” with only one ग in वाग्मो । Hence भाष्यकारप्रयोगवलात् एक एवात्र गकारः ।

4. निमित्तात्—नि + मिद + क्त कर्त्तरि निमित्तम् निपातनात् target. तस्मात् । अपादाने ऽमी । अपराद्ध is explained as च्युत in the Amara quoted by Malli. ; and च्युत implies अपाय, so the rule “ध्रुवमपायेऽपादानम्” applies. We do not get निमित्त because Panini himself has used the word निमित्त in rules like “सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” &c.

5. अपराद्ध &c.—अप + राध् (स्नादि अकर्णक) + क्त कर्त्तरि अपराद्ध strayed. अपराद्धः इषुः अस्य अपराद्धेषुः one whose arrow has strayed, i. e., missed the mark. बहु— । तस्य ।

6. धानुष्कस्य—धनुः प्रहरणमस्य इति धनुस् + ठक् धानुष्कः archer. तस्य । Here ठक् does not become इक्, but क instead, by the rule “इस्—” (Malli.) which means that ठक्, after words ending in इस्, उस्, उ and त्, becomes क ।

7. वलितम्—वल्गु + क्त भावे वलित antics. Some think that the root also means ‘to brag’ (अनेकार्थत्वाद्वातूनाम्) । वलित then means विकत्यनम् brag, vaunt.

8. Voice—...वाग्जालेन...वलितेन...(भूयते) ।

28. *No counsel outside the five Angas.*

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महौभृताम् ॥२८॥

Prak.—মহীভূতাম্ অন্যো মন্তী নাস্তি [To kings there does not exist something else under the name *Counsel*]. What do you mean ?—সৌগতানাম্ অন্যঃ আত্মা ইব [Just as to the followers of Buddha a separate thing called *Soul* does not exist, so to a king, *Counsel* as a separate thing does not exist]. Separate from what ?—অঙ্গস্কন্ধপঞ্চকং সুক্তা অন্যঃ [No *Counsel* exists separate from the five Angas, just as no soul exists beyond the five *Skandhas*]. Exists where ?—সর্বকার্যশরীরেষু [For *Counsel*, exists in all measures to be undertaken, and for *Soul*, exists in all bodies created]. 28. .

Prose—সর্বকার্যশরীরেষু অঙ্গস্কন্ধপঞ্চকং সুক্তা সৌগতানাম্ আত্মা ইব মহীভূতাম্ অন্যঃ মন্তী নাস্তি ॥ ২৮ ॥

Eng.—With king, in all measures, there is no separate *Counsel* beyond the five *essentials*, just as with the *Saugatas* there is no separate *Soul* in the body beyond the five divisions (of consciousness). 28.

Beng.—বুদ্ধগণের পক্ষে যেমন শরীর সম্বন্ধে রূপ, বেদনা প্রভৃতি পাঁচটা স্বন্ধের বাহিরে ‘আত্মা’ নামে কিছু নাই, তেমন রাজগণেরও যখন যে কাজ উপস্থিত হয়, তাহার সম্বন্ধে উপায়, উপকরণ প্রভৃতি পাঁচটা অঙ্গ ছাড়া ‘মন্ত্র’ নামে পৃথক্ কোনও পদার্থ নাই ॥ ২৮ ॥

Expl.—Ask a Buddhist ‘What is Atman.’ He will answer ‘No such thing exists.’ To him there is (i) the external world, (ii) the ideas derived from it, (iii) the persistence of these ideas till death, (iv) the nomenclature of the ideas, (v) the impressions left by the ideas. He feels no necessity to postulate the existence of a sixth entity ‘Atman’ over and above the five enumerated. Some thing very similar may be said of what you call “Counsel” with regard to the undertakings of a king. Here we have i) the plan of operations, (ii) means to work the plan, (iii) suitable time and place, (iv) prevention of hitch, (v) success. What is ‘Counsel’ beyond these five ? 28.

Malli.—इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्रः इति सिद्धे स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह सर्वेति । ‘सर्वाणि कार्याणि’ सन्धादीनि तानि ‘शरीराणि’ इव [इति उपमित-समासः, व्यासे सौगतानामिव इति लिङ्गात्^१] तेषु ‘सर्वकार्यशरीरेषु’ सर्वेषु शरीरेषु इव सर्वकार्येषु इत्यर्थः । ‘अङ्गानि स्कन्धाः’ इव इत्युपमितसमासः । तेषां ‘पञ्चकं सुक्ता’ स्कन्धपञ्चकमिव अङ्गपञ्चकं हित्वा इत्यर्थः । पञ्च परिमाणमस्य इति ‘पञ्चकम्’ [“संख्यायाः संज्ञासंघमूलाऽयनेषु” इति कप्रत्ययः] । सुगती भक्तिर्भजनीय एषां ‘सौगताः’ बौद्धाः [“भक्तिः” इत्यण्प्रत्ययः] तेषाम् ‘अन्यः आत्मा इव मही-भृताम् अन्यः मन्त्री नास्ति’ । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विपत्तिप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि^२ । [यथाह कामन्दकः “सहायाः साधनीपायाः विभागी देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥” इति । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः । तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसत्त्वानो विज्ञानस्कन्धः । नामप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्तमानो ज्ञानसत्त्वान एव आत्मा इति बौद्धाः^३ । एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति तथा राज्ञाम् अङ्गपञ्चकातिरिक्तो मन्त्री नास्ति इत्युपमालङ्कारः] । तच्चात्माकं सप्तयमेव इत्ययमेव यावाकालः इति भावः ॥ २८ ॥

NOTES ON MALLI

1. This is an उपमितसमास as is indicated by the uncompounded form सौगतानामिव (*Char*). 2. The determination of the plan with which to begin work ; the securing of allies, forces, funds &c. ; selection of time and place ; removal of hitch ; success ; these are the five limbs. 3. तत्र &c.—Of these रूपस्कन्ध is the external world ; वेदनास्कन्ध is the series of impressions produced by it ; विज्ञानस्कन्ध is the continuity of the consciousness of these impressions till death ; संज्ञास्कन्ध is the series of names corresponding to the impressions ; संस्कारस्कन्ध is the series of recollections of experiences. Atman is knowledge appearing under these five heads. So say the Bauddhas.

Sara—कार्येषु पञ्च एव अङ्गानि उपायोपकरणादीनि मिलितानि मन्त्र इत्युच्यन्ते ।

CHARCHA

1. सर्व &c.—कार्याणि शरीराणि इव कार्यशरीराणि, उपमितकर्मधा— । सर्वाणि कार्यशरीराणि, कर्मधा— । तेषु । अधिं ऽमौ । Malli. gives another alternative—सर्वाणि कार्याणि, कर्मधा— । तानि शरीराणीव, उपमित-कर्मधा— । But सर्व has to go with both कार्य and शरीर, hence the first method is preferable. The अधिकरण is वैषयिक with respect to कार्य and औपश्लेषिक for शरीर । Cr सौगतपक्षे—कार्याणि शरीराणि bodies to be created. सर्वाणि कार्यशरीराणि all bodies to be created. तेषु ।

2. अङ्ग &c.—पञ्च एव इति पञ्च+कन् स्वार्थे पञ्चकम् five. अङ्गानि स्कन्धा इव अङ्गस्कन्धाः, उपमितकर्मधा— । तेषां पञ्चकम्, इतत्— । Malli's rule “संख्याया—” means—A संख्यावाचक word takes कन् (the affix as ordained) to indicate परिमाण in a संज्ञा, सूत्र, अध्ययन । Here अङ्ग and स्कन्ध are संज्ञाशब्द, so the rule applies. But then पञ्च परिमाणम् एषामङ्गानाम् or स्कन्धानाम् gives पञ्चकानि अङ्गानि or पञ्चकाः स्कन्धाः ; but not पञ्चकानि अङ्गानाम् or स्कन्धानाम् । The परिमेय will not take षष्ठो । We therefore attach कन् स्वार्थे by the Varttika “संज्ञायाम् स्वार्थे” ।

3. सौगतानाम्—सुगत is a name of बुद्ध । सुगतः भक्तिः पूजापादम् एषाम् इति सुगत + अण् सौगताः followers of बुद्ध । तेषाम् । The rule “भक्तिः” means—अण् is attached in the sense स भक्तिरस्य । भज्यते सेव्यते इति भज + क्तिन् कर्मणि भक्तिः पूजापादम् ।

4. अन्यः—Separate. अन्यः आत्मा नास्ति a separate soul does not exist. The word seems superfluous.

5. अस्ति—वर्तते । Nom. आत्मा and मन्त्रः । स्कन्धपञ्चकं मुक्ता आत्मा न अस्ति = आत्मन् does not exist leaving (i. e., outside) the five स्कन्धः । अङ्गपञ्चकं मुक्ता मन्त्री नास्ति = मन्त्र does not exist barring (i. e., outside) the five अङ्गः ।

6. महौभृताम्—महौ विभ्रति इति महौ+भृ+क्विप् कर्त्तरि महौभृतः sustainers of the world, kings. तेषाम् ।

7. *Voice.*—...आत्मना अन्येन मन्त्रेण न भूयते ।

29. *We must not delay, or our plans will be out*

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २८ ॥

Prak.—मन्त्रः चिरं स्थातुं न सहते [Counsel cannot be kept long]. Why not?—परेभ्यो भेदशङ्कया [Because there is the danger of its being divulged by others]. There is no such danger if secrecy be observed—सर्वाङ्गैः संवृतैः अपि न सहते [Even with close secrecy in all its stages, there is danger of its being out]. How is that?—अधीरो योध इव [Counsel is like a fighter that has no courage. Such a fighter does not stay long at fight even though guarded all over; he is constantly in dread of being hit at an unguarded spot of his body]. 29.

Prose—संवृतैः अपि सर्वाङ्गैः (उपलक्षितः) मन्त्रः अधीरो योध इव परेभ्यो भेदशङ्कया चिरं स्थातुं न सहते । *Or*—अधीरो योध इव मन्त्रः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि परेभ्यो ... ॥ २८ ॥

Eng.—Like an unsteady fighter, counsel, though guarded in all parts, does not venture to stand long through fear of breach by others. 29.

Beng.—ভীরু যোদ্ধা যেমন সর্বক্ষেত্রে বর্মাবৃত হইয়াও পাছে আহত হয় এই ভয়ে অধিকক্ষণ যুদ্ধে থাকিতে পারে না, সেইরূপ মন্ত্রও যতই গোপনে রাখা যাউক, অধিকক্ষণ গুপ্ত থাকে না ॥ ২৯ ॥

Expl.—My counsel then is to march out. But this has to be forthwith undertaken. Delay will divulge our plans to the enemy. For it is difficult to keep counsel secret for long. Also see *Prak.* above.

Malli.—अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह मन्त्र इति । 'संवृतैः' गुप्तैः 'सर्वाङ्गैः' पूर्वोक्तैरुपायादिभिः उरःस्थलादिभिश्च उपलक्षितः 'अपि' सर्वाङ्गसंवृतीऽपि

इत्यर्थः 'मन्त्रः' विचारः 'अधीरः' भीरुः युध्यते इति 'योधः' भटः 'इव' [पचाद्यच्] 'परिभ्यः' अन्येभ्यः अरिभ्यश्च ["परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः" इति वैजयन्ती] 'भेदः' विदारणं तृतीयगामित्वञ्च (? तृतीयगामित्वं विदारणञ्च) तस्य 'शङ्कया चिरं स्यातुं' विलम्बितमित्यर्थः 'न सहते' न क्षणः ["शकभृष—" इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः] । अतो न विलम्बितव्यम् अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यात् इति भावः ॥ २८ ॥

Sara—स हि मन्त्रः निश्चितमावमेव अनुष्ठेयः, अन्यथा भिद्येत ।

CHARCHA

1. योधः—युध्यते इति युध + अच् कर्त्तरि fighter.
2. अधीरः—धीर steady, courageous. न धीरः unsteady, timid. नञ् तत्— ।
3. सर्वाङ्गैः—अङ्गः has a double meaning applying to both मन्त्र and योध । For मन्त्र it means the अङ्गपञ्चक of sl. 28 ; for योध it is the members of the body. सर्वाणि अङ्गानि, कर्मधा— । तैः । हेतौ श्या । Malli. wants उपलक्षणे श्या । See अपि below.
4. संवृतैः—सम् + वृ + क्त कर्मणि संवृत guarded. तैः ।
5. अपि—Implies गर्हा censure—गर्हा of अनवस्थिति । संवृतानि सर्वाङ्गाणि तथापि न तिष्ठति गर्हितमेतत् । This supposes that सर्वाङ्ग-संवृतता is स्थितिहेतु । So सत्यपि स्थितिहेतौ न तिष्ठति गर्हितमेतत् । If this is the correct view, then सर्वाङ्गैः has हेतौ तृतीया not उपलक्षणे । Besides उपलक्षण seems inapplicable in the present instance.
6. सहते—सह + लट् ते is able शक्नोति । सेहे, सहिष्यते, असहिष्ट ।
7. स्यातुम्—स्या + तुमुन् । This also has a double meaning. (मन्त्र) to remain guarded ; (योध) to stay in battle. Malli's rule for तुमुन् in full, is "शक-भृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-क्रम-सह-अर्ह-अत्यर्थेषु तुमुन्" । सह is included in this list of roots. Hence सहधातु being the उपपद we have तुमुन् in स्यातुम् ।
3. परिभ्यः—पर = a third party (for मन्त्र), enemy (for योध) । तेभ्यः । पञ्चमी by "भीवार्यानां भयहेतुः" in connection with शङ्का which comes from a भयार्थ root. See next.

9, भेद &c.—भिद + घञ् भावे भेद disclosure (मन्त्र), wound (योध) ।
शङ्क + च भावे स्त्रियाम् शङ्का apprehension. भेदस्य शङ्का, इतत्— । तथा ।
हेतौ श्या ।

10. *Voice*—(उपलक्षितेन) मन्त्रेण अवीरेण योधिना...सञ्चते ।

30. *Polity is concerned with rise of self
and fall of the enemy.*

आत्मोदयः परज्यानिर्दयं नीतिरितीयतौ ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

Prak.—इयती नीतिः [The whole science of Polity can be summed up in two words. That much is *this*, and no more]. What are those two ?—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयम् [The two are 'Rise of self' and 'fall of the enemy']. That is true—कृतिभिः तत् ऊरीकृत्य वाचस्पत्यं प्रतायते [Masterly treatises of the clever are based on these two only]. 30.

Prose—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयम् । इयती नीतिः । तत् ऊरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

Eng.—Here is a group of two, *viz.*, rise of self and fall of the enemy. This much is polity. With these in view, mastery of words is displayed by the clever. 30.

Beng.—निजेर वृद्धि ओ शत्रुर क्षय এই দুইটা मात्र नीতির মূলমন্ত্র । এই দুই বিষয় অবলম্বনে কৃতিগণ নিজ নিজ বাগ্‌বৈভব প্রদর্শন করিয়াছেন ॥ ৩০ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—किञ्च नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयापि न विलम्बः कार्यः इत्यभि-
प्रेत्याह आत्मोदय इति । 'आत्मन उदयः' वृद्धिः 'परस्य' शत्रोः 'ज्यानिः' हानिः
["वीज्याहज्वरिभ्यो निः" इत्यौणादिको निः प्रत्ययः] 'इति द्वयम्' । 'इदं परि-
माणमस्या इति 'इयती' एतावती ["किमिदंभ्यां वो घः" इति वतुपो (? वतुप)

वस्य घञ् । “उगितश्च” इति डौप्^२] ‘नोतिः’ नोतिसंज्ञः एतद्द्वयातिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्ति इत्यर्थः । यदन्यत् षाङ्गुण्यादिवर्णनं तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याहं तदिति । ‘तत्’ इयम् ‘ऊरौकृत्य’ अङ्गोक्त्य [“ऊरौकृतमुररौकृतमङ्गीकृतम्” इत्यमरः । “ऊर्यादिचिडाचश्च” इति गतिसंज्ञायां “कुगतिप्रादयः” इति समासे क्त्वा ल्यप्^३] ‘कृतिभिः’ कुशलैः ‘वाचस्पत्यं’ वाग्मिन्त्वम् [कस्कादित्वात् अलुक्सत्वे । “षष्ठ्याः पतिपुत्र—” इयादिना सत्वमिति स्वामी । तन्न । तस्य हन्दीविषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः^४] ‘प्रतायते’ विलीयते [कर्मणि लट् । “तनोतेर्यकि” इति आत्वम्] । तस्मात् आत्मोदयार्थिभिः अविलम्बाच्छत्रु-रुद्धेत्तव्यः तत्र अन्तरीयत्ववत् (? अन्तरायत्वात्) तस्य^५ इति भावः ॥ ३० ॥

NOTES ON MALLI

1. Besides time must not be lost with discussions on the details of polity ; with this in view he say आत्मोदय &c. 2. We have वतुप् and व changes into घ by “किमिदं—” (*Char*). डौप् is attached by “उगितश्च” (*Char*.) 3. With गतिसंज्ञा by “ऊर्यादि—” (*Char*). we compound by “कुगति—” and then क्त्वा becomes ल्यप् । 4. We have अलुक् and सत्त्वं, because the word is of the कस्कादि class. चौरस्वामिन् defends the स by “षष्ठ्याः—” (*Char*). That is not correct, because the rule has scope in the Vedas only. We get ष्यञ् भावे because the word is of the ब्राह्मणादि class. 5. Hence those who want their own advancement have to weed out their enemy, because he is a bar to that.

Sara—हावेव मिलितौ नीतिर्विषयः—स्वस्य उदय इत्येकः परस्य हानिः इत्यन्यः । एतदाश्रय एव नीतिविदां वाकप्रपञ्चः ।

CHARCHA

1. आत्मोदयः—उद् + इ + अच् भावे उदय rise. आत्मनः उदयः, इतत्— । इतियोगे प्रथमा ।

2. परज्यानिः—ज्या originally means वयोहानि ; here हानिमात्र । ज्या + नि भावे ज्यानि loss, fall. परस्य ज्यानिः, इतत्— । इतियोगे प्रथमा ।

3. द्वयम्—द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि + अवयच् द्वयम् a group of two. Nom. to भवति understood.

4. इति—Refers to आत्मोदयः and परज्यानिः। इति द्वयम् = This is a group of two. The meaning is आत्मोदय and परज्यानि constitute a group of two.

5. द्वयती—इदं परिमाणमस्य इति इदम् + वतुप् स्त्रियाम् द्वयती this much. Malli's rule “किमिदं—” means that किम् and इदम् take वतुप् which then becomes वतुप् (द्वयतुप्)। This gives द्वयत् स्त्रियाम्। Now the rule “उगितश्च” directs डौप् to be attached in the feminine when there is an elision of उ, कृ or लृ in the formation of the base ; and as वतुप् drops उ, we attach डौप्। Hence finally द्वयन् + डौप् द्वयती।

6. ऊरीकृत्य—ऊरी is an अव्यय implying अङ्गीकार acceptance. उरी + कृ + ल्यप्। गतितत्—। It is अनित्यसमास by the rule “कुगति—”।

7. कृतिभिः—For कृतिन् see sl. 25. अनुक्ते कर्त्तरि श्या।

8. वाचस्पत्यम्—वाचः पतिः = वाचस्पतिः the master of speech, इतत्—। तस्य भावः इति वाचस्पति + यक् वाचस्पत्यम् mastery of speech. Two points have to be noted in the इतत्—in वाचस्पतिः—(1) Though compounded, the षष्ठी in वाचः is not elided (अलुक्) ; (2) the विसर्ग in the compound वाचःपति becomes स giving वाचस्पतिः (सत्व)। Here Malli. refers to the rule “कस्कादिषु च” to explain these anomalies. In other words वाचःपतिः becomes वाचस्पति just as कःकः becomes कस्कः। This explains सत्व। Malli says it does more. He takes it that the word वाचस्पति *actually occurs* in the कस्कादि list *as compounded*. Hence अलुक् is implied.

This derivation is questionable. The कस्कादि list, as given by Bhattoji and the Vrittikara, does not include वाचस्पति। *From usage* we see that वाचस्पति may be a compound ; witness “वाचो वाचस्पतेरपि”। Even if the कस्कादि list did include वाचस्पति we could not be sure that the form came from the compound and not from the uncompounded statement वाचः पतिः। The list is not restricted to compounds only. कस्कः itself, from which the list derives its name, is not a compound.

Hence Malli. has not satisfactorily explained the अलुक् । Haradatta, Bhattoji &c. appeal to “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” । बहुलम् here is interpreted very liberally, so that though the rule apparently contemplates the अलुक् of सप्तमी, that of other Bibhaktis also sometimes comes under its operation. Thus we get here the अलुक् of षष्ठी ।

For the सत्व we may refer to the rule “कस्कादिषु च” or after Bhattoji &c. to “पारस्करादोनि च” ।

The rule “षष्ठ्याः पतिपुत्र पृष्ठ पारपादपयस्पोषेषु” means that the विसर्ग of षष्ठी becomes स when पति, पुत्र &c. follow. Bhanuji thinks that this सत्वविधि enjoins अलुक् by implication (ज्ञापक). The remark would be justified if the rule referred to *compounds only*. But the Vritti says under this rule “षष्ठ्याः किम् ? मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ।” In this मनुः पुत्रेभ्यः is uncompounded. So the Vriti believes that the uncompounded मनुः पुत्रेभ्यो would have come under this rule if it had मनीः in the षष्ठी । The rule therefore does not necessarily refer to compounds only. Bhattoji too remarks “पदकारास्तु वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्...इत्यादौ पृथक् पदमधीयते” ।

Malli's भावे ष्यञ् is also doubtful because वाचस्पति is not found in the ब्राह्मणादि list. If it were there, then अलुक् and सत्व could be easily explained by निपातन in that list. We have therefore attached यक् by the rule “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” ।

8. प्रतायते—प्र+तन+लट् ते कर्मणि । तनोति—तनुते, ततान—तेने, तनिष्यति—ते, अतानीत्—अतनीत्—अतनिष्ट—अतत । प्रतन्यते is an optional form by the rule “तनोते यकि”—तन becomes ता optionally when यक् follows.

9. Voice—...इयेन (भूयते) । इयत्या नोत्या भूयते ।...प्रतन्वन्ति ।

31. *Advance self though advanced already.*

वृत्तियोगः परेणापि महिम्ना न महीयसाम् ।

पूर्णसम्प्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महाणवः ॥ ३१ ॥

Prak.—महिम्ना महीयसां वृत्तियोगो न [The great never say

enough to prosperity]. But why ask for more if you are already prosperous ?—परेणापि महिम्ना न [They do want more even when they are immensely prosperous already]. That is not natural—अत्र महार्णवो दृष्टान्तः [The ocean furnishes an illustration of what I say]. How so ?—पूर्णः महार्णवः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी [The ocean is full to the brim, yet it wants the moon to rise to bring in the tides and give it a swell]. 31.

Prose—महौयसां परेणापि महिम्ना तृप्तिर्योगी न । अत्र पूर्णः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी महार्णवः दृष्टान्तः ॥ ३१ ॥

Eng.—Of the great there is no sense of satiety even with supreme greatness. An instance of this is the ocean, which, though full, longs for moon-rise. 31.

Beng.—যীহার মহাত্মা তাঁহার যতই বড় হউন না কেন, আরও বড় হইতে চাহেন ; বৃদ্ধিতে তাঁহাদের তৃপ্তি হয় না । দৃষ্টান্ত দেখ—মহাসাগর সর্বদা পরিপূর্ণ, তথাপি আরও বৃদ্ধির জন্য চন্দ্রোদয়ের অপেক্ষা করেন ॥ ৩১ ॥

Expl.—See “The great &c.” and “the ocean &c.” in the *Prak.* above. 31.

Malli.—ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्या इत्यत्राह तृप्तिर्योग इति^१ । ‘महौयसां’ महात्मना ‘परेणापि’ प्रभूतेनापि ‘महिम्ना’ ऐश्वर्येण ‘तृप्तिर्योगः’ सन्तोषलाभः ‘न’ । ‘अत्र’ तत्राभावे ‘पूर्णः’ सन् ‘चन्द्रोदयाकाङ्क्षी’ वृद्धार्थमिति भावः ‘महार्णवः दृष्टान्तः’ । दृष्टः अन्तः निश्चयो यस्मिन् दृष्टान्तः निदर्शनम् उपमानमिति यावत् । राज्ञा वृद्धौ अलंबुद्धिर्न कार्या^२ । “असन्तुष्टा हिजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवा इव” इति न्यायादिति भावः [नायं दृष्टान्तालङ्कारः । विस्वप्रतिविम्बभावेन औपम्यस्य गम्यत्वे तस्य उत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्य अभिधानात् उपमालङ्कारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दाः न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेः इत्येकावल्यलङ्कारः^३] ॥ ३१ ॥

NOTES ON MALLI

1. "Well, if you have already acquired prosperity, what is the good of weeding out enemies"—on this he says तृप्तियोग &c.
 2. "Enough" must not be said by a king to prosperity (Lit. —The idea of having had enough must not be entertained by a king at prosperity). 3. This is not an instance of दृष्टान्तालङ्कार, because that arises when similarity is inferred through विस्मयप्रति-विस्मयभाव । But the similarity being here directly stated by the word दृष्टान्त the अलङ्कार is उपमा । Hence it is that the rhetorical work एकावली says that in such cases words such as दृष्टान्त, उदाहरण, निदर्शन &c. should not be used, because that introduces repetition.

Sara—प्रवृद्धा अपि महात्मानो वृद्धिमेव कामयन्ते । *Or*—"राज्ञां वृद्धौ &c." as in Malli.

CHARCHA

1. तृप्ति &c.—तृप् + त्तिन् भावे तृप्ति satiety. युज् + घञ् भावे योग attachment. तृप्तेः योगः advent of satiety, sense of satiety. इतत्— ।

2. महिम्ना—महतो भाव इति महत् + इमनिच् महिमा greatness. तेन । हेतौ श्या ।

3. महौयसाम्—अतिशयेन महान्तः इति महत् + ईयसुन् महौयांसः those who are very great. तेषाम् । The ईयसुन् here implies mere *excess* and no comparison ; or, the comparison is mental only with other people that are महत् (बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया) ।

4. चन्द्रो &c.—चन्द्रस्य उदयः चन्द्रोदयः, इतत्— । तम् आकाङ्क्षति इति चन्द्रोदय + आ + काङ्क्ष + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये, उपपदतत्— । Qual. महार्णवः । The tides appear at moon rise.

5. दृष्टान्तः—Malli. has दृष्टः अन्तः निश्चयः यस्मिन् &c. This is obscure. It is better to take अन्तः as स्वरूपम् essence. Thus दृष्टः अन्तः स्वरूपम् यस्मिन् that in which the essence of another is seen

i. e., that which is *like* another ; hence उपमान । “अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः” इति हैमः ।

6. महार्णवः—अर्णसि जलानि सन्ति अस्मिन् इति अर्णस्+व मत्वर्थे अर्णवः sea. महान् अर्णवः, कर्मधा— । “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” इति महतो महाभावः ।

7. Voice—...तृप्तियोगेन न (भूयते) । ...पूर्णेन...काङ्क्षिणा महार्णवेन दृष्टान्तेन (भूयते) ।

32. *Contentment stops advancement.*

सम्पदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

Prak.—मन्ये विधिः तस्य तां न वर्द्धयति [It seems to me Providence does not help him to augment it]. Augment which, and of whom ?—यः सम्पदा सुस्थिरमन्यो भवति तस्य तां न वर्द्धयति [Does not augment the fortune of him who feels contented with fortune]. Why so ?—कृतकृत्यो विधिः [Providence thinks enough has been done for him and nothing more need be done]. But suppose the man has received only a slight measure of prosperity—स्वल्पया अपि कृतकृत्यः [Even with that small gift, Providence does not like to give more because the man is contented]. 32.

N. B.—Malli. construes स्वल्पया अपि सुस्थिरमन्यः ।

Prose—यः स्वल्पया अपि सम्पदा सुस्थिरमन्यः भवति तस्य तां कृतकृत्यः विधिः न वर्द्धयति (इति) मन्ये । Also see note 4 below. ३२ ॥

Eng.—Of him who feels well placed (well stayed) even with a very small fortune, methinks, luck, with its work done, does not augment it. 32.

Beng.—যিনি অল্প সম্পদেও সন্তুষ্ট হন, আমার মনে হয়, বিধাতা ভাবেন তাঁহার সম্বন্ধে নিজ কর্তব্য করা হইয়াছে ও তাঁহার আর বৃদ্ধি করেন না । Or—যিনি সম্পদে সন্তুষ্ট হন...বিধাতা অল্প সম্পদেও ভাবেন তাঁহার...করেন না ॥ ৩২ ॥

Expl.—Set not Providence against you. It is the aim of Providence to ensure contentment everywhere. If then a man, feels contented, Providence perhaps thinks that it has done its duty towards him, and does no more think of granting him the good things of life even though the fortune of the individual be insignificant. 32.

Malli. — तथापि सन्तोषे दोषमाह सन्पदेति^१ । ‘यः स्वल्पया अपि सम्पदा’ सुस्थिरम् आत्मानं मन्यते इति ‘सुस्थिरमन्यः’ स्वस्थमानी ‘भवेति’ [“आत्ममाने खश्च” इति खश्प्रत्यये समागमः] ‘तस्य’ अत्यसन्तुष्टस्य ‘तां’ स्वल्पसम्पदं ‘कृतकृत्यः’ तावता एव कृतार्थः ‘विधिः’ दैवम् अपि ‘न बर्हयति’ अहम् इति ‘मन्ये । पौरुषहीनात् दैवमपि जुगुप्सते । तत् प्रवृत्तेः परमर्द्धिप्राप्तिः इति भावः^२ ॥ ३२ ॥

NOTES ON MALLI

1. Though (an instance is adduced) still he points to certain drawbacks by सम्पदा &c. 2. Luck recoils from the man that lacks enterprise ; so all remarkable accession of prosperity results from enterprise—this is the sense.

Sara—यत्तु वृद्ध्या तृप्यति तस्य पुनर्वृद्धिर्न भवति । Also see “पौरुष-हीनात् &c.” (Malli).

CHARCHA

1. सम्पदा—सम् + पद + कृप् भावे सम्पत् wealth, fortune तथा । श्या हेतौ ।

2. सुस्थिर &c.—सुष्ठु स्थिरः सुस्थिरः quite at ease, प्रादि तत् — । सुस्थिरम् आत्मानं मन्यते इति सुस्थिर + मन + खश् कर्त्तरि feels himself well placed, उपपद तत्— । The rule quoted by Malli means—खश् is attached and णिनि too, after मन of the दिवादि class if the thought relates to the agent himself, i. e., where the agent thinks of himself.

3. स्वल्पया—सुष्ठु अल्पा स्वल्पा very small, प्रादितत्— । तथा ।

4. अपि—Implies समुच्चय । Thus—न केवलं प्रभूतया यः सुस्थिरमन्यः

तं न वर्द्धयति, किन्तु स्वल्पया अपि यः सुस्थिरश्चान्यः तं न वर्द्धयति । Or construe —यः सुस्थिरश्चान्यः भवति मन्ये स्वल्पया अपि सम्पदा कृतकृत्यो विधिः तं न वर्द्धयति ।

5. कृतकृत्यः—कृ + क्यप् कर्मणि कृत्यम् duty. कृतं कृत्यमनेन He who has done his duty, बहु— ।

6. मन्ये—मन + लट् ए । This is a sign of उत्प्रेक्षा । मन्यते, मन्ते, मंस्यते, अमंसत् ।

7. वर्द्धयति—वृध + णिच् + लट् तिप् enhances. वर्द्धते, वृध्ते, वर्द्धिष्यते—वर्द्धस्यति, अवर्द्धिष्ट—अवृधत् ।

8. Voice—येन...सुस्थिरश्चान्येन भूयते...सा कृतकृत्येन विधिना न वर्द्धति...मन्यते (मया) ।

33. *Advancement must be over the carcass of enemies.*

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

Prak.—मानिनः परान् अघ्नन्तः न उद्यन्ति [When the high-spirited advance, they do it over the carcass of their enemies]. Why so ?—समूलघातम् अघ्नन्तः न उद्यन्ति [They first kill their enemies and then they advance, hence the advance is over their corpses]. What is this like ?—तत्र रविः उदाहरणम् [This is like the sun rising]. How so ?—प्रध्वंसितान्धतमसः रविः [The sun rises after having thoroughly dispersed gloom]. 33.

Prose—मानिनः परान् समूलघातम् अघ्नन्तः न उद्यन्ति । तत्र प्रध्वंसितान्ध-तमसः रविः उदाहरणम् ॥ ३३ ॥

Eng.—The spirited do not rise without killing enemies with the destruction of their root. An instance thereof is the sun that has thoroughly dispersed the blinding gloom. 33.

Beng.—तेजसी পুরুষ ঐশ্বর্য লাভ করেন মতা, কিন্তু শত্রুকে সমূলে উচ্ছিন্ন না করিয়া পারেন না । দেখ, সূর্য্যও অন্ধকারের মূলোচ্ছেদ না করিয়া উদ্ভিত হন না ॥ ৩৩ ॥

Expl.—Darkness is the enemy of the sun. The sun first

kills darkness and then rises. Learn your lesson from his example. You cannot rise in life without weeding out your enemies. 33.

Malli.—किञ्च पराक्रमलब्ध एव उदयो नान्यलब्ध^१ इत्याह समूलेति । ‘मानिनः’ अभिमानिनः ‘परान्’ शत्रून् समूलं हत्वा ‘समूलघातम् अघ्नन्तः’ अनुन्मूलयन्तः इत्यर्थः [“समूलाकृतजीवेषु हनूकृज्ग्रहः” इति णमुल्प्रत्ययः । “कषादिषु यथाविध्यनु-प्रयोगः” इति हन्तेरनुप्रयोगः^२] ‘न उदयन्ति’ किन्तु हत्वा एव उदयन्ति इत्यर्थः । ‘तव’ हत्वैव उदये । अन्वयति इति अन्धं गाढं तमः ‘अन्धतमसम्’ [“ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति अच्प्रत्ययः] ‘प्रध्वंसितम् अन्धतमसं’ येन सः । उदयात् प्राक् इति भावः । ‘रविः उदाहरणं दृष्टान्तः [अत्रापि “दृष्टान्तीऽव महार्णवः” इतिवत् उपमालङ्कारो, न दृष्टान्तः इति द्रष्टव्यम्^३ ॥ ३३ ॥

NOTES ON MALLI

1. Besides उदय is what is gained by valour and by nothing else. 2. For explanation of the rules see *Charcha*. 3. It has to be noted that as in “दृष्टान्तीऽव महार्णवः” (sl. 31) the अलङ्कार here is उपमा and not दृष्टान्त ।

Sara—मानो रविरिव शत्रून् तिमिराणोव अनुच्छिद्य कृतकृत्यो न भवति ॥ ३३ ॥

CHARCHA

1. समूलघातम्—मूलेन सह समूलम्, बहु— । समूलम् हत्वा इति समूल + हन + णमुल् भावे समूलघातम् by striking at the root. उपपदतत्— । Qual. The क्रिया in अघ्नन्तः । See next.

2. अघ्नन्तः—घ्नन्ति इति हन + श्ठ कर्तरि घ्नन्तः those that kill न घ्नन्तः, नज्जतत्— । Qual. मानिनः । The rule “समूल—” means—हनू, कृ and ग्रह take णमुल् with समूल, अकृत and जीव respectively in the कर्मकारक as उपपद । The rule “कषादिषु—” means—In examples from Pan 3.4.34 to Pan. 3.4.45, the finite root must

be got from the one to which णमुल् is attached. Hence समूल-घातम् अमारयन्तः &c. are inadmissible.

3. उद्यन्ति—उद् + इ + लट् भि (अन्ति) । एति, इयाय, एष्यति, अगात् ।

4. मानिनः—मननम् इति मन + घञ् भावे मानः self-respect, spirit. सः अस्ति एषाम् इति मान + इनि मत्वर्थे । Malli's अभिमानिनः means तेजस्विनः ।

5. प्रध्वंसित &c.—प्र + ध्वंस + णिच् + क्त कर्मणि प्रध्वंसित thoroughly extirpated. अन्ध + णिच् स्वार्थे (चुरादि) + अच् कर्त्तरि अन्धम् blinding. अन्धं तमः इति अन्ध + तमस् + अच् समासान्त अन्धतमसम् blinding darkness. प्रध्वंसितम् अन्धतमसम् अनेन, बहु— । Qual. रविः । The rule “अव—” means—अच् is attached as समासान्त after compounds ending in तमस् with अव or सन्, अन्ध preceding. समासान्त affixes are attached स्वार्थे ; hence usually the gender is unaltered. Here तमस् is neuter ; the तत्पुरुष ending in तमस् is also neuter. So the final word with अच् is अन्धतमसम् in the neuter.

6. उदाहरणम्—उदाह्रियते अनेन इति उद् + आ + ह + ल्युट् करणे । Example.

7. Voice—मानिभिः...अघ्नहिः न उदीयते...तमसेन रविणा उदाहरणेन (भूयते) ।

34. *Existence is threatened, an enemy living.*

विपक्षमखिलोक्त्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

Prak.—विपक्षम् अखिलोक्त्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु [No firm footing can be obtained without extirpating enemies]. How is that?—धूलिं पङ्कताम् अनीत्वा उदकं न अवतिष्ठते [Water does not collect so long as there is dust on the road. The dust is first reduced to mud and then the streets become water-logged].

Prose—विपक्षम् अखिलोक्त्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । उदकं धूलिं पङ्कताम् अनीत्वा न अवतिष्ठते ॥ ३४ ॥

Eng.—Stability is indeed difficult to attain [*Or*—The very existence is difficult to maintain] without having the enemy checked. Water does not collect without reducing dust to mud. 34.

Beng.—शत्रु उच्छेद ना करिले निजेरও स्थिति छुटि हইয়া পড়ে ।
যতক্ষণ ধূলি কাঁদা না হইয়া যায় ততক্ষণ রাস্তায় জন দাঁড়ায় না ॥ ৩৪ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—किञ्च अनुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटा इत्याह विपक्षमिति^१ । ‘विपक्ष’ शत्रुम् ‘अखिलीकृत्य’ खिलम् उत्सन्नम् अकृत्वा अनुन्मूल्य इत्यर्थः ‘प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु’ । तथाहि ‘उदकं’ कर्तुं ‘धूलिं’ स्वपरिभाविनीमिति भावः ‘पङ्कताम् अनौत्वा’ नाधःकृत्य इत्यर्थः ‘न अवतिष्ठते’ किन्तु नौत्वाैव तिष्ठति इत्यर्थः [“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बनापेक्षी दृष्टान्तालङ्कारः^२] ३४ ॥

NOTES ON MALLI

1. Moreover the very existence is unattainable by one who has not exterminated his enemies ; so he says विपक्ष &c. 2. The अलङ्कार is दृष्टान्त which arises when the essentials are reflected in a different वाक्य ।

Sara—अनुत्खाते रिपौ दुर्लभा पुनरात्मनः स्थितिः । पङ्के एव उदकं तिष्ठति ।
यावत् धूलिः कुतस्तावदुदकम् ॥ ३५ ॥

CHARCHA

1. विपक्षम्—विरुद्धः पक्षः अस्य विपक्षः or विरुद्धपक्षः of the opposite party, antagonist, बहु— । ताम् ।

2. अखिलीकृत्य—खिल exterminated उत्सन्न (Malli.). अखिलं खिलं सम्पद्यमानं कृत्वा इति खिल + चि + क्त + ल्यप् खिलीकृत्य having extirpated, गतितत्— । न खिलीकृत्य, नञ्त्तत्— । खिल meaning उत्सन्न is rare. In “खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि” it means

“blocked.” From which with some imagination we may arrive at उत्सन्न ।

3. प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् भावे existence, stability.

4. दुर्लभा—दुःखेन लभ्यते इति दुर् + लभ + खल् कर्मणि स्त्रियाम् ।

5. अनीत्वा—न नीत्वा, नञ् तत्—। “अनृज्पूर्वे” इति निषेधात् न ल्यप् ।

6. पङ्कताम्—Here Malli's अधः कृत्य has to be scrutinised.

अधत् is not a गति । अधः कृत्वा uncompounded seems better. Some think that the साक्षात्प्रभृति list is आकृतिगण । So a defence may be given by including अधस् in the list.

7. अवतिष्ठते—अव + स्था + लट् ते । तिष्ठति—ते, तस्यौ—स्थे, स्थास्यति—ते, अस्यात्—अस्थित । The rule for the आत्मनेपद (See Malli) means स्था takes the आत्मनेपद when preceded by सम्, अव, प्र, वि ।

8. Voice—...प्रतिष्ठया दुर्लभया... (भूयते) उदकेन...अवस्थायते ।

35. *Even a single enemy is a source of danger.*

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ।

पुरः क्षिप्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

Prak.—Well, I have but few enemies—यावत् एकोऽपि रिपुः ध्रियते तावत् सुखं कुतः [Happiness is out of the question so long as there are enemies about]. What can a single enemy do ?—सैहिकेयः असुरद्रुहः पुरः सोमं क्षिप्नाति [Rahu alone defies the whole host of gods and oppresses the moon]. 35.

Prose—एकोऽपि रिपुः यावत् ध्रियते तावत् सुखं कुतः ? हि सैहिकेयः असुरद्रुहः पुरः सोमं क्षिप्नाति ॥ ३५ ॥

Eng.—Whence is ease so long as even a single enemy survives ? Simhika's son tortures the moon before (the eyes of) the slayers of the Asuras. 35.

Beng.—যতক্ষণ একটি মাত্রও শত্রু বাঁচিয়া আছে ততক্ষণ সুখ কোথায় ? সিংহিকার পুত্র রাহু একা হইলেও অসুরশত্রু দেবগণের সকলের চক্ষের উপরে সে চক্কে গ্রাস করে ॥ ৩৫ ॥

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—ननु अयं शिशुपालः एकाकी नः किं करिष्यति इत्याशङ्क्याह ध्रियते इति । ‘एकः अपि रिपुः यावत् ध्रियते’ अवतिष्ठते [“धृङ् अवस्थाने” इति धातो-स्रोदादिकात् कर्त्तरि लट् । “रिङ् शयग्लिङ्चु” इति रिङादेशः^१] ‘तावत्’ तद-वधि ‘सुखं कुतः’ [“यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ—” इत्यमरः] तथा ‘हि’ सिंहिकाया अपत्यं पुमान् ‘सै’ हिकेयः राहुः [“तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सै’ हिकेयो विधुन्तुदः” इत्यमरः । “स्त्रोभ्यो ढक्”] ‘असुरहुहां’ देवानां ‘पुरः’ अग्रे ‘सोमं क्लिश्नाति’ धावते (? बाधते) । प्राचुर्यात् सोमग्रहणं सूर्यश्च इति भावः^१ । तस्मादेकोऽपि शत्रु-च्छेतव्य इति भावः । “अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्”^२ इति तात्पर्यम् [विशेषेण सामान्यसमर्पेण रूपोऽथान्तरन्यासः^३ ॥ ३५ ॥

NOTES ON MALLI

1. See *Charcha*. 2. Residue of fire, debt and enemy must not be allowed to remain. 3. The अलङ्कार is अथान्तरन्यास in which the general is supported by the particular.

Sara—एकोऽपि रिपुरलं दुःखाय । राहुरेक एव स्थितेषु सुरेषु चन्द्रं ग्रसति ।

CHARCHA

1. ध्रियते—धृ + लट् ते कर्त्तरि । Exists. दध्ने, धरिष्यते, अधृत । Malli’s steps are धृ + ते = धृ + श + ते (“तुदादिभ्यः शः”) = ध्रि + अ + ते (“रिङ्—” Malli.) = ध्रि + अ + ते (“अचि शुधातुभुवां योरियङुवडौ”) = ध्रियते । The rule “रिङ्—” means—when श of the तुदादि roots, यक्, or a य of आशीलिङ् follows, ऋ of the root preceding becomes रि ।

2. पुरः—पूर्वस्मिन् देशे इति पूर्व + ङि (ङमी) + असि स्वार्थे । Here पूर्व becomes पुर् by “पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्” । अव्यय । अधि ङमी, or सप्तम्यस्य उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ।

3. क्लिश्नाति—क्लिश् + लट् ति । चिक्षेण, क्लेशिष्यति—क्लेश्यति, अक्लेशीत्—अक्लिचत् ।

4. सोमम्—Malli. says “प्राचुर्यात् सोमग्रहणम्” i. e., the poet

speaks of the moon only, because the eclipse of the moon takes place more frequently than that of the sun. Though the oppression of the moon is directly mentioned, that of the sun is not altogether ignored. Compare “तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् । हिमांशुमाशु यसते तन्मदितः स्फुटं फलम् ॥”—Sl. 49, *infra*. Hence Malli. adds “सूर्यश्च इति भावः” ।

5. हि—“हि हेतावधारणे” इत्यमरः । Malli. takes it हेतौ, for he begins the second half with हि—“तथाहि” &c. We may also have it अवधारणे construing as क्षिप्नाति हि क्षिप्नात्येव ।

6. सैहिकेयः—सिंहिका was a राक्षसी—the mother of राहु । सिंहिकाया अपत्यं पुमान् इति सिंहिका+ठक् सैहिकेयः । The rule for ठक् is “स्त्रीभ्यो ठक्”—स्त्रीप्रत्ययान्त words take ठक् in the sense तस्य अपत्यम् । We do not get अण् by “अहङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तत्रामिकाभ्यः” because सिंहिका is neither a नदी nor a मानुषी ।

7. असुरद्रुहाम्—असुरेभ्यो द्रुहन्ति इति असुर+द्रुह+क्लिप् कर्त्तरि असुर-द्रुहः those who fight against the Asuras, उपपदतत्— । तेषाम् । Refers to the gods. Also see under जगद्द्रुहाम्, Canto I, sl. 37.

8. *Voice*—...एकेन रिपुणा सुखेन (भूयते)...सैहिकेयेन सीमः क्षिप्यते ।

36. *Deeds alone make a friend or a foe.*

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

Prak.—कृत्रिमः सखा शत्रुश्च गरीयान् [A friend or a foe made by deeds is really what counts]. Why so ?—तौ हि कार्यतः [This is for the very reason that they are made so by deeds]. All friends and foes are so through deeds—सहजप्राकृतौ अपि अमित्रौ मित्रे च स्याताम् [No, there are other kinds of friends and foes, such as the in-born and the natural]. 36.

Prose—As in *Prak.*

Eng.—An incidental friend or foe is of great moment be-

मितौ गरीयांसौ न तु सहजौ जापि प्राकृतौ इत्यनेन । अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादित्वं सिद्धम् ६ ॥ ३६ ॥

NOTES ON MALLI

1. Discussion of the importance or non-importance of friends and foes. 2. The reason arising from this action lasts for life, so their friendliness or unfriendliness is permanent ; hence the importance. 3. विषयः अन्तरमस्य separated by another's land (*Char.*). 4. तेन विषयेण अनन्तरः not separated by another's land (*Char.*). 5. These two are not invariably friend or foe but by their acts may acquire either character ; not so the friends or foes of the कृत्रिम class. 6. This proves that कृत्रिमत्व overrules all other considerations.

Sara—कार्यत एव आयत्तिकः शत्रुर्वा मित्रा वा जायते । सहजौ प्राकृतौ वा तौ नात्यन्तं तथा ॥ ३६ ॥

CHARCHA

1. गरीयान्—अतिशयेन गुरुः इति गुरु + ईयसुन् = गर् + ईयसुन् गरीयान् of great importance. The ईयसुन् implies no comparison ; for, if it did, we should have got गरिष्ठ there being *three* things to compare—कृत्रिम, सहज and प्राकृत । Comp. सह्यसाम्, sl. 31.

2. कृत्रिमः—क्रियया निर्वृत्तः इति कृ + क्रि भावे + मप् (तद्धित) = कृत्रिमः rendered by act. The rule “ङितः—” means—Roots that drop ङ् take क्रि to indicate भाव or any कारक except the कर्त्ता । The form expected is कृत्रि meaning क्रिया act. But कृत्रि does not exist as an independent word. The rule “क्तेः—” directs the तद्धित affix मप् to be *always* attached to such forms in the sense तेन निर्वृत्तम् । Hence we say क्रियया निर्वृत्तम् instead of कृत्र्या निर्वृत्तम् ।

3. कार्यतः—कार्यात् or कार्येण इति कार्य + डसि or टा + तसि स्वार्थे ।

4. स्याताम्—अस् + लिङ् याताम् । सम्भावनायां लिङ् (*Malli.*) ; see under अपि below. Or शक्लिङ् ; see under अपि below.

5. अमित्रौ—मित्र friend (neuter). न मित्रम् अमित्रः, नञ् तत्—।
तौ । Pred. to सहजप्राकृतौ (Malli.) ; see under अपि । Or nom.
to स्याताम् (see under अपि) । Here by the rule “परवर्त्तिङ् इदत्तत्-
पुरुषयोः” we expect अमित्रम् in the neuter. Hence Haradatta
derives with इवच् attached to अम ‘to pain.’ Bhattoji however
thinks that the rule “भावामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेद्रीष्टाः पुंसि” (Pan.
Linganusasana) specially provides for the masculine with a
नञ् तत् — ।

6. सहज &c.—सह जात इति सह + जन् + ड कर्त्तरि भूते सहजः, उप-
पदतत्—। प्रकृत्या सिद्ध इति प्रकृति + अण् शेषे प्राकृतः । सहजश्च प्राकृतश्च,
इदम् । Nom. to स्याताम् (Malli) ; or pred. to अमित्रौ and मित्रे । See
under अपि । Here Malli. says “विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः”—Kings are
enemies when their kingdoms are separated by another’s king-
dom. This is not true. Enmity arises through clashing interests,
boundary disputes &c. if the kingdoms are contiguous, and
not when separated. विषयान्तरः seems to be a copyist’s slip for
विषयानन्तरः and तदनन्तरः following is a slip for तदन्तरः । This
is confirmed by Amara where we read “विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्र-
मतः परम्”—A king with a contiguous kingdom is an enemy,
others are friends.

7. अपि—Malli. remarks “अपि त्वर्थे”—अपि has the sense of
तु, i. e., it implies भेद । सहजप्राकृतौ अपि = सहजप्राकृतौ तु । The
construction is सहजप्राकृतौ तु अमित्रौ मित्रे च स्याताम्—सहज and प्राकृत
on the other hand may be अमित्र or मित्र as well. The impli-
cation is that कृत्रिम is always either a friend or a foe, it cannot
change its character. The sense suits well. But it is difficult
to cite an instance of अपि used in the sense of तु । We there-
fore suggest the construction—अमित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतौ अपि
स्याताम् ।

8. Voice.—कृत्रिमेण सख्या शत्रुणा च गरीयसा (भूयते) । सहजप्राकृता-
भ्याम् अमित्राभ्यां मित्राभ्यां च भूयेत ।

37. *Service and disservice alone mark the friend and the foe.*

उपकर्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

Prak.—उपकर्ता अरिणा सन्धिः [If a foe serves a good turn let there be peace with him, he has ceased to be a foe]. That is reasonable—अपकारिणा मित्रेण न सन्धिः [If a friend injures your cause, cut him for good]. That is rather hard—उपकारापकारौ हि एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् [Why do you think so ? Have you not just now admitted that service indicates the friend and disservice the enemy ?] 37.

Prose—उपकर्ता अरिणा (अपि) सन्धिः । अपकारिणा मित्रेण (अपि) सन्धिः न । हि उपकारापकारौ एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

Eng.—There may be peace with a foe that renders service, not with a friend that does disservice. Service and disservice alone are to be taken as guides of these. 37.

Beng.—शत्रु यदि उपकार करे তাহার সহিত সন্ধি করা উচিত । অপকার করিলে मित्रের সহিতও সন্ধি করিবে না । উপকার ও অপকারই मित्र ও শত্রুর পরিচয় দেয় ॥ ३७ ॥

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—एवं चेत् अस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमिवत्वात् सन्धातव्यः न तु यातव्यः इत्यत्र आह उपकर्तेति^१ । ‘उपकर्ता’ उपकारकारिणा ‘अरिणा’ अपि सहजेन प्राकृतेन वा इति शेषः ‘सन्धिः’ कार्यः अरित्वापवादेन कृत्रिममिवताया बलीयस्याः यावज्जीवभाविन्याः तत्र उत्पन्नत्वात्^२ इति भावः । एवम् ‘अपकारिणा मित्रेण’ अपि सहजेन प्राकृतेन वा इति शेषः सन्धिः ‘न’ कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्याः तत्र उत्पन्नत्वात्^३ इति भावः । ननु कथं साक्षात् अरिणा सन्ध्यात् मित्रेण विरुद्ध्यात् इत्याशङ्क्य क्रियया

तदुभयोर्वैपरीत्यात् अदोष इत्याह—‘हि’ यस्मात् ‘उपकारापकारौ’ एव ‘तयोः’ मित्रामित्रयोः ‘लक्षणं’ स्वरूपं ‘लक्ष्यं’ द्रष्टव्यम् । उपकर्ता एव मित्रम् अपकर्ता एव शत्रुः इत्यर्थः । तस्मात् सहजमिवत्वेऽपि चैवः क्रियया शत्रुत्वात् यातव्य एव इति भावः ॥ ३० ॥

NOTES ON MALLI

1. If so, it follows that our father's sister's son Sisupala has to be conciliated and not attacked. So he says उपकर्ता &c.
2. Because friendliness established by deeds, and with a stronger tie, lasting for life, has appeared in him setting aside his unfriendliness. 3. As in above. 4. ननु &c.—Well how can peace be with a direct enemy and war with a friend? On this he says (by हि &c.)—This state has been reversed by deeds, hence no blame lies.

Sara—उपकारी चेत् अरिरपि सम्भातव्यः, अथ मित्रमपि यातव्यं यद्यपकारि ।

CHARCHA

1. उपकर्ता—उप + कृ + कर्त्तरि उपकर्ता benefactor. तेन । सहयोगे श्या ।
2. सन्धिः—सम् + धा + कि भावे सन्धि peace. Nom. to स्यात्, or उक्त कर्म of क्रियते understood.
3. अपकारिणा—अप + कृ + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि अपकारि injurer. तेन । सहयोगे श्या ।
4. उपकार &c.—उप + कृ + घञ् भावे उपकार service. अप + कृ + घञ् भावे अपकार dis-service. उपकारश्च अपकारश्च, द्वन्द्व । Same case with लक्षणम् ।
5. लक्ष्यम्—लक्ष् + णिच् + यत् कर्मणि has to be noted. Agrees with लक्षणम् । विधेयप्राधान्यात् क्लीबत्वम् ।
6. लक्षणम्—लक्ष् + णिच् + ल्युट् करणे लक्षणम् indicator सूचकम् । Malli. has स्वरूपम् essence, which is rather loose. It seems better to say that उपकार indicates the friend,

than that उपकार is the essence of a friend. This is predicated of उपकार and अपकार *separately*. उपकार is the लक्षण of मित्र and अपकार of अरि ।

7. *Voice*—सन्धिना (भूयत) or सन्धिम् (कुर्यात्) ।

38. *You have wronged Sisupala by seizing Rukmini.*

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

Prak.—हे हरे त्वया चैद्यो विप्रकृतः [You have injured Sisupala, O Hari]. How so ?—रुक्मिणीं हरता त्वया [You have injured him by seizing Rukmini who was betrothed to him]. That is long past—स्त्रियो हि बद्धमूलस्य वैरतरोः महत् मूलम् [Enmity is ineffaceable when a woman is at the root of it.].

Prose—हे हरे, रुक्मिणीं हरता त्वया चैद्यो विप्रकृतः । बद्धमूलस्य वैरतरोः स्त्रियः महत् मूलं हि ॥ ३८ ॥

Eng.—You seizing Rukmini, O Hari, the lord of the Chedis was wronged. Of a tree of enmity that has taken root, women are a strong root. 38.

Beng.—ওহে হরি, রুক্মিণীকে বলপূর্বক গ্রহণ করিয়া তুমি শিশুপালের অপকারী হইয়াছ । শত্রুতারূপ মহাবৃক্ষ বদ্ধমূল হইলে, প্রায়ই দেখা যায় রমণী তাহার মহামূল ॥ ৩৮ ॥

Expl.—If you examine the records of great enmities in the past, you will often find that a woman is at the root of it. Witness that between Sunda and Upasunda or that between Rama and Ravana. Now Rukmini was Sisupala's betrothed, but you appropriated her to yourself by force. That is an injury which Sisupala can never forget. By it you have become his কৃত্রিম enemy. 38.

Malli.—अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह त्वयेति । हे 'हरे रुक्मिणीं

हरता' बन्धुभित्तौ प्रदत्तां राक्षसधर्मण उद्वहता इत्यर्थः ["राक्षसी युद्धहरणात्" इति याज्ञवल्क्यः । "गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मौ चतस्य तौ स्मृतौ" इति मनुः] 'त्वया चैद्यो विप्रकृतः' विप्रियं प्रापितः¹ । तथाहि 'बद्धमूलस्य' रूढमूलस्य 'वैरतरोः स्त्रियः सहत्' प्रधानं 'मूलं हि' निश्चये [रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः²] ॥ ३८ ॥

NOTES ON MALLI

1. Caused to suffer injury. 2. The चलङ्कार is अर्थान्तरन्यास of the kind in which the particular is supported by the general and it is mixed up with a रूपक (Char.).

Sara—अयि भीः कृष्ण अपकारात् कृत्रिमः शत्रुरसि त्वं शिशुपालस्य यस्य वाग्दत्ता रुक्मिणी त्वया हता ॥ ३८ ॥

CHARCHA

1. विप्रकृतः—वि + प्र + कृ + क्त कर्मणि injured. Comp. "विप्रकृतः पद्मगः फणं कुरुते"—*Sakuntala*, VI.

2. चैद्यः—चेदि was the kingdom of Sisupala. See under चैद्यम्, Canto I, sl. 75. चेदि + अङ् चैद्यः । Refers to sisupala.

3. रुक्मिणीम्—Rukmini was the daughter of king Bhishmaka. ताम् । She was betrothed to Sisupala but was seized and abducted by Krishna before the marriage could be celebrated.

4. हरता—ह + शतृ कर्त्तरि हरत् seizing. तेन । Krishna seized her by force. This is a form of marriage—Rakshasa marriage. See Malli. "राक्षसी—" । There are eight forms of marriage viz., ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस, पैशाच । "ब्राह्मी दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥" Manu enjoins the राक्षस and गान्धर्व for the क्षत्रिय । Dushyanta married Sakuntala under the गान्धर्व form.

5. बद्ध &c.—बद्धं मूलम् अनेन बद्धमूलः that which has taken root, बहु— । तस्य ।

6. वैरतरोः—वीरस्य भावः कर्म वा इति वीर + अण् वैरम् enmity. वैररूपः तरुः वैरतरुः tree of enmity, कर्मधा—like शाकपार्थिव (रूपककर्मधा—) । तत्र । The उपमितकर्मधा—with the वाक्य “वैरं तरुरिव” is avoided, because “स्त्रियो हि मूलम्” establishes अभेद between स्त्रियः and मूलम् । उपमितकर्मधा—recognises भेद ।

7. *Remark.*—Malli's अर्थान्तरन्यास seems questionable. The first half of the verse gives the fact—Krishna seized Rukmini. The second half says—women are at the root of all mortal enmity. The two statements are not at all related as सामान्य and विशेष । The first case with no stretch of imagination can be called a particular case of the second. The two are but the major and the minor premise of a syllogism the conclusion of which being obvious, is suppressed. Thus :—(1) You stole Sisupala's wife. (2) Wife-stealer is a mortal enemy. (3) You are Sisupala's mortal enemy.

8. *Voice*—...हरन् त्व चेद्यं विप्रकृतवान् स्त्रीभिः सहता मूलेन (भूयते) ।

39. *He paid you back by besieging Dvaraka.*

त्वयि भौमं गते जेतुमरौक्षौत् स पुरौमिमाम् ।

प्रोषितार्थमणं मेरोरन्धकारस्तटौमिव ॥ ३९ ॥

Prak.—सः इमां पुरीम् अरौक्षौत् [In retaliation he had laid siege to this city]. How could he defy me thus ?—त्वयि भौमं जेतुं गते (सति) अरौक्षौत् [He besieged the city after you had marched against Naraka]. How mean of him !—अन्धकारः प्रोषितार्थमणं मेरोः तटौमिव [There is no question of meanness here. That is *policy*. Look how Darkness pervades the slopes of Meru. He waits for an opportunity and rushes out when the sun is away on the other side of the slopes.]. 39.

Prose—त्वयि भौमं जेतुं गते (सति) स इमां पुरीं प्रोषितार्थमणं मेरोः तटौम् अन्धकार इव अरौक्षौत् ॥ ३९ ॥

Eng.—You having gone to subdue the son of *Bhumi*, he besieged this city, like darkness veiling the slopes of Meru from which Aryaman is absent. 39.

Beng.—সূর্যের অনুপস্থিতিতে অন্ধকার যেমন মেরুপর্বতের তট আক্রমণ করে সেইরূপ তুমি যখন নরককে জয় করিতে গেলে, তখন শিশুপাল এই পুরীর অবরোধ করিয়াছিল ॥ ৩৯ ॥

Expl.—In retaliation *Sisupala* injured us, not openly in defiance of our prowess as you did in defiance of his, but stealthily by besieging this city when you were away on an expedition against *Naraka*. He too has thus become a কবিন enemy unto us. Also see *Prak.* 39.

Malli.—অথ তেনাপি ত্ব বিপ্রকৃত ইত্যাহ ত্বয়ীতি । ‘ত্বয়ি’ ভূমেরপত্যং পুমান্ ‘ভৌম’ নরকাসুরং ‘জেতুং’ গতে সতি ‘সঃ’ চেদ্যঃ ‘ইমাং পুরী’ দ্বারকা ‘প্রীষিতঃ অয্যমা’ সূর্যঃ যত্নাঃ তা ‘সিরীঃ তটৌ’ সানুন্ ‘অম্বকার ইব অরৌতসীত্’ রুদ্ভবান্ [রুধেরনিটী লুঙি সিচি বৃদ্ধিঃ । উপমালঙ্কারঃ] ॥ ৩৯ ॥

Sara—তেনাপি কৃতস্তবাপকারঃ । নরকবিজয়ে ব্যাপৃতে ত্বয়ি স দ্বারকাং রোধ ।

CHARCHA

1. ত্বয়ি--ভাবে ৩মী ।

2. ভৌমম্—ভূমেরপত্যং পুমান্ ইতি ভূমি + অণ শিবাদি ভৌমঃ the son of the earth, i. e., নরকাসুর । তম্ । The allusion is to the বরাহাবতার when Vishnu married Earth the issue of the marriage being নরক who was given the kingdom of *Pragjyotisha*, which is modern Assam. He proved to be a tyrant and Krishna killed him in open fight. Here by the rule “ইত্যানিঅঃ” the form ভৌমেয় was expected with the affix টক । But special provision is made for অণ after ভূমি by including the word in the শিবাদি list. The rule “শিবাদিভ্যোঃ” becomes available yielding ভৌম ।

3. অরৌতসীত্—রুধ্ + লুঙ্ তিৎ besieged. রুদ্ভি-রুদ্ভে, রোধ-রুদ্রি,

अरौक्षीत्-अरुद्ध-अरुधत्, रौक्ष्यति-ते । Malli's steps are रुध्+लुङ् तिप्= अ+रुध्+सिच्+तिप्=अरुध्+सिच्+ईत् (“अस्तिसिचोऽपृक्ते”)=अरौध्+स्+ईत् (“वदव्रजहलन्तस्याचः”)=अरौक्षीत् । The poet does not say रुरोध, and Malli. gives रुद्धवान् avoiding रुरोध, because the fact is within the knowledge of Balarama and the rule “परीक्षे लिट्” is in the way.

4. प्रोषित &c.—प्र+वस+क्त कर्त्तरि प्रोषित absent. अर्थ्यमन् sun. प्रोषितः अर्थ्यमा अत्याः (पूमा) प्रोषितार्थ्यमा from which the sun is absent, बहु—। ताम् । Qual. तटीम् । We have optionally two other forms here, thus :—(2) प्राषितार्थ्यमन्+डाप् स्त्रियाम्=प्रोषितार्थ्यमा (आकारान्त) ; or (3) प्रोषितार्थ्यमन्+डाप् स्त्रियाम्=प्रोषिताप्यम्नी । The first is declined like लघिमन् except अर्थ्यमणौ अर्थ्यमृणः अर्थ्यमणम् अर्थ्यमणौ ; the second like लता ; the third like गौरौ ।

5. मेरोः—मेरु is the golden mountain about which the sun is supposed to revolve, so that the remote side is always dark.

6. अन्धकारः—अन्ध' करोति इति अन्ध+क्त्+अण् कर्त्तरि अन्धकारः or अन्धकारम् (अर्द्धर्चादि) ।

7. Voice— तेन इयं पुरौ प्रोषितार्थ्यमा तटी अन्धकारेण...अरोधि ।

40. *He abducted the wife of Babhru.*

आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

Prak.—इदम् आलप्य अलम् [This fact must not be mentioned]. Which fact ?—स बभ्रोः दारान् अपहरत् इति यत् [The fact that he abducted the wife of Babhru]. Why not mention it ?—यतः पापानां कथा अपि खलु अश्रेयसे अलम् [Because even the talk of sin is baneful]. 40.

Prose—स बभ्रोः दारान् अपाहरत् (इति) यत् इदम् आलप्य अलम् । यतः पापानां कथा अपि अश्रेयसे अलम् ॥ ४० ॥

Eng.—Away with mentioning that he abducted the wife of Babhru, for, even the mention of sin is enough for mishap. 40.

Beng.—शिशुपाल बक्रर स्त्री अपहरण करिग्राहिन ए कथा बलिग्रा काज नाई, कारण पापेपर उल्लेखेओ अमङ्गल हईया थाके ॥ ३० ॥

Expl.—See *Eng.* above. 40.

Malli.—अपकारान्तरमाह आलप्येति । ‘सः’ चैद्यः ‘बभ्रोः’ यादवभेदस्य ‘दारान्’ भाष्याम् [‘भाष्यां जायाय ‘पुंभन्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी’ इत्यमरः] ‘अपाहरत्’ इति ‘यत्’ इदं ‘दारापहरणम्’ । ‘आलप्य’ उच्चार्य्य ‘अलं’ नालपनीयमित्यर्थः [‘अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा’ इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः] । ‘यतः पापानां’ पापानां ‘कथा’ उच्चारणम् ‘अपि’ [“चिन्तिपूजिकुथि (? कथि) कुन्वि—” इति अ (? इत्यादिना अङ्) प्रत्ययः] ‘अश्रेयसे’ अनर्थाय ‘अलं’ समर्था खल [“नमःस्वस्ति—” इत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थकः अर्थान्तरन्यासः¹ ॥ ४० ॥

NOTES ON MALLI

1. Here we have अर्थान्तरन्यास that supports the cause by the effect, because mention is being prohibited and the prohibition is supported.

Sara—अहो दुर्नयः । तदा स बभ्रोर्दारानपाहरत् ।

CHARCHA

1. आलप्य—आ + लप् + ल्यप् । गतितत्— । अलंयोगे क्त्वा which is changed into ल्यप् by the rule “समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्” । The rule for क्त्वा here means—क्त्वा is attached optionally with अलम् and खलु as उपपद in the sense of prohibition. As an instance of खलु, compare खलूक्त्वा, sl. 70, *infra*.

2. अपाहरत्—अप + हृ + लङ् तिप् abducted. हरति-ते, जहार-जहे, हरिष्यति-ते, अहर्षीत्-अहत ।

3. कथा—कथनम् इति कथ + णिच् स्वार्थे (चुरादि) + अङ् भावे स्त्रियाम् ।
Note the copyists slips here in the Malli. The rule for अङ् in full is “चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च” ।

4. अश्रेयसे—प्रशस्य laudable. अतिशयेन प्रशस्यम् इति प्रशस्य + ईयसुन् = अ + ईयसुन् or ज्य + इयसुन् = श्रेयः or ज्यायः welfare. Used substantively. न श्रेयः अश्रेयः mishap, नञ्त्तत्— । तस्मै । अलं योगे चतुर्थी । The rule is “नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालं वषट्योगाच्च”—चतुर्थी is attached in connection with नमस्, स्वस्ति, स्वधा, स्वाहा, अलम् and वषट् । The अलम् here is in the sense ‘capable’ and includes itself and its synonyms, such as प्रभु, समर्थ &c.

5. यतः—This gives the reason why आलप्य अलम् । No use speaking because (यतः) &c. उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् न तच्छब्दमपेक्षा ।

6. Voice—तेन...दाराः...अपाक्रियन्त...येन (भूयते)...कथया...(भूयते) ।

41. He is in fact an enemy now by interchange of wrongs.

विराड् एवं भवता विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

Prak.—श्रुतश्रवसः स सुतः क्रियया अरिः निर्वर्त्यते [That son of our aunt Srutasravas becomes an enemy by deeds]. How so ?—एवं भवता विराड् सः [Because he was wronged by you in the manner as aforesaid]. That is an one-sided affair—बहुधा नः विराडा च सः [Why one-sided ? He too has wronged us as I have already said].

Prose—एवं भवता विराड् बहुधा नः च विराडा श्रुतश्रवसः सुतः सः क्रियया अरिः निर्वर्त्यते । ४१ ।

Eng.—Thus wronged by thee, the wrong-doer unto us in many ways indeed, that son of Srutasravas is being turned into an enemy by deeds. 41.

Beng.—পিতৃবন্দা শ্রুতশ্রবাস পুত্র নিতুপানের অপকার করিয়াছে । সেও নানাপ্রকারে আমাদের অনিষ্টে করিয়াছে । এইরূপে কার্যের প্রতিভে সে আমাদের শত্রু হইয়া উঠিয়াছে । ৪১ ।

[S. R.—Sisu, II. 3rd. Ed.—7.]

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above. 41.

Malli.—फलितमाह विराड् इति । 'एवं भवता विराडः' विप्रकृतः [राधे-
रनिटः कर्मणि क्तः ¹] 'बहुधा नः' अस्माकं 'च विराडा' विप्रकर्त्ता । 'श्रुतश्रवा'
नाम हरेः पितृष्वसा । तस्याः 'सुतः' दैत्वस्यत्वत्वात् सहजमित्तमपि इति भावः 'स.'
चैवः 'क्रियया' पूर्वोक्तान्योऽन्यापक्रियया 'अरिः निर्वर्त्यते' कृतिमः शत्रुः क्रियते ।
अतो बलीयस्त्वादनुपेत्य² भावः ॥ ४१ ॥

NOTES ON MALLI

1. The क्त is in the कर्मवाच्य after राध which is अनिट् । 2. Hence, this, being of greater moment, cannot be overlooked (Also see *Charcha* under श्रुतश्रवसः सुतः) ।

Sara—इत्थं कृतापकारः शिशुपालः एकान्तत एव नः शत्रुः ।

CHARCHA

1. विराडः—वि + राध (स्वादि सकर्मक) + क्त कर्मणि wronged.
2. विराडा—वि + राध (स्वादि सकर्मक) + लच् कर्त्तरि wrong-doer.
3. बहुधा—बहु + धाच् in many ways. अन्यय qualifying the क्रिया in विराडा ।
4. नः—कर्मणि षष्ठी owing to the क्त in विराडा । Thus तिङ्-योगे—विराधोति अस्मान् ; कृदयोगे—विराडा नः ।
5. निर्वर्त्यते—निर + हत + णिच् + लट् ते कर्मणि is being turned into. वर्त्तते, ववर्त्तते, वर्त्तिष्यते—वर्त्त्यति, अवर्त्तिष्यते—अववर्त्तत् ।
6. श्रुतश्रवसः सुतः—This reference to the mother is to show the transformation. He was a सहजमित्त, but by deeds has become an enemy. Hence it furnishes an illustration of what is enunciated in sl. 36.

7. *Voice*—...विराडम्...विराडारम्...सुतं तं क्रिया अरिं निर्वर्त्तयति ।

42. Remember Sisupala will not forget his wrongs.

विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्विषं कचे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ५२ ॥

Prak.—ते अभिमारुतं शेरते [Such people lie against the wind].
What is the harm ?—कचे उदर्विषं प्रक्षिप्य शेरते [They first set fire to

a dry forest, and then foolishly lie against the wind so as to be overtaken and consumed by the fire]. Who do so ? —ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते ते [I mean those people who wrong a relentless enemy and then lie indifferent. They are just such fools as the man who fires the forest and then goes to sleep to the leeward]. 42.

Prose—ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते ते कचे उदर्चिषं प्रक्षिप्य अभिमारुतं शेरते । ४२ ।

Eng.—People who sit listless after having done a wrong to an irate [Or—already angered] foe, really lie wind-ward (? leeward) after setting fire to a dry forest. 42.

Beng.—कोपन श्रुति (Or—कूपित) शत्रु प्रति वैराचरण करिग्रा बाहारा निश्चिह्न बनिग्रा आहे ताहारा येन उक्त वन अग्नि प्रदान करिग्रा बायूब दिके उईग्रा आहे । ४२ ।

Expl.—See *Prak.*—“Those people who...indifferent are just such...leeward. 42,

Malli.—अत्रापि उपेक्षायां दोषमाह विधायेति^१ । ‘ये नरः’ पुमांसः [“स्यः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः” इत्यमरः] ‘सामर्षे’ प्रागेव सरोषे ‘अरौ वैरं विधाय’ स्वयञ्च (? म्) अपकृत्य इत्यर्थः ‘उदासते’ उपेक्षन्ते ‘ते’ नरः ‘कचे’ गुल्मे [“कचस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णवने तृणे” इति वैजयन्तो] ‘उदर्चिषम्’ अधिक-ज्वालम् अग्निं ‘प्रक्षिप्य’ अभिमारुतम् [अभिमुख्येऽथगीभावः] ‘शेरते’ स्वपन्ति तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः [“शोडोक्त” इति रुडागमः । अत्र “ये उदासते ते शेरते” इति विशिष्टौदासीनशयनयोः (? विशिष्टौदासनशयनयोः) वाक्यार्थयोः निर्दिष्टैकत्वासम्भवात् सादृश्यलक्षणायां असम्भवदस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति (? वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति असम्भवदस्तुसम्बन्धो) निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणा-क्षेपे तस्य उत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थो वाक्यार्थसमारोपात् वाक्यैकवाक्यतायां तदभावः इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः^२ ॥ ४२ ॥

NOTES ON MALLI

1. Here by विधाय &c. he also points out the harm of neglect. 2. Here the अलङ्कार is निदर्शना of the kind असम्भवदस्तु-

सम्बन्ध, because "the sense is got by assuming सादृश्य, since it is impossible to have the stated identity between the special kind of उदासन and शयन which are the वाक्यार्थ of the two statements-ये उदासते and ते शेरते । It is not a case of दृष्टान्त because according to the author of the अलङ्कारसर्वस्व, that (दृष्टान्त) arises when similarity is gathered from two different वाक्य ; that is absent here, because by ascribing the sense of one वाक्य to the other, the two वाक्य are rendered identical.

Sara—शत्रुः सक्रोधः कृतापकारश्च तथापि य उदासीनः तस्य ध्रुवो मृत्युः ।

CHARCHA

1. विधाय—वि + धा + ल्यप् having done.
2. वेरम्—Sl. 38. वैरं विधाय having done wrong or injury.
3. सामर्षे—मृष + घञ् भावे मर्षः forbearance. न मर्षः अमर्षः vindictiveness, relentlessness ; नञ्त्तत्—। तेन सह, बहु—। Malli. renders-सरोषे । It seems better to say असहने । The reference is to a man who never forgives a wrong.
4. नरः—Nom. plural of नृ । Decline ना नरौ नरः &c. like-मातृ ।
5. उदासते—उद + आस + लट् अन्ते, remains careless, relaxes-vigilance. आसते, आसाञ्जके—आसामास—आसान्भूव, आसिष्यते, आसिष्ट ।
6. प्रक्षिप्य—प्र + क्षिप् + ल्यप् having set.
7. उदर्चिषम्—उद्गताः or उद्गतानि अर्चिषः or अर्चोषि अस्य that which is in flames, बहु—। It is an attributive, here used substantively for fire. तम् ।
8. कचे—Malli. has गुल्फे । But जीर्णवने suits better.
9. शेरते—शी + लट् अन्ते lie. The steps are शी + झ = शी + अते = शी + रते = शेरते । शीते-शयाते-शेरते, शिष्ये, शयिष्यते, अशयिष्ट । The rule for र is "शीङो रुट्"—झ in the आत्मनेपद of शी takes the augment रुट्, i. e., अते which was expected becomes रते ।
10. अभिमारुतम्—मारुत wind. It is a corruption of मा रुद—don't cry. This contains an allusion. When *wind* the younger brother

of इन्द्र was in his mother's womb, Indra, through jealousy, cut him up with the thunder-bolt. The boy shrieked in pain, and, fearing lest the cries of the child should rouse the suspicions of the mother, इन्द्र whispered the words मा रुद into the ears of the boy. The child however was saved and received the name मा रुद in its corrupt form मारुत । The story is given at length in the Ramayana. मारुतम् अभिलक्ष्य इति अभिमारुतम् facing the wind, अच्यो—by the rule “लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये” । Qual. शेरते । Here note that when the forest is ablaze, the danger is to the *leeward* (अनुमारुत) of the fire and not to the *wind-ward* (अभिमारुत) । To lie to the *leeward* of the fire means death *which one will escape lying wind-ward* of the fire. Leeward and windward have to be taken *with reference to the fire*. The proper word seems then to be अनुमारुतम्, for, if the sleeper is to the *windward* of the fire and lies with his face to the wind (अभिमारुत) he courts no danger whatever. Could it be that the poet really wrote अनुमारुतम् ?

11. *Voice*—यैः नृभिः...उदास्यते तैः...शय्यते ।

43. *His offence is intolerable being grave and repeated.*

मनागनभ्याहृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

Prak.—यः क्षमी (सः) कामं क्षाम्यतु [Let those who are forgiving by nature forgive offences if they like ; I am not going to put up with them]. What offences ?—मनाक् अनभ्याहृत्या वा विराध्यन्तं क्षाम्यतु [They may overlook small wrongs or wrongs not repeated]. But suppose the offence is a grave one of oft-repeated—क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत [Such offences no one can tolerate ; and Sisupala's offences are of that character]. 43.

Prose—यः क्षमी स मनाक् अनभ्याहृत्या वा (विराध्यन्तं) कामं क्षाम्यतु । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत ? ४३ ।

Eng.—Let one who is forbearing forgive one offending slightly or without repetition. Who will excuse one offending gravely and repeatedly ? 43.

Beng.—যে অল্প অনিষ্ট করে বা একবার মাত্র অনিষ্ট করে তাহাকে ক্ষমাশীল পুরুষ না হয় ক্ষমা করুন, কিন্তু যে বারবার গুরুতর অনিষ্ট করিতেছে তাহাকে কে ক্ষমা করিবে ?

Expl.—See *Eng.* above.

Malli.—तथापि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्काह मनागिति । 'यः क्षमी' सहनः ["शमित्यष्टाभ्यो चिनुष्" इति चिनुष् प्रत्ययः] स सोढा 'मनाक्' अल्पम् अभ्यावृत्तौ अपि इति भावः 'अनभ्यावृत्त्या' सकृदा अनल्पत्वेऽपि इति भावः 'विराध्यन्तम्' अपकुर्वाणं 'कामं' भृशं 'क्षाम्यतु' क्षमताम् [सम्भावनायां लोट् । "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि"] 'क्रियासमभिहारेण' भृशं पौनःपुन्येन च इत्यर्थः [न च पुंवाक्येषु अनेकार्थत्वं दोषाय] 'विराध्यन्तं कः क्षमेत' सहेतु सोढुं शक्नुयात् न कीऽपि इत्यर्थः ["शक्ति लिङ्" इति शक्यार्थे लिङ् । क्षमू प्रहसने दैवादिको भौवादिकश्च] ॥ ४३ ॥

NOTE ON MALLI

1, In a male speaker (or in non-scriptural language) the use of a word in more than one sense is not a detraction.

Sara—रूपोऽपकारः सकृत्कृतौ वा चतुः शक्यते किन्तु सुहरपकृतं दृढम् कथं क्षम्यताम् ।

CHARCHA

1. मनाक्—An अव्यय meaning अल्प । "किञ्चिदीषन्मनागले" इत्युक्तः । Qual. the क्रिया in विराध्यन्तम् ।

2. अनभ्यावृत्त्या—अभि + आ + वृत् + क्तिन् भावे अभ्यावृत्ति repetition-न अभ्यावृत्तिः, नञ् तत्— । तथा । करणे रथा । करण of the क्रिया in विराध्यन्तम् ।

3. कामम्—काम fully भृश (Malli.). Qual. चास्यतु । Or कामम् अत्रय implying अकामानुमति reluctant assent. कामं चमी चास्यतु—granted that one of forgiving disposition will forgive.

4. चास्यतु—चम (दिवादि) + लोट् तुप् might forgive. चास्यति, चक्षाम, चमिष्यति—चंस्यति, अचमत् । Malli's rule “शमा—” means that the eight roots beginning with शम lengthen their vowel when श्यन् follows. Malli. has “सम्भावनायां लोट्” । This is after the भाष्य । Panini does not give any such rule. We may also say विधौ लोट् by the rule “विधिनिमन्त्रण—” taken with “लोट् च” ।

5. चमी—चास्यति इति चम + घिनुष् कर्त्तरि ताच्छील्ये । “नोदात्तो-पदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” इति वृद्धभावाः ।

6. क्रिया &c.—कृ + श भावे क्रिया act. सम् + अभि + ह + घञ् भावे समभिहारः grouping. क्रियाणां समभिहारः क्रियासमभिहारः grouping of actions or intensification of an act. इतत्— । The word, however is restricted to imply पौनःपुन्य or भृशार्थ । “पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रिया-समभिहारः”—*Vrittikara*. Here it has *both* these senses. तेन, *i. e.*, repeatedly and excessively. श्या करणे । On the anomaly of a single word being used in two different senses in the same context, Malli. says ‘न च पुंवाक्येषु—’ *i. e.*, in non-scriptural language is allowed such liberty.

7. विराध्यन्तम्—वि + राध (दिवादि सकर्मक) + शट् कर्त्तरि विराध्यत् (प्रातिपदिक) one who offends. तम् । Qual. जनम् understood.

8. चमेत—चम + लिङ् ईत could forgive. चमते, चचमे, चमिष्यते—चंस्यते, अचमिष्ट—अचंसत् ।

9. Voice—येन चमिषा (भूयते) तेन...(विराध्यन्)...चम्यताम् ।... विराध्यन् केन चम्येत ।

44. Offence demands retaliation.

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

N. B.—Indelicate. Malli. alone follows.

Malli.—ननु सर्वदा चमा एव पुंसो भूषणम् अतः अपराधेऽपि चन्तव्यम् अत आह अन्यदेति । ‘अन्यदा’ सुरतव्यतिरिक्ते काले ‘योषितः लज्जा इव पुंसः अन्यदा’ अपरिभवे ‘चमा’ शमः ‘भूषणम्’ । ‘परिभवे’ तु योषितः ‘सुरतेषु वैद्यात्य’ धार्यम् ‘इव’ [“धृष्टे धृष्टुर्विद्यातश्च” इत्यमरः] ‘पराक्रमः’ पौरुषं भूष्यते अनेन इति ‘भूषणम्’ आभरणम् । एवञ्च अक्रियावचनत्वात् नियतलिङ्गत्वात् विरोध (?) इति वल्लभोक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

45. *Live not under the insults of an enemy.*

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवासु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

Prak.—अजननिः एव तस्य अस्तु [May he not be born at all]. Who ?—जननीक्लेशकारिणः तस्य [The fellow who occasions to his mother the pangs of child-birth]. Every one does it—यः मा जीवन् जीवति तस्य [True, but I am speaking of the man who having pained his mother by his birth, lives a wretched life and brings no satisfaction to his mother in return for her pains]. Well who is such a man ?—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि जीवति [Such is the man who has to live under the insults of his enemy]. 45.

Prose—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि मा जीवन् जीवति जननीक्लेशकारिणः तस्य अजननिः एव अस्तु । ४५ ।

Eng.—May not the odious birth itself come causing but pain to his mother, unto the man who, though withered by the misery of the slights of the enemy, would be living his wretched life. 45.

Beng.—शत्रुर् अपमानेन दुःखे दग्ध होय्वाओ ये व्यक्ति घृणित जीवन धारण करे ताहार वरं जन्म ना होय्वाई ভাল ছিল, कारण ताहार जन्मे जननीর ক্লেশ মাত্র ফল অন্ত কোনও ফল নাই ।

Expl.—See under *Eng.* and *Prak.* above. 45.

Malli.—अथ परिभवेऽपि अपराक्रमे विभिर्निन्दामाह मा जीवन्निति । 'यः परस्य' अपकर्त्तः 'अवज्ञया' अमानेन (? अपमानेन) यत् 'दुःखं' तेन 'दग्धः' तप्तः अतएव 'माजीवन्' गर्हितजीवी सन् ["माङ्ग्राक्रोशे" इति लट् शवादेशः^१] 'जीवति' प्राणान् धारयति 'जनन्याः क्लेशकारिणः' गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः तद्व्यतिरिक्तार्थ-क्रियाहीनस्य^२ इत्यर्थः 'तस्य अजननिः' अनुत्पत्तिः 'एव अस्तु' जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थम् इति भावः ["आक्रोशे नञानिः" इति जनिधातोरनिप्रत्ययः^३,] ॥ ४५ ॥

NOTES ON MALLI

1. See *Charcha*. 2. 'तस्मात्' जननीक्लेशशरणात् 'व्यतिरिक्तस्य' अधिकस्य 'अर्थस्य' प्रयोजनस्य या 'क्रिया' अनुष्ठानं तथा 'हीनस्य' विरहितस्य । जननीक्लेशं विना किमप्यन्यदकुर्वन् इत्यर्थः । 3. See *Charcha*.

Sara—शब्दना परिभूवस्य यत् जीवनं तन्मरणमेव ।

CHARCHA

1. मा जीवन्—Two separate words मा and जीवन्, not a compound. जीवति इति जीव + लट् स्थाने शब्द जीवन् living. मा which is usually a prohibitive particle, here implies आक्रोश censure. Hence मा जीवन् living ill. The rule "माङि—" means—when माङ् as an उपपद implies censure, लट् may be replaced by शब्द or शानच् । उपपद here means merely a word in syntactical connection. "उपोच्चारितं पदमुपपदम्" । Hence there is no उपपदतत्— । Well, how is it that an आदेश for लट् is enjoined when लट् itself is not available ? For, does not the rule 'माङि लुङ्' direct लुङ् always in connection with माङ् ? True : but the Varttika has to be interpreted as first directing लट् in supercession of लुङ् and then enjoining the आदेश for लट् ।

2. परा &c.—अव + ज्ञा + षड् भावे अवज्ञा contempt. परस्य अवज्ञा, इतत्— । तथा or तस्याः दुःखम्, सुप्सुपा or इतत्— । तेन दग्धः, इतत्— ।

3. अजननिः—अजननम् इति नञ् + जन + अनि भावे अजननिः (fem.) absence of birth, उपपदतत्—। See Next.

4. अस्तु—“आशिषि लिङ् लोटौ” इति लोट्। The rule for अनि in अजननि is “आक्रोशे—” —अनि is attached with नञ् as an उपपद if imprecation is intended. आक्रोश is शप। “आक्रोशः शपनम्”—*Vrittikara*. Now to one who pronounces a शप, the शप becomes the इष्टार्थ ; hence शपप्रदान is also आशिस् and has to be made with लिङ् or लोट्। Thus तस्य अजननिर्भूयात् or तस्य अजननिरस्तु।

5. जननी &c.—जनयति इति जन + णिच् + लुट्, कर्त्तरि स्त्रियाम् जननी mother. तस्याः क्लेशः। इतत्—। तं करोति इति जननीक्लेश + क् + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि the torturer of his mother, उपपदतत्—। तस्य।

6. *Voice*—येन...दग्धेन...जीवता जीव्यते...अजनन्या...भूयताम्।

46. *Even dust is worthier than one that pockets an insult.*

पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

Prak.—देहिनः रजः वरम् [Even dust is worthier than that man]. Which man ?—अपमाने अपि स्वस्थात् देहिनः [The man who stands unmoved under insults]. Why is dust worthier ?—यत् पादाहतम् उत्थाय मूर्ध्नि नमधिरोहति तत् रजः [Strike dust with your feet, it gets up instantly and settles on your head. It shows more mettle than that worthless man.] 46.

Prose—यत् रजः पादाहतं (सत्) उत्थाय मूर्ध्नि नमधिरोहति तत् अपमाने अपि स्वस्थात् एव देहिनः वरम् । ४६ ।

Eng.—Dust which struck with the feet settles on the head after rising, is worthier than an embodied being who is really at ease even under insults.

Beng.—धूलिते पदाघात करिने उहा उठिया प्रहारकेर माथाय बसे । धिनि शत्रु र कृत अपमाने अविचलित थाकेन ऐ धूलिउ তাঁहां अपेक्षा ভাল । ४७ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above. 46.

Malli.—पादेति । ‘यत् रजः’ धूलिः ‘पादेन आहतं’ सत् ‘उत्थाय’ उडडीय ‘मूर्डानम्’ आहन्तुरेव शिरः ‘अधिरोहति’ आक्रामति ‘तत्’ रजः अचेतनमपि इति भावः ‘अपमाने अपि’ ‘स्वस्थात्’ सन्तुष्टात् ‘देहिनः’ चेतनात् ‘वर’ श्रेष्ठम् । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४६ ॥

Sara—अपमानेऽपि यस्तूष्णीमास्ते स रजसोऽपि लघुः ।

CHARCHA

1. पाद &c.—आ + हन + क्त कर्मणि आहत struck. पादेन आहतम्, इतत्— । This is taken as an अपमान to रजस् ।

2. उत्थाय—उद् + स्था + ल्यप् having got up. This is taken as the effort made by dust to retaliate.

3. अधिरोहति—अधि + रुह + लट् ति । It has become सकर्मक through अधि । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । Dust received a kick as an insult ; it got up and sat on the head of the offender and thus gave it back. रुरोह, रीत्यति, अरुचत् ।

4. स्वस्थात्—स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्व + स्था + क कर्त्तरि स्वस्थः at ease. उपपदतत्— । तस्मात् ।

5. एव—अन्ययोगव्यवच्छेदे । स्वस्थादेव नतु विकृतात् ।

6. अपमाने—अप + मन + घञ् भावे अपमान insult. तस्मिन् । भावे ङमी or अधि ङमी ।

7. देहिनः—देहः अस्ति अस्य इति देह + इनि मत्वर्थे देही embodied, i. e. the आत्मन् । This implies the existence of चैतन्य and thence the naturally expected अपमानबोध । Yet the man is स्वस्थ । देहिनं व्यतिरेक्य or देहिनं विधूय रजो वरम् । अप्रिय ईदृशो देही अप्रियश्च रजः, तथापि तु ईदृशं देहिनमतीत्य ईषत्प्रियं रजः । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी ।

8. বরম্—বর rather preferable মনাক্‌প্রিয়। “দেবাহূতে বরঃ শ্রেষ্ঠে
বিষু ক্লীবে মনাক্‌প্রিয়”। মনাক্‌প্রিয় is not প্রিয়তর ; hence we take the
‘পঞ্চমী in দেহিনঃ as ল্যদ্বলোপে। We give an alternative *Eng. Trans.*—
‘To the embodied being who is really at ease under insults, we
rather prefer dust which...rising.

9. *Voice*—যেন রজসা...হতেন (সতা) মূর্খা অধিরুদ্ধতে তেন...বরেণ
(ভূয়তে)।

47. *Useless is the birth of one that is man in name only.*

অসম্পাদয়তঃ কচ্ছিদর্যং জাতিক্রিয়াগুণৈঃ ।

যদৃচ্ছাশব্দবৎ পুংসঃ সংজ্ঞায়ৈ জন্ম কেবলম্ ॥ ৪৩ ॥

Prak.—পুংসঃ জন্ম কেবলং সংজ্ঞায়ৈ [Such a person is born merely
to add to the denotation of the term Man]. How so?—কচ্ছিত্
অর্যম্ অসম্পাদয়তঃ পুংসঃ জন্ম [I speak of the birth of such people as
serve no purpose]. But as you say they do add to the de-
notation of the word Man—জাতিক্রিয়াগুণৈঃ অসম্পাদয়তঃ [But he
does not add to the sum total of the world’s good by his actions,
by his qualification, or by his nature]. How is that like?—যদৃচ্ছা-
শব্দবৎ [His birth is like the coming of a new meaningless
name to designate an object]. 47.

Prose—জাতিক্রিয়াগুণৈঃ কচ্ছিত্ অর্যম্ অসম্পাদয়তঃ পুংসঃ জন্ম যদৃচ্ছাশব্দবৎ
সংজ্ঞায়ৈ কেবলম্ । ৪৩ ।

Eng.—As of whimsically formed words, birth is for a name
only to the man serving no end whatever by caste, deeds, or
virtues. 47.

Beng.—খাম খেয়ালী শব্দ গুলি যেমন শুধু অভিধানের জন্য হইয়া
থাকে, সেইরূপ যে ব্যক্তি জাতিতে, কার্যো বা গুণে কোনও প্রয়োজন
সাধন করে না তাহার জন্ম শুধু নিজ নামের একটা পদার্থ সৃষ্টির জন্য ।

Expl.—Four things attach to man after birth—his name (say Devadatta), his caste (say Brahmana) his work (say study), his virtues (say amiability &c.). Each of these four has its purpose—does work. But if Devadatta is incapable of doing any work as a Brahmana, or as a student, or as an amiable person &c., it seems he was born merely to become the possessor of the name Devadatta. The poet finds a similar case among words. A whimsically formed word such as डित्य or डवित्य is not a class-name (जातिशब्द), it is not a verbal derivative (क्रियाशब्द), nor is it an attributive (गुणशब्द). डित्य as a word is the exact parallel of Devadatta as a man working neither through जाति, nor through क्रिया, nor again through गुण । 47.

Malli.—असम्पादयत इति । किञ्च 'जातिः' ब्राह्मणादिः । 'क्रिया' इज्या-
ध्ययनादिः । 'गुणः' शौर्यादिः । तैः साधनैः [करणे तृतीया] 'कश्चित् अर्थ'
सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम् (? पुरुषार्थम्)^१ । अन्यत्र गोत्वपाचकत्व (? चलत्व)
शौक्लादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः^२ 'कश्चित् अर्थ' व्यवहाररूपं प्रयोजनम् ।
'असम्पादयतः' उभयत्र तादृग्जात्याद्यसम्भवादिति^३ भावः । 'पुंसो जन्म' सत्तालाभः
'यदृच्छाशब्दवत्' इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तयून्यस्य डित्यादिशब्दस्येव^४
["तत्र तस्तेव" इति वतिप्रत्ययः । "स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः"
इति केशवः] 'संज्ञायै केवलं' संज्ञार्थमेव । एकत्र पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रम्
अनुभवितुम् अन्यत्र तादृक्तामनुभवितुम्^५ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

NOTES ON MALLI

1. Such ends of man as merit, fame, &c. 2. In the other case, through the instrumentality of its own significance such as bovinity, character of a cook (? moveability), whiteness &c.
3. In both cases owing to the absence of such जाति &c. 4. As of a word such as डित्य that is whimsically coined and lack such

helps as जाति &c. to form an idea and act accordingly. 5. In one instance to receive merely a technical name, in the other case to receive the *character* of such a name.

Sara—यो हि जन्मना एव पुरुषः न च कर्मणा, तस्य हया जन्म । ४७ ।

CHARCHA

1. असम्पादयतः—सम् + पद + णिच् + शतृ कर्तरि सम्पादयत् achieving. तस्य ।

2. अर्थम्—अर्थ is प्रयोजन । In the case of *man*, the प्रयोजन is सुकृत, कीर्ति &c. With reference to *word*, प्रयोजन is व्यवहार usage.

3. जाति &c.—जन + क्तिन् भावे जाति class. In the case of *man*, it is ब्राह्मणत्वचतुर्विधत्व &c. ; for *word*, गीत्व &c. क्रिया is *effort* ; for *man*, it is इज्या, अध्ययन &c. ; for *word*, it is चलत्व, पाचकत्व &c. गुण is *quality* ; for *man* it is युक्तत्व &c. ; for *word* the attribute it expresses.

4. यदृच्छा &c.—कृच्छ to go + च भावे कृच्छा motion, impulse. या कृच्छा यदृच्छा whim. कर्मधा—। यदृच्छाकृतः शब्दः यदृच्छाशब्दः word made whimsically, *i. e.*, without reference to derivative meaning such as *abracadabra* &c. are in English ; कर्मधा—like शाक-पार्थिव । यदृच्छाशब्दस्य इव इति यदृच्छाशब्द + वति as of whimsically formed words. अत्रय in the षष्ठी विभक्ति here. Qual. पुंसः । The rule “तव—” (Malli.) means—वति may be attached without reference to क्रिया, with a वाक्य like तत इव or तस्य इव ।

5. संज्ञायै—संजानात्यनया इति सम् + ज्ञा + अङ् करणे संज्ञा name. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । For *man*, संज्ञायै is संज्ञाप्रसिद्धये to furnish a recipient of the *name*—“पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रमनुभवितुम्” ; for *word*, it is संज्ञाकरणाय संज्ञारूपेण व्यवहाराय for use as a name—तादृक्तामनुभवितुम् ।

6. केवलम्—“निर्णीते केवलमिति” । निर्णीत is अवधारण । अत्रय meaning *alone*. संज्ञायै केवलम् for *name* alone.

7. Voice—...जन्मना (भूयते) ।

48. *The spirited are secure from insults.*

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्ध्यावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

Prak.—अद्रौ तुङ्गत्वम्, इतरा न [In a mountain, the main characteristic we notice is loftiness and not the other one I am going to speak of]. What is that other one?—सिन्धौ अगाधता, इदं न [The other one, *viz*, unfathomability, exists in the sea, but not this one, *i. e.*, loftiness]. Where is the relevancy of all this?—मनस्विनि उभयं तत् [Both these characteristics, *viz*, loftiness and unfathomability, are found in the strong-minded]. What do you make out by it?—अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् [Either of these virtues is a source of security from insults. People respect the mountain, because it is insurmountable on account of its height; the ocean they dread, because it is so deep. The strong-minded one, possessing *both* these virtues, is a veritable terror to his enemies]. 48.

Prose—अद्रौ तुङ्गत्वम्, इतरा न । सिन्धौ अगाधता, इदं न । मनस्विनि अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् । *Or*—अद्रौ...इदं न । उभयम् अलङ्घनीयताहेतुः । तत् मनस्विनि । ४८ ।

Eng.—In the hill there is loftiness, but not the other; in the ocean there is unfathomability, but not this one. Both these grounds for not being liable to insults exist in the spirited (*lit.*—strongminded). 48.

Beng.—पर्वते तुङ्गता আছে কিন্তু অগাধতা নামে যে অন্য একটি গুণ সেইটি নাই । সাগরে অগাধতা আছে কিন্তু এই তুঙ্গতা গুণজী নাই । এই উভয় গুণই অলঙ্ঘনীয়তার কারণ । উভয়ই মনস্বি ব্যক্তিতে আছে । ৪৮ ।

Expl.—See *Prak.* “Poeples respect...enemies”. 48.

Malli.—एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति तुङ्गत्वमिति । ‘अद्रौ’ पर्वते ‘तुङ्गत्वम्’ औन्नत्यम् । अस्तीति शेषः [“अस्तिर्भवन्तौपरः अप्रयुज्यमानोऽपि अस्ति” इत्यादि भाष्यात् । भवन्ती पूर्वाचार्याणां लट् संज्ञा] ‘इतरा’ अगाधता ‘न’ अस्ति । ‘सिन्धौ’ समुद्रे ‘अगाधता’ गम्भीरता अस्ति ‘इदं’ तुङ्गत्वं ‘न’ अस्ति । ‘मनस्विनि’ वीरे तु ‘अलङ्घनीयताहेतुः’ अलङ्घ्यत्वकारणं ‘तत् उभयं’ तुङ्गत्वम् अगाधता च । तस्मात् अद्रिसिन्धुभ्याम् अधिको मनस्वी इति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

NOTE ON MALLI

1. From such texts of the भाष्य as “असु ending in भवन्ती (लट्) exists there, though not used”. भवन्ती is the mane given to लट् by older authors. Also see *Charcha* note 7.

Sara—See *Malli.* “तस्मात्...मनस्वी” ।

CHARCHA

1. तुङ्गत्वम्—तुङ्ग high. तुङ्गत्वम् loftiness.
2. इतरा—इतर is a सर्वनाम meaning ‘the other’. Here in the fem. it refers to अगाधता ।
3. इदम्—This one, *i. e.*, the one just now mentioned, viz, तुङ्गत्वम् ।
4. अगाधता—गाध + घञ् भावे गाधः fathomability. अविद्यमानः गाधः अस्मिन् अगाधः unfathomable, बहु—। तस्य भावः अगाधता unfathomability.
5. अलङ्घनीयताहेतुः—लङ् + णिच् + अणीयर् कर्मणि लङ्घनीय crossable. न लङ्घनीयः अलङ्घनीयः impassable, नञ्त्तत्—। तस्य भावः अलङ्घनीयता impassability. तस्याः हेतुः reason for impassability, हेतु—। Pred. to उभयम् ।
6. उभयम्—उभ is two. उभौ अवयवौ अस्य इति उभ + अयच् उभयम् a diad द्वयवयवं वस्तु । Refers to तुङ्गत्वम् and अगाधता । उभ is dual and उभय usually singular. Both are सर्वनाम । We say usually

because sometimes, when the अवयवs are composite, we may have plural also ; comp. “उभये देवमनुष्याः”, “सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं विदिवमुद्धृतदानवक्रण्टं कम् । तव शरीरधुनाततपद्भिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः” ॥—*Sakuntala*, VII.

7. तुङ्गत्वम्, इतरा, इदम्, अगाधता, उभयम्—These are all nom. to अस्ति understood. Malli. quotes the *Bhashya* as authority for supposing अस्ति as understood. The text of the भाष्य may be thus explained—‘अप्रयुज्यमानः अपि’ अनुक्तः अपि ‘अस्तिः’ असधातुः ‘भवन्ती-परः’ लट्परः लङन्तः असधातुः इत्यर्थः ‘अस्ति’ वर्तते सर्वत्र इति शेषः । Hence the भाष्य implies that when we say वृक्षः we mean वृक्षः अस्ति । Accord-
ing to this view even प्रातिपदिकार्थे प्रथमा becomes कर्त्तरि प्रथमा ।

8. मनस्विनि—प्रशस्तं मनः अस्य इति मनस् + विनि मत्वर्थे मनस्वी strong-minded. प्रशंसायां मतुप् । तस्मिन् । अधिं ७मी ।

9. Voice—तुङ्गत्वेन (भूयते) इतरया न (भूयते)...अगाधतया (भूयते) अनेन न (भूयते) ।...हेतुना तेन उभयेन (भूयते) ।

49. *Mildness is indeed a drawback.*

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु यसते तन्मृदिन्नः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

Prak.—स्फुटं तत् सदिशः फलम् [This is clearly the outcome of weakness]. Which do you mean ?—स्वर्भानुः हिमांशुम् आशु यसते (इति) यत् [Rahu swallows the moon at short intervals, simply because the moon is a weak enemy]. How do you know ?—भानुमन्तं चिरेण यसते [Do you not see that he bites the hot-rayed sun at longer intervals]. Perhaps he has reasons to be less angry with the sun—अपराधे तुल्ये [No, the sun and the moon were wrong-doers to the same extent towards him ; yet the sun, the stronger of the two, is treated with greater consideration than the moon, the weaker]. 49.

Prose—स्वर्भानुः अपराधे तुल्ये भानुमन्तं चिरेण हिमांशुम् आशु यसते (इति) यत् तत् सदिशः फलं स्फुटम् ॥ ४९ ॥

Eng.—It is clearly the result of mildness (*Lit.*—softness) that, the guilt being the same, Rahu swallows the moon quick while the sun tardily. 49.

Beng.—রাহি সম্বন্ধে সূর্য ও চন্দ্র উভয়ের তুল্য অপরাধ। তথাপি সে সূর্যকে বিনাশে কিন্তু চন্দ্রকে মত্তর গ্রাস করে। এ স্পষ্টই চন্দ্রের মৃদুতার ফল। ৪৯।

Expl.—The gods and demons, in the days of yore, churned the ocean for nectar a taste of which was to confer immortality. When the precious extract was obtained, the demons seized it and Hari, disguised as a charming girl, obtained possession of it from the demons by her wiles. The mistake was soon found out, a quarrel arose between the parties, and, in the tumult, Vishnu divided the nectar among the gods. Rahu, one of the demons, came up as a god for a share, got one and commenced eating it. By the time the liquid reached his gullet, the sun and the moon shouted out his secret and Hari cut off his head. The head, however, had become immortal by the taste of the nectar and swore undying enmity against the sun and the moon for the dis-service. True to his word he still pursues and swallows them occasionally, but they constantly escape him through his open gullet. Now See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—সম্মতি শব্দে মার্দবমনর্থায় ইত্যাহ তুল্যে ইতি। ‘স্বর্ভানুঃ’ রাহুঃ ‘অপরাধে তুল্যে’ অপি ‘ভানুমন্ত’ সূর্য ‘চিরেণ যসতে হিমাংগু’ চন্দ্রম্ ‘শায়’ শীঘ্র ‘যসতে’ গিলতি ইতি ‘যন্’ [“যসিতে গিলিতং গীর্ণম্” ইত্যभिधानাত্] ‘তন্ মদিস্নঃ’ মার্দবস্য ‘ফলং স্ফুটম্’ [“পৃথ্বাদিভ্য ইমনিচ্ (? ইমনিজ্ভা)” ইতি ইমনিচ্ প্রত্যয়ঃ]। তস্মাত্ বিপদে তীব্রেণ ভবিতব্যম্ অন্যথা মৃদুঃ সর্বত্র বাধ্যতে^১ ইতি ভাবঃ [এতচ্চ প্রস্তুতম্ অপ্রস্তুতাকেন্দুকথনে সাধুপ্যাৎ প্রতীয়তে। ইতি অপ্রস্তুতপ্রশংসামিশ্র-
ণম্। “অপ্রস্তুতস্য কথনাত্ প্রস্তুতং যত্র গম্যতে। অপ্রস্তুতপ্রশংসেয়ং সাধুপ্যাদিনিয়ন্ত্রিতা।”
ইতি লক্ষণাত্^২] ॥ ৪৯ ॥

NOTES ON MALLI

1. So one has to be harsh towards an adversary ; otherwise becoming mild, one is opposed everywhere. 2. And this, what is relevant here, is inferred from resemblance with the irrelevant story of the sun and the moon. Thus this is a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा as is inferred from the definition.—“It is अप्रस्तुतप्रशंसा where, through similarity, the relevant is inferred from a description of the irrelevant.

Sara—मृदुर्हि चन्द्रः असकृत् परिभूयते राहुणा, तेजस्विनः सूर्यस्य पुनर्गमः कदाचिदेव भवति । Now see Malli. “तस्मात् विपक्षे &c.”

CHAROHA

1. तुल्ये—तोल्यते अनया इति तुल + णिच् + अ करणे तुला निपातनात् balance. तुलया समितः इति तुला + यत् तुल्यः measured in a balance, equal. तस्मिन् । तोला was expected but तुला is got by निपातन in the rule “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” ।

2. अपराधे—अप + राध + घञ् भावे अपराध offence. तस्मिन् । The offence is disclosure of secret (See *Expl.* also महाभारत, आदिपर्व, अध्याय १८) ।

3. स्वर्भानुः—स्वर् is an अशय meaning आकाश । भातीति भा + न् कर्त्तरि औणादिक भानुः resplendent. स्वर् आकाशे भानुः, सुप्सुपा । This is a name of राहु । “तमस्तु राहुः स्वर्भानुः संहिकेशो विधुन्तुदः” इत्यमरः । स्वर्भानु was expected with a cerebral. The word is चुभ्रादि, hence no change.

4. भानुत्तम्—भानु ray, light. भानवः अस्य सन्ति प्रगल्भा भूयांसो वा इति भानु + मतुप् भानुमान् the sun. तम् ।

5. चिरेण—चिर a long time. तेन । अपवर्गे रश्मि । The fact is there may be as few as only two eclipses of the sun in the year. Hence चिरेण ।

6. हिमांशुम्—हिम cold. हिमाः अंशवः अस्व हिमांशुः cold-rayed. बहु— । Refers to the moon. तम् । हिम points to मृदुता ।

7. चाशु—Eclipses of the moon may be as many as five in the year ; hence चाशु ।

8. गसते—गस + लट् ते । Swallows. जगसे, गसिष्यते, अगसिष्ट । Reference is to the phenomenon of eclipse which is spoken of as गस by राहु । See *Expl.* above. Solar eclipses are fewer in the year than lunar eclipses. This fact is here explained saying that Rahu is afraid of the hot-rayed sun, while he defies the cold-rayed moon. He approaches the one more cautiously, but the other whenever he likes.

9. सदिसः—मृदु mild, gentle. तस्य भाव इति मृदु + इमनिच् = मद + इमन् = सदिसा mildness. तस्य ।

10. स्फुटम्—स्फुटति इति स्फुट + अच् कर्त्तरि स्फुटम् open, clear.

11. फलम्—Consequence, result. Nom. to अस्ति or भवति understood.

12. Voice—स्वर्भानुना...भानुमान्...हिमांशुः...गस्यते...येन (भूयते) । तेन...फलेन...(भूयते) ।

13. Remark—Note that the poet does not mean to say that the tardy swallowing of the sun is really due to Rahu's timidity, but it is introduced only to point out the difference in the treatment and thus emphasise the drawbacks of a mild policy.

50. *A weak man has but the worth of straw.*

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुदणं नरः ॥ ५० ॥

Prak.—लघु नरः स्वयं प्रणमते [A worthless person falls prostrate of his own accord]. When ?—अल्पे अपि परवायौ उपेयुषि प्रणमते [He falls at the slightest breeze in the shape of an enemy]. Why so ?—बहुदणम् असाराणां निदर्शनं नरः [Because like straw he is one without a back-bone].

Prose—असाराणां निदर्शनं बहुदृष्टं लघुः नरः अल्पे अपि परवाग्रौ उपेयुषि स्वयं प्रणमते । ५० ।

Eng.—The blast-like enemy, though insignificant, having approached, the straw-like person, mean and the exemplar of the pithless, falls prostrate of himself. 50.

Beng.—तुच्छ बान्धि तुणेर आग्र असारेर दृष्टान्त स्वरूप । ताहार पक्षे शत्रु वायुव आग्र अन्न आसिलेও সে আপনিই প্রণত হয় । ५० ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above. 50.

Malli.—एतदेव भञ्जन्तरेणाह स्वयमिति । 'असाराणां' दुर्बलानां 'निदर्शनं' दृष्टान्तः अतएव ईषदसमाप्तं दृष्टं 'बहुदृष्टं' दृष्टकल्पः इत्यर्थः ["विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्" इति बहुच् प्रत्ययः । प्रकृतेः पूर्वञ्च भवति । "स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकः" इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता^१] 'लघुः' निष्पौरुषः 'नरः अल्पे अपि' । 'परो वायुः' इव इत्युपमितसमासः [बहुदृष्टमिति स्पष्टोपमासाहचर्यात् । "कल्प-ब्देश्यदेशीयादि" इति दण्डिना कल्पवादीनामौपम्यवाचकेषु अभिधानात्^२] । तस्मिन् 'उपेयुषि' प्राप्ते सति 'स्वयं प्रणमते' स्वयमेव प्रह्वीभवति ["कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मवद्भावात् "भावकर्मणोः" इत्यात्मनेपदम् । "न दृहस्तुनमां यक्चिणौ इति यक्प्रतिशेधः^३] । वायुना दृष्टमिव अल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्ते श्रेण परिभूयते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

NOTES ON MALLI

1. Here बहुच् is the affix by "विभाषा—" (*Charcha*) and is prefixed to the stem. The gender is that of the stem, owing to the declaration—"बहुच् is in the sense 'slightly incomplete' and the resulting word has the gender of the stem." 2. Because it is associated with बहुदृष्ट in which the उपमा is obvious, for दण्डिन् says कल्पप् &c. indicate उपमा । Also see *Charcha*.
3. See *Charcha*.

Sara—See *Malli*.—"वायुना दृष्टमिव...परिभूयते" ।

CHARCHA

1. प्रणमते—प्र + णम् + लट् ते कर्मकर्त्तरि becomes prostrate. The root is अन्तर्भावितण्यर्थः । The sense then is 'to cause to bow'. The कर्मकर्त्ता is नरः । Thus परः (प्रयोजक) नरं (प्रयोज्य) प्रणमति—Enemy causes the man to bow. If we want to say that the man is so weak that he requires very little urging to prostrate himself, we may ignore the प्रयोजक (कर्त्तृव्यापारस्य अविवक्षा) । The कर्म, i. e., नरम् itself, now becomes कर्त्ता, the sense being—the man bows down of his own accord. Thus we have कर्त्तृत्वविवक्षा in नरम् ; hence we expect नरः प्रणमति just like असिच्छिनत्ति, स्थाली पचति &c. But the rule “कर्मवत्—” (Malli.) interferes. The rule means—The कर्त्ता, having the same व्यापार as the कर्म, has to be treated with the same sort of लकार as the कर्म । The लट् has thus to be in the कर्मवाच्य । This should yield नरः प्रणम्यते with आत्मनेपद by the rule “भावकर्मणोः” and यक् by “सार्द्धधातुके यक्” । But the rule “न दुह—” prohibits यक् and चिण् after दुह, स्नु, and नम in the कर्म-कर्त्तृवाच्य । Hence lastly नरः प्रणमते । नमति, नमाम, नंस्यति, अनंसीत् ।

2. परवायौ—पर enemy. परः वायुरिव, उपमितकर्मधा । वस्मिन्— । भावे ङमी । The कर्त्तृत्व is ignored (see note 1) Malli. avoids a रूपक with the वाक्य—पररूपो वायुः । The reason is, the poet says नरः बहुलणम्—man like a straw—with an उपमा ।

3. उपेयुषि—उप + ई + क्सु for लिट् उपेयिषान् that which has come. तस्मिन् । See उपेयुषो, Canto I, sl. 24.

4. निदर्शनम्—नितरां दृश्यते अनेन इति नि + दृश् + णिच् + ल्युट् करणे example.

5. असाराणाम्—सृ + घञ् भावे सार core. अविद्यमानः सारः एषाम् असारा without grit, नजतत्— । तेषाम् । Adjective used substantively.

6. बहुलणम्—ईषदसमाप्तं लणम् इति लण + बहुच् = बहुलणम् like straw. The affix is peculiar ; it *precedes* like *prefix*. The rule is “विभाषा”—which means that—बहुच् is attached in the sense-ईषदसमाप्त optionally with कल्पप् &c. but it is prefixed. The

gender is that of the stem to which it is attached. Hence बहु-
दृष्टम् in the neuter, though it qualifies नरः in the masculine.

7. *Voice*—...निदर्शनेन बहुदृष्टेन लघुना नरेण...प्रणम्यते (भावे) । The
कर्म having become कर्ता the root is अकर्मक, hence the change is
in the भाववाच्य ।

51. *Opponents bow to the spirited even at a distance.*

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

Prak.—दवीयानपि तेजस्वी तेजस्विमध्ये गण्यते [The really spirited
are counted as such though they be at a considerable distance
from the enumerator]. Can you cite an instance ?—पञ्चतपसः
तपनः जातवेदसां पञ्चमः [Have you not noticed people practising
penance with five fires ? Well, what are his fires ? There are
four on four sides, but the fifth is the sun overhead. To him
the sun, though at an immense distance, has not ceased to be
a fire]. 51.

Prose—As in *Prak.*

Eng.—The spirited are counted among the spirited though
far away. Of one practising penance with five fires, the fifth
of the fires in the sun. 51.

Beng.—बाह्यर तेज आछे से दूरे থাকিলেও লোকে তাহাকে
তেজস্বীর দলে ফেলিয়া থাকে । বাহার পঞ্চাগ্নির মধ্যে উপস্তা করেন,
স্বর্গাই তাহাদের পঞ্চম অগ্নি । ৫১ ।

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—पुनः पौरुषे गुणमाह तेजस्वीति । 'दवीयान् अपि' दूरस्थोऽपि
["स्थूलदूर—" इत्यादिना पूर्वगुणयथादिपरलोपी] 'तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये गण्यते'
संख्यायते । तथाहि—पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य स तथा, तस्य 'पञ्चतपसः' पञ्चाग्निमध्ये

तपस्यतः 'तपनः' अर्कः 'जातवेदसाम्' अग्नीनां 'पञ्चमः' पञ्चानां पूरणः । पञ्चमो जातवेदा भवति इत्यर्थः [विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः] ॥ ५१ ॥

NOTE ON MALLI

1. By "स्थूलदूर—" the last portion beginning with a य, व, र or ल elides and there is गुण of the first vowel (*Char.*).

Sara—तेजस्वी तु दूरस्थोऽपि शत्रुणा नमस्क्रियते ।

CHARCHA

1. तेजस्वि &c.—तेजः अस्ति एषाम् इति तेजस् + विनि मत्वर्थे तेजस्विनः the spirited. तेषां मध्यम् among the spirited, इतत्—। तस्मिन् । अधिं सप्तमी ।

2. दवीयान्—अतिशयेन दूरः इति दूर + ईयसुन् = दू + ईयसुन् = दौ + ईयसुन् = दवीयान् very distant. The rule for the changes is "स्थूलदूरयुवक्रस्वचिप्रचुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः"—Of स्थूल &c. the latter portion beginning with a यन् elides and the preceding vowel takes गुण ।

3. गण्यते—गण + णिच् स्वार्थे (चुरादि) + लट् ते कर्मणि is reckoned. गणयति, गणयामास &c., गणयिष्यति, अजीगणत्—अजगणत् ।

4. पञ्चमः—पञ्चानां पूरणः इति पञ्चन् + डट् by the rule "तस्य पूरणे डट्" । Next by the rule "नान्तादसंख्यादेर्मट्" the डट् changed into "मट् डट्" by prefixing मट् to it. Thus we get पञ्चन् + मट् डट् = पञ्चमः the fifth.

5. पञ्च &c.—पञ्चन् here by लक्षणा (transference of epithets) means पञ्चाग्निसाध्यम् (Malli.). Hence पञ्च तपः अस्य पञ्चतपाः one whose penance is achieved with five fires, बहु—। Or—पञ्चसु तपः अस्य पञ्चतपाः, व्यधिकरण बहु—। The five fires are four on four sides and the sun over-head. Comp. "शुची चतुर्णां ज्वलतां शुचिधिता इविर्भृजा मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैवत"—*Kumara.*

6. तपनः—तपति इति तप + ल्युट् कर्तरि that which heats, i. e., the sun. This name explains the propriety of calling it an अग्नि ।

7. जातवेदसाम्—जन + क्त कर्त्तरि जात anything born. जातान् वेत्ति जातं जातं विन्दते इति वा जात + विद + अमुन् कर्त्तरि शीणादिक जातवेदाः fire, उपपदतत्—। तेषाम्। निर्धारणे षष्ठौ। Both तपनः जातवेदसां पञ्चमः and तपनः जातवेदःसु पञ्चमः are correct. See बाह्वज्जातवेदसः Canto I, sl. 20. Comp. “जन्मन् जन्मन् निहितो जातवेदाः” &c.

8. *Voice*—दवीयांसम् अपि तेजस्विनम्...गणयति (लोकः) ।...तपनेन... पञ्चमेन (भूयते) ।

52. *The fame arising from subjugation of enemies travels far and wide.*

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्यामधिरोहति ॥५२॥

Prak.—कीर्त्तिः कथङ्कारं द्याम् अधिरोहति [How can fame rise up to heaven]. Where is the difficulty ?—विद्विषां मूर्धसु पादम् अकृत्वा अनालम्बा कीर्त्तिः [She is propless if she has not placed her foot on the head of enemies ; hence she cannot reach such a high place as heaven]. But how if the head of the enemies be also high ?—उच्चैः मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा अनालम्बा [She must first be able to place her feet with ease on the heads of the enemies even if the heads are high]. 52.

Prose—उच्चैः विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा कथङ्कारम् अनालम्बा कीर्त्तिः द्याम् अधिरोहति ॥ ५२ ॥

Eng.—How can propless fame ascend the heavens without having easily placed a foot on the high heads of enemies ? 52.

Beng.—कीर्त्ति शर्गेও গীত হয়। কিন্তু শৰ্গীরাহনের সোপান শত্রুর উচ্চ মস্তক ; তাহাতে অনায়াसे পদক্ষেপ করিতে না পারিলে অবলম্বন শূন্য হইয়া কীৰ্ত্তি কিরূপে শৰ্গে যাইবে ? ৫২।

Expl.—Weed out your enemies if you want your fame to spread far and wide. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—गुणान्तरञ्च व्यतिरेकेण आह अकृत्वेति^१ । ‘उच्चैः’ उन्नतेषु ‘विदिषां मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा’ अनिधाय [“—अनञपूर्वे—” इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यप्देशः^२] ‘कीर्त्तिः कथङ्कारं’ कथमित्यर्थः [“अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धा-प्रयोगश्चेत्” इत्यनर्थकादेव करोतेः कथंपूर्वात् णमुन्^३] ‘अनालम्बा’ निराधारा ‘कीर्त्तिः स्या’ दिवम् ‘अधिरोहति’ न कथञ्चिदित्यर्थः । किञ्चित् निःश्रेण्यादिकम् अनाक्रम्य उच्चसौधस्य दुरारोहत्वात्^४ इति भावः । तस्मात् कीर्त्तिमिच्छतः पौरुषमेव आश्रयणीयम् इति श्लोकतात्पर्यम् [कीर्त्तितद्वतोरभेदोपचारात् समानकर्तृकतानिर्वाहः^५ । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तेः विषयमहिम्ना अप्रस्तुतप्रासादारोहणस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः^६] ॥ ५२ ॥

NOTES ON MALLI

1. By अकृत्वा &c. he speaks of another advantage through negation. 2. Owing to the prohibition अनञपूर्वे, there is no ल्यप् though there is समास । 3. See *Charcha*. 4. Because of the impossibility of ascending a lofty mansion without resting on some sort of steps. 5. The same nominative is secured by treating *fame* and *famous* as indentical. Also see *Charcha*, Remark. 6. The अलङ्कार is समासोक्ति because by virtue of the subject-matter, through कीर्त्ति, which is the matter in hand, we are reminded of the feminine style of ascending the top of a mansion, which is a foreign matter.

Sara—यो हि शत्रून् पराजयते तस्य कीर्त्तिः स्वर्गेऽपि गीयते । Also see *Malli*. “तस्मात्...तात्पर्यम्” ।

CHARCHA

1. अकृत्वा—अञ् + कृ + क्त्वा without planting. क्त्वा is not changed into ल्यप् owing to the prohibition अनञपूर्वे । The rule in full is “समासेऽनञपूर्वे क्त्वा ल्यप्” ।

2. हेलया—हेला ease. तथा । प्रकृत्यादि श्या or करणे श्या ।

3. उच्चैः—An अव्यय meaning उन्नत । तेषु । Qual. मूर्धसु ।

4. विहिषाम्—विहिषन्ति इति वि + हिष + क्तिप् कर्तरि विहिषः enemies. तेषाम् ।

5. कथङ्कारम्—कथम् इति कथम् + क् + णमुल् भावे कथङ्कारम् how, उपपदतत्—। Qual. अधिरोहति । Here कथङ्कारम् and कथम् mean the same, i. e., क् is superfluous. The rule “अन्यथा—” means—If suppression of क् is justifiable (i. e., does not matter), णमुल् may be attached to क् with अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यम् as उपपद ।

6. अनालम्बा—आ + लम्ब + घञ् भावे आलम्ब support. अविद्यमानः आलम्बः अस्याः without support, बहु—। Qual. कीर्त्तिः ।

7. द्याम् अधिरोहति—दिव् + अम् (second case sing). द्याम् or दिवम् । Goes up to heaven. The fame of heroic actions go up to heaven. So do that of all meritorious acts. Comp. “स्वर्गे गीर्वाणनार्यः सुरपतिमभितः शब्दिकानां वरेण्यं पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ।” &c.

8. Voice—...अनालम्बया कीर्त्या द्यौः अधिरुह्यते ।

9. Remark—Malli's remark “कीर्त्तितद्वतोः—” means that though it is the person who is famous really plants his foot on the head of his enemies, we suppose here that *fame* itself places the foot. Hence *fame* places the foot and *fame* ascends heaven, i. e., placing and ascending have the same nominative. Thus the rule “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” applies to the case अकृत्वा अधिरोहति—the क्ता is regular.

53. *The lion prospers by his ferocity, the moon suffers though mildness.*

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरचित्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

Prak.—चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः [The moon is called *stag-stained*]. Why so ?—अङ्गाधिरोपितमृगः चन्द्रमाः [Because he holds the stag on his lap. This is a piece of weakness in him and it has branded him as *stag-stained*]. Well what should he have done ?—केसरी.

मृगाधिपः [He could have seen what was necessary from the fact that the lion is called the *king of stags*]. What procured him that proud title ?—निष्ठुरचिप्तमृगयूथः केसरी [See how the lion treats stags. At times he kills a whole herd of them ; his very ferocity entitles him to that epithet, while mildness brands the moon.]. 53.

Prose—अङ्गाधिरोपितमृगः चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः, निष्ठुरचिप्तमृगयूथः केसरी मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

Eng.—The moon becomes 'stained by the deer' with the deer placed on his lap, while the lion is 'king of the deer' for having ruthlessly routed herds of deer. 53.

Beng.—চন্দ্র মৃগস্বভাবে মৃগকে কোলে করিয়া 'মৃগলাঞ্ছন' নামে নিন্দিত হইতেছেন, আর সিংহ নিষ্ঠুর প্রহারে মৃগকুল নিমূল করিয়া 'মৃগাধিপ' নামে পূজিত হইতেছে। ৫৩।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—पौरुषमेव आश्रयणीयम् इत्यत्र अन्वयश्चतिरेकदृष्टान्तौ आचष्टे अङ्गेति^१ । 'अङ्गम्' उत्सङ्गम् 'अधिरोपितः मृगः' येन स 'चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः' मृगाङ्कः । तथा 'निष्ठुरं यथा तथा 'चिप्तः' हतः 'मृगयूथः' मृगसमूहो येन स 'केसरी' सिंहः मृगाधिपः । उभयवापि "ख्यातः" इति शेषः^२ । तस्माच्छब्दौ मार्दवं दुक्तीर्त्तये पौरुषं तु कीर्त्तये इति भावः [अत्र अप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसा^३] ॥ ५३ ॥

NOTES ON MALLI

1. By अङ्ग &c. he furnishes affirmative and negative illustrations of the fact that strong measures have to be adopted (towards an enemy). 2. ख्यातः has to be supplied in both (lines). 3. The अलङ्कार here is अप्रस्तुतप्रशंसा ; because from a description of foreign matter, the matter in hand is inferred.

Sara—रूपया मृगमङ्गे कृत्वा चन्द्रस्येव लाञ्छितोऽभूत् । सिंहः पुनर्मृगानेव हत्वा तेषां राजा बभूव । अत आश्रीयतां तेजो मा भूत् क्षमा । Also see Malli. “तस्माच्छत्रौ...कीर्त्तये ।”

CHARCHA

1. अङ्ग &c.—अधि + रुह + णिच् + क्त कर्मणि अधिरोपित or अधिरोहित caused to mount. अङ्गे अङ्गं वा अधिरोपितः, सुप्सुपा । अङ्गाधिरोपितः मृगः अनेन अस्य वा, बहु— । Or—अधिरोपितः मृगः अनेन, बहु— । अङ्गे अधिरोपितमृगः, सुप्सुपा ।

2. चन्द्रमाः—The moon. See under “अचूचुरचन्द्रमंसोऽभिरामताम्”—Canto I, Sl. 16.

3. मृग &c.—लाञ्छाते अङ्गाते अनेन इति लाञ्छ + ल्युट् करणे लाञ्छनम् mark, stain. मृगः लाञ्छनमस्य, बहु— । This implies that the beauty of the moon suffered thereby. This is the penalty he had to pay by his mildness towards the deer.

4. केशरी—केशर manes. केशरः अस्य अस्ति इति केशर + इनि मत्वर्थे the maned beast, i. e., the lion. The usual reading is केशरी with a palatal. We prefer the dental because the palatal means पराग pollens. “सटायां केशरो दन्त्यः” इति गदसिंहः ।

5. निष्ठुर &c.—क्षि + क्त कर्मणि क्षिप्त dispersed ; Malli. has हत killed अनेकार्थत्वादातूनाम् । यूथ herd ; the neuter is more common ; comp. “यूथानि सस्यार्थं रविप्रतप्तः”—*Sakuntala*, Act. V. मृगाणां यूथानि मृगयूथानि, इतत्— । निष्ठुरं क्षिप्तानि निष्ठुरक्षिप्तानि, सुप्सुपा । निष्ठुरक्षिप्तानि मृगयूथानि अनेन, बहु— ।

6. मृगाधिपः—अधिपाति इति अधि + पा + क्त कर्मणि अधिपः lord paramount. मृगाणाम् अधिपः, इतत्— । This enviable epithet the lion earns by his prowess. The difference in the result as is seen in the moon and the lion shows the advantage of adopting strong measures (अन्वय) as well as the disadvantage of not adopting them (व्यतिरेक) । मृग may also mean any beast. “मृगः पशौ कुरङ्गे च” ।

7. Voice—...मृगेण चन्द्रमसा लाञ्छनेन (भूयते) ...यूथेन केशरिणा मृगाधिपेन (भूयते) ।

54. *Conciliation spoils cases that demand repression.*

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमप्रक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४॥

Prak.—रिपौ सान्त्व' तु अपक्रिया [It is bad policy to adopt conciliation towards an enemy]. Not always—चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ [Not always, but towards an enemy that is obviously to be reduced by force]. That may be true—कः प्राज्ञः स्वेद्यम् आमज्वरम् अम्भसा परिषिञ्चति [Only a fool will order a bath for an acute fever that has to be cured by promoting perspiration]. 54.

Prose—चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ तु सान्त्वम् अपक्रिया । स्वेद्यम् आमज्वरं कः प्राज्ञः अम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

Eng.—Conciliation is bad policy in an enemy reducible by the fourth expedient alone. Who ever, that knows, bathes in water an acute fever that has to be sweated ? 54.

Beng.—যে রিপু দণ্ডনামক চতুর্থ উপায়ে বণ হইবে তাহার প্রতি সামনামক প্রথমোপায় প্রয়োগ করিলে অনিষ্ট ঘটবে । নবজ্বরে ঘর্মই পথ্য, তাহাতে কোন্ বুদ্ধিবান্ জনসেকের ব্যবস্থা করে ? ৫৪ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ननु सामादि मुकरोपायमुपेत्य किं पाक्षिकसिद्धिना दण्डेन ? यथाह मनुः—“साम्ना भेदेन दानेन समस्तैकत वा पृथक् । विजितुं प्रयतेतारीन् न युडेन कदाचन ॥” इति । तस्मात् सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य हाभ्यां निराचष्टे चतुर्थोपायिति ^१ । ‘चतुर्थोपायसाध्ये’ दण्डसाध्ये ‘रिपौ सान्त्व’ साम [“सामसान्त्वमुभे समे” इत्यमरः] ‘अपक्रिया’ अपकारः । तथाहि ‘स्वेद्यं’ स्वेदाहं स्वेदनकार्यम् (? कार्याहम्) इत्यर्थः [“स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे” इति विश्वः] ‘आमज्वरम्’ अपक्रज्वरं प्राप्य [“आमो रोगे रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यवत्” इति विश्वः] ‘कः प्राज्ञः’ पण्डितः ‘अम्भसा’ जलेन ‘परिषिञ्चति’ न कोऽपि इत्यर्थः ^२ । ज्वरितस्य अम्भःसेकवत्

क्रुडस्य शान्त्यम् उद्दीपकं स्यात् अतो दण्डः (? एड) एव इति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः^३ ॥ ५४ ॥

NOTES ON MALLI

1. Well, what is the use of दण्ड, with which the success is partial, disregarding सामन्, &c. which are easier means ? •Manu says—Attempt should be made to overcome the enemy with सामन्, दान and भेद, separately or simultaneously applied, but never with युद्ध । So सामन् (conciliation) is the proper thing here. This he refutes in two verses beginning with चतुर्थ &c.
2. Like sprinkling of water to fever patient, conciliation is an aggravator to the incensed, hence repression in the thing.
3. The अलङ्कार is दृष्टान्त which depends upon raising a comparison in a different sentence.

Sara—See *Malli*.—“ज्वरितस्य...दण्ड एव” ।

CHARCHA

1. चतुर्थ &c. —चतुर्णां पूरणः इति चतुर् + डट् = चतुर्थ्युक् + ड = चतुर्थः the fourth. उपैति or उपायते अर्थम् अनेन इति उप + इ + अच् करणे or अय + घञ् करणे उपायः means. These are four—सामन्, दान, भेद, दण्ड । साध or सिध् + णिच् + यत् or ण्यत् कर्मणि साध्य reducible. चतुर्थः उपायः चतुर्थोपायः the fourth means, i. e., दण्ड ; कर्मधा— । तेन साध्यः, इतत्— । तस्मिन् । See under तस्य, sl. 55.

2. अपक्रिया—अप + कृ + श भावे mismanagement. Pred. to शान्त्यम् ।

3. स्वेद्यम्—स्विद + ण्यत् कर्मणि स्वेद्य to be sweated. तम् । This is from स्विद of the भ्वादि class which means स्नेहन, मोचन &c. and is सकर्मक । If derived from the टिवादि root which is अकर्मक say स्विद + णिच् + ण्यत् कर्मणि ।

4. आम &c.—आमः ज्वरः acute fever, कर्मधा— । तम् । कर्म of परिषिञ्चति । Here Malli. supplies प्राप्य in the सर्वङ्गषा । He construes आमज्वरं प्राप्य अन्नसा परिषिञ्चति । This is because of the

physical impossibility of wetting the fever itself. But see *Remark* below. Malli's परिषिञ्चति is अकर्मक and means परिषेचन-कर्म करोति । It has become अकर्मक through अविवक्षा of the कर्म । अभ्रमा has करणे तृतीया । In our construction परिषिञ्चति is सकर्मक the कर्म being आमज्वर । अभ्रमा आमज्वरं परिषिञ्चति—wets acute fever with water—becomes intelligible by आरोप as in the Remark. It must not be supposed that in such cases सिच् must always be treated as अकर्मक । Compare the सकर्मक use in “क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति”—Sak. IV.

5. प्राज्ञः—प्रजानाति इति प्र + ज्ञा + क कर्त्तरि प्रज्ञः well-informed. प्रज्ञ एव इति प्रज्ञ + अण् स्वार्थे प्राज्ञः । An अप्राज्ञ might, but a प्राज्ञ won't.

6. परिषिञ्चति—परि + सिच् + लट् तिप् thoroughly sprinkles. परि implies सर्वतोभाव thoroughness. सिञ्चति—ते, सिषेच—सिषिचे, सेत्यति—ते, असिचत्—असिचत—असिक्त । स becomes ष by “उपसर्गात् ‘सुनोतिः सुवतिस्यतिसौतिः सोमति ण्या सेनय सेव सिच सञ्जस्वञ्जाम्” ।

7. Voice—...साल्वेन अपक्रियया (भूयते)...स्वेद्यः...ज्वरः केन प्राज्ञेन ...परिषिञ्चते ।

8. *Remark*—सेचन can be of the patient only. Here however, by आरोप the परिषेचन of the ज्वरित is taken as the परिषेचन of the ज्वर ।

55. Conciliation inflames him the more.

सामवादाः सक्रोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

Prak.—सामवादाः तस्य प्रत्युत दीपकाः [Instead of mollifying, conciliation will only inflame him the more]. Why so?—सक्रोपस्य तस्य सहसा दीपकाः [As he is already inflamed against you, peace overtures will forthwith set him ablaze]. If he is inflamed that is the more reason that he should be pacified—प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयविन्दव इव [No. Witness the case of unduly hot

Ghi which becomes all in flames no sooner water is sprinkled upon it]. 55.

Prose—सकोपस्य तस्य सामवादाः सहसा प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयविन्दव इव प्रत्युत दीपकाः । *Or* place सहसा before दीपकाः ।

Eng.—On the contrary, hostile as he is, conciliatory words would forthwith become inflammers unto him (*Or*—set him ablaze) as drops of water are unto overheated *Ghi*. 55.

Beng.—बाह्य अशुभे कोप रहिवाছে, मिष्टे कथाम्बरं ताहार कोप बुझिই পার। ঘুত উত্তপ্ত হইলে হঠাৎ তাহাতে যদি জলবিন্দু ফেলা যায়, সে ঘুত জলিয়া উঠে। ৫৫ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—सामेति । ‘सकोपस्य’ कृद्वैरस्य तस्य चैवस्य ‘सामवादाः’ प्रियोक्तयः ‘सहसा प्रतप्तस्य’ कथिनस्य ‘सर्पिषः’ घृतस्य ‘तोयविन्दव इव प्रत्युत’ वैपरीत्येन ‘दीपकाः’ प्रज्वलनकारिणः न तु शान्तिकरा इत्यर्थः । तस्माद्दण्डा एव सः, मनुवचनं तु अप्रकृद्वैरविषयम् इति भावः ॥ ५५ ॥

Sara—उष्णे घृते जलविन्दव इव कुपिते रिपौ दीपकमेव साम ।

CHARCHA

1. सामवादाः—वद् + घञ् भावे वाद् talk, word. सामः वादाः words of conciliation, इतत्— ।

2. सकोपस्य—कोपेन सह वर्तमानः सकोपः, बहु— । तस्य । Also see next.

3. तस्य—अनुक्ते अणितर्त्तरि कयोगा षष्ठौ (See under दीपकाः) । *Malli.* takes it with reference to Sisupala (चैवस्य) । But sl. 55 is a continuation of the idea in sl. 54 ; so, as that verse is perfectly general, तस्य here has also to be taken generally. So explain ‘तस्य’ रिपोः चतुर्थोपायसाध्यस्य रिपोः इत्यर्थः । कथं चतुर्थोपायसाध्यो रिपुः ? यो हि ‘सकोपः’ कृद्वैरः ।

4. प्रत्युत—A compound अव्यय (प्रति + उत्त) । प्रति implies वैपरीत्य [S. R.—Sisu, II. 3rd. Ed.—9.]

contrariety. Hence Malli. says वैपरीत्येन । Comp. “प्रत्युत सा तिरस्किता”—Canto I, sl. 39 (which see).

5. दीपकाः—दीपयन्ति इति दीप + णिच् + खल् कर्त्तरि inflamers. दीप् is अकर्मक । Thus स दीप्यते (अणिचि) = सामवादाः तं दीपयन्ति (अणिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा) = सामवादाः तस्य दीपकाः (क्ययोगे) ।

6. प्रतप्तस्य—प्र + तप + क्त कर्त्तरि प्रतप्त overheated. तस्य । प्र implies प्रकर्ष excess.

7. सहसा—Malli. connects it with प्रतप्तस्य । सहसा प्रतप्तः suddenly heated, i. e., rapidly heated. Or—suppose क्षिप्ताः, दत्ता &c. as understood and construe सहसा क्षिप्ताः तोयविन्दवः—Drops of water suddenly thrown in. But both these lack uniformity, because they detach सहसा from the first half of the verse. Better say सहसा दीपका forthwith set ablaze. This may be taken with both सामवादाः in the first half and तोयविन्दवः in the second. Thus सामवादाः तस्य सहसा दीपकाः as are तोयविन्दवः सर्पिष सहसा दीपकाः । Our Eng. is in accord with this construction.

8. तोय &c.—तोयस्य विन्दवः, इतत्— । The counterpart of this is सामवादाः ; of सक्रोपस्य it is प्रतप्तस्य ; of तस्य it is सर्पिषः ।

9. Voice—...सामवादैः...विन्दुभिः दीपकैः (भूयते) ।

10. Remark—In verse 54, the poet says सान्त्व is अपक्रिया । Here he explains what that अपक्रिया is. Verse 55 elucidates verse 54, thus—सक्रोपं तु रिपुं सान्त्वं न शमयति प्रत्युत दीपयति इति सान्त्वादपकारः ।

56. *Bungling ministers are but enemies in disguise.*

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥५६॥

Prak.—ते राज्ञां दूष्याः [Those people have to be condemned by the king]. Which people ?—अमात्यव्यञ्जनाः शत्रुसंज्ञिताः [People who are in the garb of ministers, but really deserve to be branded as enemies]. Why ?—ये अर्थे विप्लावयन्ति ते [Because

they spoil the king's cause]. How so ?—गुणानाम् आयथातथ्यात् विप्रावयन्ति [They spoil the cause through ignorance by a mis-application of the expedients employed]. 56.

Prose—गुणानाम् आयथातथ्यात् अर्थं ये विप्रावयन्ति अमात्यव्यवहाराः शत्रुसंज्ञिताः ते राज्ञां दूष्याः ॥ ५६ ॥

Eng.—Those who, passing as ministers, subvert the end by the unsuitability of the means (employed), become branded as enemies and are to be condemned by the king. 56.

Beng.—উপায়গুলি যেখানে যেমন প্রয়োগ করা উচিত তাহা না করিয়া বাহারা রাজার কাজের ক্ষতি করে তাহারা অমাত্যের নাজে শত্রু ও রাজার নিন্দা । ৫৬ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—एवं स्थिते केचित् उद्धवादयः प्रत्याचक्षीरन् तान् प्रयाद गुणानामिति^१ । सभ्यादीनां (? 'गुणानां' सभ्यादीनाम्) 'आयथातथ्यात्' यथातथत्वम् अनतिक्रम्य (? अतिक्रम्य) । यथातथं यथायोग्यम् इति यावत् [“यथार्थे (? र्थं) तु यथातथम्” इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः । “स नपुंसकम्” इति नपुंसकम् । “ऋस्त्री नपुंसके—” इति ऋस्त्वम्^२] । ततो नञ् समासे अयथातथम् । तस्य भावः आयथातथ्यम् [ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । “यथातथयथापुरयोः पर्यायेण” इति विकल्पात् नञ्पूर्वपदवृद्धिः^३] । तस्मात् 'आयथातथ्यात्' अयथायोग्यात् (? योगात्) अन्यकाले अन्यप्रयोगात् इत्यर्थः 'ये अर्थे' प्रयोजनं 'विप्रावयन्ति' विघ्नन्ति कार्यहानिं कुर्वन्ति इत्यर्थः 'अमात्यानां व्यञ्जनं' विह्वलं येषां ते तथोक्ताः तद्देषधारिणः इत्यर्थः [“भवज्यां बहुब्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः^४] वस्तुतस्तु शत्रुरिति संज्ञा एषां संज्ञाता 'शत्रुसंज्ञिताः' शत्रव एव 'ते' कूटमन्त्रिणो 'राज्ञां' दूषयितुमर्हा 'दूष्याः' गर्ह्याः त्याज्याः इति यावत् [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति कर्त्तरि षष्ठी] । अतः स्वेकं न प्रतिरोद्धव्यम्^५ इति भावः ।

NOTES ON MALLI

1. Such being the case, some, with Uddhava at their head,

might oppose ; to them he says गुणानाम् &c. अच्ययीभाव with an अच्यय in the sense यथा (*Char.*). Neuter by the rule “सु नपुंसकम् ।” Shortening of the final vowel by “इहो—” । 3. The affix च्चञ् is attached because the word is of the ब्राह्मणादि class. नञ् which is the पूर्वपद is lengthened by “यथातथ—” (*Char.*). 4. Vamana says—A व्यधिकरणबहुव्रीहि with जन् न् &c. as उत्तरपद cannot be avoided. 5. Hence what I have said should not be opposed.

Sara—एकस्मिन् प्रयोक्तव्ये अन्यत् प्रयुज्य ये स्वामिनः कार्यं नाशयन्ति, अमित्रा एव ते मन्त्रिरूपेण चरन्ति ।

CHARCHA

1. अयथातथ्यात्—यथा is an अच्यय meaning पदार्थानतिवृत्ति non-transgression. तथा is also an अच्यय meaning सत्य true, truth, the proper thing. तथा, *i. e.*, सत्यस्य अनतिक्रमः यथातथम् non-transgression of the correct thing, अच्ययी— । तत् अस्ति अस्मिन् इति यथातथ + अच् सत्वर्थे यथातथम् that in which there is no transgression of what is right, *i. e.*, यथार्थे the right thing. न यथातथम् अयथातथम्, not right, *i. e.*, wrong, नञ्तत्— । तस्य भावः इति अयथातथ + च्चञ् भावे अयथातथ्यम् incorrectness. तस्मात् । हेतौ प्रसी । Note that there is a material difference between our explanation and that of Malli. The latter has यथातथत्वम् अनतिक्रम्य which should be तथात्वमनतिक्रम्य । Allowing this, the idea of पदार्थानतिवृत्ति or, as Malli. puts it, पदार्थानतिक्रम is prominent in the compound यथातथ, because an अच्ययीभाव is पूर्वपदार्थप्रधान, *i. e.*, here it has the sense of यथा prominent, and पदार्थानतिवृत्ति is a sense of यथा । But अनतिवृत्ति or अनतिक्रम is भावप्रधान both, क्तिन् and च्चञ् being भावे । Hence अयथातथ is also भावप्रधान, because a तत्पुरुष is उत्तरपदार्थप्रधान and the उत्तरपद here is यथातथ which is just now shown to be भावप्रधान । But if अयथातथ is भावप्रधान, it cannot take a भावप्रत्यय । प्रत्ययार्थस्य उक्तत्वात् न प्रत्ययः, उक्तार्थानामप्रयोग इति । Hence च्चञ् cannot be attached to अयथातथ if

we derive it after Malli. This is the reason why we attach अच्-
नत्वर्थे to यथातथ above. In short, Malli's derivation makes
यथातथ = यथार्थता ; we make it mean यथार्थ which agrees with the
अमर quoted by Malli. The Bhashya expounds the compound
differently, thus—"न यथातथा अयथातथा । अयथातथाभावः आयथातथ्यम्" ।
This implies that यथातथा is first obtained as a सुप्सुपा compound.
यथा तथा यथातथा as truth is, or as is true ; hence *correct*. Next
अयथातथाया भाव इति अयथातथा + ष्यञ् भावे । For तथा in the sense सत्य
compare "आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यैरायोधनं ननु किमात्य सखे तथेति",
"यदात्य राजन्यकुमार तत्तथा" &c. This text of the भाष्य shows that
पतञ्जलि reads "यथातथायथापुरयोः पर्यायेण" and not "यथातथयथापुरयोः—".
The latter is the Vrittikara's reading which Malli. adopts.
The rules noticed by Malli. are—(1) "स नपुंसकम्"—an अयथो—
compound is in the neuter ; (2) "ऋलो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"—
The final of a word in the neuter gender is shortend if it is a
vowel. (3) "यथातथ—"—यथातथा and यथापुरा (or, after the Vritti,
यथातथ and यथापुर) with नञ् preceding take वृद्धि in the vowel
of नञ् and य by turns when ष्यञ् is attached (yielding आयथातथ्य
अयथातथ्य &c).

2. विप्रावयन्ति—वि + प्र + णिच् + लट् अन्ति su'vert. प्रवर्ते, पुप्रुवे,
प्रोष्यते, अप्रोष्ट ।

3. अमात्य &c.—अमा is an अयय meaning सह । अमा, i. e.,
सह जातः इति अमा + ल्यप् अमात्यः one born (i. e., seen) with the king.
A king must have a minister. Kingdom and ministry are in-
separable, hence we may say in a manner that one is born
with the other. व्यज्यते अनेन इति वि + अच् + ल्युट् करणे व्यजनम्
sign. अमात्यानां व्यजनन् एषाम् in the garb of ministers. बहु— ।
The बहु—here is not regular. The भाष्य expressly declares
"व्यधिकरणानां ना भूत्"—No बहु—should have its constituents such
as do not attach to the same द्रव्य । Here अमात्य and व्यजन are
व्यधिकरण । Now Panini makes an exception in the case of
सप्तमी by ruling "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" । For this reason followers

of पाणिनि avoid व्यधिकरण बहु—in general. Now Vamana the Rhetorician has noticed a few other instances in which व्यधिकरण बहु—, with a पूर्वपद other than सप्तम्यन्त, cannot be avoided (अवज्य) । To these he refers saying “अवज्यो बहु—” । Malli. thinks that the present is also an instance in which व्यधिकरण बहु—cannot be avoided—अवज्य । But a बहु—with a षष्ठ्यन्तपूर्वपद is extremely unusual ; we offer a different solution ;—अमात्य व्यज्यन्ते एभिः इति अमात्य + वि + अञ्ज + ल्युट् करणे अमात्यव्यञ्जनाः those who disclose the minister, i. e., who themselves pass as ministers ; उपपदतत्—by the rule “करणाधिकरणयोश्च” ।

4. राज्ञाम्—अनुक्ते कर्तरि क्तयोगा षष्ठौ by the rule “क्त्यानां—” (Malli.) राजभिः दूष्याः is also correct.

5. दूष्याः—दुष् + शिच् + यत् or श्यत् कर्मणि to be condemned. By the rule “दोषो णौ” दुष् + शि becomes दूषि । Next यत् by “अवो यत्” । If the अचः here refers to the अण्यन्तावस्था, then say “ऋहलोर्ण्यत्” इति श्यत् ।

6. शत्रु &c.—शत्रूणां संज्ञा शत्रुसंज्ञा the designation of an enemy, इतत्— । सा संज्ञाता एषाम् इति शत्रुसंज्ञा + इतच् to whom the appellation of an enemy attaches. They have become enemies by their conduct (by injuring the king's interests).

7. Voice—...अर्थः यैः विप्राच्यते...व्यञ्जनान्...संज्ञितान् तान् राजानः दूषयेषुः । Or—व्यञ्जनेः...संज्ञितैः तैः...दूष्यैः (भूयते) ।

57. *We are strong now and the enemy weak, so march out.*

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति इयम् ॥ ५७ ॥

Prah.—तत् इयम् आसीनं त्वाम् उत्थापयति [You are bidding time. But just now two considerations have presented themselves each of which should tempt you to march out]. What are those considerations please ?—केचित् स्वशक्त्युपचये यानमाहुः [Some advise

a raid when there is an accession to one's strength. We were never stronger than we are now. So let us go out]. What else pray ?—अपरे परस्य व्यसने यानम् आहुः [Others again say that it is best to attack an enemy when he is in distress. Now then is the time to march, for Sisupala is in dire straits]. 57.

Prose—केचित् स्वशक्त्युपचये यानम् आहुः । अपरे परस्य व्यसने (यानमाहुः) । तत् इयम् आसीनं त्वाम् उत्थापयति ।

Eng.—Some advise an expedition at the waxing of one's own strength, others at the wane of the enemy. Both these now prompt you, lying in wait as you are. 57.

Beng.—शत्रुर विक्रमे बाधा काशरु मते निज बलैर वृद्धि तेई कर्तवा, काशरु मते शत्रुर विपदे प्रशस्त । तूमि शत्रुर प्रति लक्ष्म राधिरा वसिरा आह, निविष्टे ह्येरा देख उतर मतेई तोमार उद्योगैर समय आसिराछे । ५७ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्य अयमेव काल इत्याह स्वशक्तीति । केचित् इडाः 'स्वस्य शक्त्युपचये' सामर्थ्यातिरेके 'यानं' यावाम् 'आहुः' [यथाह कामन्दकः—“प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तत्रैव पक्षो व्यसनं ह्यनिष्टं चमस्तु सन्नभ्युदितः प्रतीयात् ॥”^१ इति] । 'अपरे' इडाः 'परस्य' शतोः 'व्यसने' [“व्यसनं विपदि भंगे” इत्यमरः] 'यानमाहुः' [अत्र मनुः—“तदा याथादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः”^२ इति] । 'तत् इयं' उक्त-पक्षद्वयं कर्तुं 'आसीनम्' अनुदयुञ्जानम् [“ईदासः” इति शानजाकारस्य ईकारादेशः] 'त्वाम् उत्थापयति' प्रेरयति । तदुभयलाभात् ईदृक्कालो न कदापि लुप्त्यते (? लभ्यते) इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

NOTES ON MALLI.

I. As Kamandaka says—Almost all the wise men say that war should be declared when the enemy is in straits. Calamity

to the enemy is not desirable, so this is not the right course ; but one should march out joyfully when one is sufficiently strong. 2. On this Manu says—Then go out declaring war when calamity has befallen the enemy.

Sara—अद्य समर्था वयं शिशुपालशासमर्थः । अतो यातव्यमेव ।

CHARCHA

1. स्वशक्ति &c.—शक्तीत्यनया इति शक + क्तिन् करणे शक्तिः strength. उप + चि + अच् भावे उपचयः growth. स्वस्य शक्तिः, इतत्— । स्वशक्तेः उपचयः, इतत्— । तस्मिन् । भावे सप्तमी ; or अधिं ७मी, उपचय pointing to उपचयकाल ।

2. केचित्—चित् is an. अव्यय implying indefiniteness. के and चित् are separate words uncompound.

3. व्यसने—व्यस्यते अन्यतो नीयते अनेन इत वि + अस (क्षेपे दिवादि) + ल्युट् करणे व्यसनम् disaster. तस्मिन् । भावे सप्तमी ; or अधिं ७मी, व्यसन denoting व्यसनकाल ।

4. आहुः—ब्रू + उस् (लट् अन्ति) they say. This is by the rule “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः”—Optionally the first five लट् विभक्तis after ब्रू are changed into णल्, अतुस्, उस्, अयल् अयुस् and then ब्रू becomes आह । ब्रवीति—ब्रूते, उवाच ऊचे, वक्ष्यति—ते, अबोधत्—त । Also आह &c.

5. आसीनम्—आस् + शानच् कर्त्तरि आसीन seated, i. e., watching in armed neutrality. तम् । The rule “ईदासः” means that आ of शानच् becomes ई when after आस् ।

6. उत्थापयति—उद् + स्था + णिच् + लट् तिप् urges to action. तिष्ठति—ते, तस्थौ—तस्थ, अस्थात्—अस्थित, स्थास्यति—ते ।

7. द्वयम्—द्वौ अवयवौ अस्य इति द्वि + तयप् = द्वि + अयच् optionally = द्वयम् or द्वितयम् । The group of two is composed of स्त्रीपदय and परव्यसन । Both conditions are satisfied now.

8. *Voice*—कैश्चित्...उच्यते । अपरेः... । तेन द्वयेन आसीनः त्वम् उत्थाप्यसे ।

9. *Remark*—The कामन्दके in Malli is generally read (in the latter half)—“तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयान्” ।

This means—Also to the contrary, they say that when one is sufficiently strong, then, without waiting for a disaster, one should joyfully march out against the enemy. The entire verse then becomes a statement of two different views—attack when the enemy is in straits (first half) ; attack when you are strong (second half). *The author shows no leaning towards either view.* But Malli. quotes him in support of the view स्वशक्तुपव्रयायात् । Hence Malli. could not have quoted the second half in the form “तथा विपक्षे &c.” as above. We have therefore adopted the reading “तत्रैष पक्षो—” which Bombay editions note only to reject.

58. *Your army is vast, capable and eager for fight.*

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यान्लघ्वीयसः ।

यादवाभ्योनिधीन् रुन्धे विलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

Prak.—How are we stronger now?—भवतः क्षमा विला इव यादवाभ्योनिधीन् रुन्धे [Your vast body of kinsmen is like a veritable sea kept in check by your forbearance which acts like the beach to that sea. Backed by them we are indeed strong]. Do they count much?—अलङ्घ्यान् यादवाभ्योनिधीन् [They are invincible]. But how many are they?—अलघ्वीयसः यादवाभ्योनिधीन् [They are an immense body]. But they have not much enterprise—लोकान् लिलङ्घयिषतः यादवाभ्योनिधीन् [They are longing to over-run the worlds, but are being restrained by your forbearance]. 58.

Prose—लोकान् लिलङ्घयिषतः अलङ्घ्यान् अलघ्वीयसः यादवाभ्योनिधीन् भवतः क्षमा विला इव रुन्धे ॥ ५८ ॥

Eng.—Your beach-like forbearance curbs the sea-like Yadavas—insurmountable, by no means insignificant, and eager to over-run the worlds. 58.

Beng.—সমুদ্রের গুপ্ত বিস্তৃত মহা প্রমাণ যাদব নৈশ অপরের অলঙ্ঘ্য ও স্বয়ং সমস্ত জগতের লজ্জনে উৎসুক । তোমার ক্রমা বেলার গুপ্ত এই সাগরকে নিয়ন্ত্রিত করিয়া রাখিয়াছে । ৫৮ ।

Expl.—The vast army of Yadava warriors longs for the conquest of the worlds and only awaits your orders. Also see *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—তত্র স্বশক্ত্যুপচয়ং তাবদ্বর্শয়তি লিলঙ্ঘয়িষত ইতি । ‘লোকান্’ লঙ্ঘয়িতুমিচ্ছতঃ ‘লিলঙ্ঘয়িষতঃ’ [লঙ্ঘয়তে: সম্রাজ্যে লট: শতরি শস্] ‘অলঙ্ঘ্যান্’ স্বয়ং দুর্লঙ্ঘ্যান্ । কুত: ? ‘অলঘীযস:’ অতিগুরুন্ অতএব ‘যাদবান্মোনিধয়:’ ইব ইত্যুপমিতসমাশ: । বৈলব ইতি লিঙ্গাত্ । তন্ম ‘যাদবান্মোনিধীন্’ ভবত: চমা’ তিতিচা ‘বৈলব’ কূলমিব [“বেলা কুলেপিবারিধি:” ইতি বিশ্ব:] ‘কুলে’ প্রতিবদ্বাদতি । অন্যথা প্রাগেব সর্বং সংহরেয়: ইতি ভাব: ॥ ৫৮ ॥

Sara—যদুবীরাশ সীতাচা: কেবলং ত্বামপেক্ষ্য উদাসতে ।

CHARCHA

1. লিলঙ্ঘয়িষতঃ—লঙ্ঘয়িতুমিচ্ছতঃ ইতি লঙ্ঘ + ণিচ্ + সন্ + শত্ কৰ্ত্তরি লিলঙ্ঘয়িষন্ত: eager to overrun. তান্ । This shows the presence of ‘will’.

2. অলঙ্ঘ্যান্—লঙ্ঘয়িতু’ শক্যা ইতি লঙ্ঘ + ণিচ্ + যত্ or গ্যত্ কর্মণি লঙ্ঘ্যা: capable of being overcome. ন লঙ্ঘ্যা:, নজ্ঞত— । তান্ । This shows that the agents are ‘capable’.

3. অলঘীযস:—অতিশয়েন লঘব: ইতি লঘু + ইয়সুন্ লঘীযাংস: very small, insignificant. ন লঘীযাংস: অলঘীযাংস: by no means insignificant, i. e., very vast, নজ্ঞত— । তান্ । This with the two above shows a large backing of capable and willing fighters.

4. যাদব &c.—নিধীযন্তে এষু ইতি নি + ধা + কি অধিকরণে নিধয়: receptacles. অশ্বাসাং নিধয়:, ইতত— । যাদবান্মোনিধয় ইব, উপমিত-কর্মণা— । তান্ । It is difficult to see why *plural*. বৈলব has উপমা,

so here also we ought to have उपमा, not रूपक । Hence avoid “यादवा एव or यादवरूपा अभोनिधयः । रूपककर्मधा—” ।

5. रुन्धे—रुध + लट् ते checks. रुणद्धि—रुन्धे, रुरोध—रुध्ने, रोत्स्यति—ते, अरोत्सीत्—अरुधत्—अरुद्ध ।

6. *Voice*—...लिलङ्घयिषन्तः अलङ्घ्याः अलघीयांसः...निधयः.....चमया वेलया.....रुध्यन्ते ।

59. *Let the army secure victory for you.*

विजयस्त्ययि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५८ ॥

Prak.—Suppose I let them loose—सेनायाः विजयः त्वयि अपदिश्यताम् [Then they will surely subdue Sisupala, and you will gain a victory without effort on your part]. But I shall have to exert myself—साक्षिमात्रे त्वयि अपदिश्यताम् [You will stand as a mere spectator]. Why then should the victory be mine?—समीक्ष्योक्ते फलभाजि आत्मनि बुद्धेः भोग इव । This is because the fruit of the victory goes to you. This is like the Atman of the Samkhyas which enjoys through consciousness, and to which are assigned experiences which really belong to consciousness].

Prose—सेनायाः विजयः साक्षिमात्रे फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते आत्मनि बुद्धेः भोग इव अपदिश्यताम् ॥ ५८ ॥

Eng.—Be the success of your army assigned to you who is but a watcher enjoying the consequences, as the experiences of Buddhi are to the Atman described by the *Samkhyas*. 59.

Beng.—সাংখ্যোক্ত আত্মা যেমন উদাসীন থাকেন ও ফলভাগী বসিয়া বুद्धির ভোগ তাঁহাতে আরোপিত হয়, সেইরূপ তুমি সাক্ষিকরূপে বসিয়া থাক তোমার সৈন্য জয়লাভ করুক ও ঐ জয়, ফলভাগী বসিয়া, তোমাতে আরোপিত হউক । ৫৯ ।

Expl.—In the Samkhya system of Philosophy, Atman does not work, but Prakriti works for him. The first result is *Consciousness* (महत्—बुद्धि) ! Experiences inhere in consciousness and are attributed to the Atman. So, like that आत्मन्, do you stand as a spectator and watch your army winning the battle for you. The fruits will go to you and the victory will be attributed to you. Really the work of bringing Sisupala down on his knees will entail no exertion on you.

Malli.—अभ्युच्चयशायमपरः यदक्लेशेनैव ते विजयलाभ इत्याह विजय इति^१ । ‘सेनायाः’ कर्त्राः ‘विजयः साक्षिमात्रे’ उदासीने एव ‘फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते’ सांख्योक्ते [“सांख्य’ समीक्ष्यम्” इति विकाण्डः] ‘आत्मनि बुद्धेः’ महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य^२ कर्त्राः ‘भोगः’ सुखदुःखानुभवः ‘इव अपदिश्यतां’ व्यवक्रियताम् । भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वात् इति भावः [सांख्या अप्याहुः —“कर्त्तेव भवत्युदासीनः” इति “सर्वे प्रत्यक्षभोगं यन्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः” इति च^३] ॥ ५६ ॥

NOTES ON MALLI

1. Here is another consideration that victory is gained without effort. 2. Of the principle known as महत् which is the first transformation of the root-cause. 3. The Samkhyas too say “Appears like agent though unconcerned”, also “All experiences of the Purusha are provided by Buddhi.”

Sara—त एव शत्रुं जेतुं समर्थाः । तदादिश्यतां जययावा फलञ्च विजय-मप्रयासेनैव भुङ्क्ष्व ॥ ५६ ॥

CHARCHA

1. विजयः—वि + जि + अच् भावे विजयः victory.

2. साक्षिमात्रे—साक्षात् is an अव्यय meaning प्रत्यक्ष । “साक्षात्-प्रत्यक्षतुल्ययोः” । साक्षात् द्रष्टा इति साक्षात् + इनि द्रष्टरि साक्षी one having direct perception, an eye-witness (द्रष्टा) । Originally the refer-

ence was to lending and borrowing. The lender, and the borrower and the witness are all द्रष्टा, but साचिन् is restricted to mean the witness only. The rule is “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—साक्षात् takes इनि to be used as a संज्ञा of the द्रष्टा। साक्षी एव इति साचिमात्रम् mere witness, तत्पुरुष of the मयूरव्यंसकादि class. तस्मिन्। This is a नित्यसमास of साचिन् and मात्र। “मात्रं कार्त्तुमेवधारणे”, here अवधारणे। Qual. त्वयि and आत्मनि। साचिमात्रम् is neuter by the rule “परवर्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः”। Here, with a little twisting, the affix मात्रच् may be attached परिमाणे। The form then is साचि-मात्रः in the masculine qualifying त्वम् of त्वयि।

3. अपदिश्यताम्—अप + दिश + लोट् ताम् कर्मणि let it be attributed. दिशति—ते, दिदेश—दिदिशे, दित्यति—ते, अदिक्षत्—अदिक्षत।

4. फलभाजि—फलं भजते इति फल + भज + णि कर्त्तरि ताच्छीत्ये फलभाक् the reaper of the fruit, उपपदतत्—। तस्मिन्। Qual. त्वयि and आत्मनि।

5. समीक्ष्योक्ते—समीक्ष्येण उक्तः समीक्ष्योक्तः described by the Samkhya system of Philosophy, इतत्—। तस्मिन्।

6. बुद्धेः—बुध्यते अनया इति बुध + क्तिन् करणे बुद्धिः consciousness. तस्याः। बुद्धि and सेना are contrasted. बुद्धि—consciousness महत्—is the first outcome of the union of Prakriti and Purusha. Compare—“प्रकृतेर्महान्तोऽहङ्कारः”—*Tattvakaumudi*.

7. भोगः—भुज + घञ् भावे भोग enjoyment, experience. भोगः is contrasted with विजयः।

8. आत्मनि—आत्मन् soul. तस्मिन्। This is contrasted with त्वयि।

9. Voice—...विजयम्...भोगम्...अपदिशन्तु (जनाः) (Or अपदिश त्वम्, see Remark).

10. Remark—The victory belongs to the सेना, but it is to be attributed to हरि who is फलभाज्। Here a question arises, is हरि the फलभाज् because victory is attributed to him, or is the victory attributed to him because हरि is फलभाज्? The answer has to be gathered from the contrast—The भोग of बुद्धि is attri-

buted to আত্মন who is ফলভাজ্। The ভোগ belongs to বুদ্ধি। It is আত্মন himself that fancies the ভোগ to be his. This is an illusion and is wholly of Atman's own making. Owing to this illusion আত্মন suffers, he becomes ফলভাজ্। Hence to keep up the contrast with আত্মন we have to construe ত্বয়ি অপদিষ্টতা ত্বয়া Hari is ফলভাজ্ owing to this his own অপদেশন।

60. *Sisupala is now weakened by the death of his friend Jarasandha.*

হতে হিড়িম্বরিপুণা রাস্ত্রি হৈমাতুরে যুধি ।

চিরস্য মিত্রব্যসনী সুদমো দমঘোষজঃ ॥ ৬০ ॥

Prak.—Granted we are strong, how is Sisupala in straits ? —চিরস্য মিত্রব্যসনী দমঘোষজঃ সুদমঃ [Sisupala has long been helped by a powerful ally backed by whom he has defied us so long. That ally luckily is now no more]. How is that ?—রাস্ত্রি হৈমাতুরে যুধি হিড়িম্বরিপুণা হতে (সতি) মিত্রব্যসনী [That ally was no other than the formidable king Jarasandha of Magadha. He is now dead, killed at fight by Bhima]. 60.

Prose—হিড়িম্বরিপুণা হৈমাতুরে রাস্ত্রি যুধি হতে চিরস্য মিত্রব্যসনী দমঘোষজঃ সুদমঃ ॥ ৬০ ॥

Eng.—The king born of two mothers having been slain in battle by the slayer of Hidimba, Damaghosha's son bereft of friends after a long time, is easily repressed. 60.

Beng.—রাজা জরাসন্ধকে যুদ্ধে ভীম নিহত করিয়াছেন। বহুকালের পর দমঘোষের পুত্র শিশুপাল মিত্র হারা হইয়াছে। এখন তাহাকে জয় করা সহজ। ৬০।

Expl.—This is the best time to attack Sisupala. His formidable ally Jarasandha king of Magadha is now no more,

having been killed at fight by Bhima. Thus weakened, he can be easily subdued. 60.

Malli.—अथ परस्य व्यसनमाह हते इति । ‘हिङ्म्वरिपुणा’ भीमेन । द्वयोर्मातोरपत्यं पुमान् ‘द्वैमातुरः’ [“मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वाया ” इत्यण्प्रत्ययः उकारश्च अन्तादेशः^१] । तस्मिन् ‘राज्ञि’ जरासन्धे । सहिताभ्यां (? स हि ताभ्यां) पत्नीभ्याम् अर्द्धशः प्रसूतः जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्च इति कथयन्ति^२ । ‘युधि हते’ सति ‘चिरस्य’ चिरकालेन [“चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याशिरार्थकाः” इत्यमरः] ‘मितव्यसनी’ मितव्यसनवान् मितं शवान् इति यावत् [“व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः] दमघोषाज्जातो ‘दमघोषजः’ चैद्यः ‘सुदमः’ एकाकित्वात् सुसाध्यः इत्यर्थः ॥ ६० ॥

NOTES ON MALLI

1. अण् is the affix, and by “मातुः—” मातृ becomes मातृ (*Char*).
2. They say he was given birth to simultaneously by the two wives (of king Brihadratha) in halves and then united by a demoness named Jara.

Sara—आसीदस्य रिपोः परमं मितं मगधेश्वरो जरासन्धः । स च भीमेन हतः । तत् हिङ्म्वरिपुणं प्रक्रियताम् ॥ ६० ॥

CHARCHA

1. हिङ्म्वरिपुणः—हिङ्म्वरिपुणः was a Rakshasa whom Bhima killed and married his sister हिङ्म्वरा the issue of the union being चटोत्कच । हिङ्म्वरिपुः, इतत्— । तेन । An attributive used as a substantive.

2. द्वैमातुरे—द्वयोर्मातोरपत्यं पुमान् इति हि + मातृ + अण् = द्विमातृ + अण् = द्वैमातुर + अण् = द्वैमातुरः born of two mothers. Refers to Jarasandha (See Malli, “स हि ताभ्याम्”) तस्मिन् । Here हि and मातृ are compounded, though द्विमातृ is not a संज्ञा (“दिक्संख्ये संज्ञायाम्”) । This is because the object of compounding is to attach the तद्धित affix अण् (तद्धितार्थ) । The rule is “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” ।

next दिमात् becomes दिमातुर् by the rule “मातु—” (Malli.)—मात् meaning ‘mother’ becomes मातु when अण् is attached, if preceded by a संख्या, or by सम् or by भद्र । Lastly मातु becomes मातुर् by “उरण् रपरः” ।

3. युधि—योधनम् or युध्यते अस्याम् इति युध् + क्तिप् भावे अधिकरणे वा युध् fight (भावे) or battle-field (अधिकरणे) । तस्याम् ।

4. चिरस्य—An अश्व्य meaning चिर । तेन । अपवर्गो र्था । अश्व्यत्वात् विभक्तिलोपः ।

5. मित्र &c.—वि + अस् (चेपे दिवादि) + ल्युट् भावे व्यसन loss: मित्रस्य व्यसनम्, इतत्— । तत् अस्ति अस्य इति मित्रव्यसन + इति मत्वर्थे ।

6. सुदमः—सुखेन दम्यते इति सु + दम + खल् कर्मणि, उपपदतत्— ।

7. दम &c.—दमघोष was Sisupala's father. तस्मात् जात इति दमघोष + जन + ड कर्त्तरि भूते, उपपदतत्— । Adjective used substantively.

8. Voice—व्यसनिना...घोषजेन सुदमेन (भूयते) ।

61. *A hero prefers to attack an enemy that is at the height of his power.*

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो क्रिये ।

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

Prak.—परः आपदि गम्यः (इति) यत् तत् मानिनो क्रिये नीतिः [A certain stereotyped formula passes under the name of Polity. It is to the effect that an enemy should be attacked when in straits. This ought to be a source of shame to an warrior with self-respect]. Then what should you have instead ?—पूर्णः सः तस्य उत्सवाय [Nothing pleases a true hero more than an enemy at the height of his power. A contest with such an enemy is indeed fair fight]. Who ever heard of such strange doctrines ? —विधुन्तुदस्य विधुर्वि [How strange? Why don't you learn by example? Witness the Rahu. When does he attack his adver-

sary the moon ? It is when the latter is in full glory and never at its wane]. 61.

Prose—परः आपदि गम्यः नीतिः (इति) यत् तत् मानिनः क्रिये । पूर्णः सः तस्य विधुः विधुन्तुदस्य इव उत्सवाय । *Or*—परः... गम्यः (इति)... क्रिये नीतिः । पूर्णः सः &c. ॥ ६१ ॥

Eng.—‘An enemy has to be attacked when in straits’ is a policy that is to the shame of the chivalrous. He is to his joy when full, like the moon to that of his oppressor Rahu. 61.

Beng.—शत्रु विपन्न इहेले ताहाके आक्रमण करिते इव ए राज-नीति अभिमानी वीरर पक्षे लज्जाकर । चन्द्र येमन पूर्ण इहेलेइ ब्राह्मर आनन्द सेहेरूप मानौरउ शत्रु क्रमतार चरम सीहार थाकिनेइ आनन्द । ७१।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—कष्टशायं पक्षः अभ्युपेत्यवादेन उक्तः । वस्तुतस्तु शूराणामपि पक्षः एव दृष्टः शास्त्रसंवादौ (च ?) । यथाह कामन्दकः—“यदा समस्तं (? समर्थः) प्रसभं निहन्तं पराक्रमादूर्जितमप्यमिवम् । तदाभिधायादहितानि कुर्वन्नुपान्ततः कर्षणपीडनानि ॥” इत्यभिप्रेत्याह नीतिरिति । ‘परः’ शत्रुः ‘आपदि गम्यः’ गमनार्हः ‘नीतिः’ इति ‘यत् तत्’ आपदि गमनं ‘मानिनः’ शौर्याभिमानिनः ‘क्रिये’ लज्जाकरमिथर्थः । किन्तु ‘पूर्णः’ उपचितगात्रः ‘सः’ शत्रुः ‘तस्य’ मानिनः ‘विधुः’ चन्द्रः विधुं तुदति हिनस्तीति ‘विधुन्तुदः’ राहुः [“विध्वंस्यन्तुदः” इति खश्प्रत्यये मुमागमः^२] तस्य ‘इव उत्सवाय’ । अतएव—बलिना बलवानेव यातव्यः बलिनश्च वधम् इति भावः ॥ ६१ ॥

NOTES ON MALLI

1. This alternative is undesirable and mentioned only for argument's sake. The fact is the first alternative is the favourite of the valorous. It is in accordance with the Sastras also ; thus Kamandaka says—If by your prowess you are able to crush your enemy, even though he is at the zenith of his

greatness, then go for him commencing harassment from the very outskirts of his kingdom. With this in view he says नीति &c. 2. See *Charcha*.

Sara—वस्तुतस्तु हिरे प्रहर्तव्यमिति दुर्बलानां नीतिः । वयन्तु 'बलवानेन यातव्यः' इति मन्यामहे ॥ ६१ ॥

CHARCHA

1. नीतिः—नीयते अनया इति नी + क्तिन् करणे polity. Pred. to the वाक्यार्थ—“परः आपदि गम्यः” (Malli.) ; “परः आपदि गम्यः” is Polity. Or—Pred. to तत् in the alternative *Prose* above.
2. आपदि—आ + पद् + क्तिप् भावे आपद् distress. तस्याम् । भावे ङी ; or बुधिं ङी, आपद् meaning आपत्काल ।
3. गम्यः—गम् + यत् कर्मणि to be marched against.
4. परः—परः आपदि गम्यः नीतिः—The three words परः आपदि गम्यः constitute the essence of the whole science of Polity.
5. मानिनः—मननम् इति मन + घञ् भावे मानः । मान is चित्तसमुन्नति chivalry. स अस्ति अस्य इति मान + इति मत्वर्थे मानिन् chivalrous, spirited. तस्य ।
6. क्रिये—क्रियं कर्त्तुं भवति is the construction. Hence “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति कर्मणि चतुर्थी । Or say क्रीप्रयोजना नीति इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।
7. विधुन्तुदस्य—विधुं तुदतीति विधु + तुद् + खञ् कर्त्तरि विधुन्तुदः the oppressor of विधु, उपपदतत्— । तस्य । The rule “विधु—” &c. (Malli.) means that तुद् takes खञ् in the कर्त्तृवाच्य with विधु and अरुस् as उपपद in the कर्मकारक ।
8. पूरणः—पूर + क्त कर्मणि full. Or पूर + णिच् + क्त कर्मणि पूरणं or पूरित filled. For the moon कलासामग्री is पूरणता ; in the case of a king शत्रुत्वर्षः is पूरणता । पूर is from पृ पालनपूरणयोः ।
9. उत्सवाय—उद् + सू + अप् भावे उत्सवः joy. तस्मै । चतुर्थी as in क्रिये । उत्सवायः सः like उत्सवप्रयोजना नीतिः seems to be a bit far-fetched. चतुर्थी by “क्रियार्थो—” is preferable.
10. सः—Refers to परः ; but not to पर under all conditions.

The पूर्णता of an enemy cannot be a source of pleasure to one *always* ; it is so only when the enemy has to be attacked.

11. *Voice*—परेण...गम्येन (भूयते) नीत्या (भूयते)...येन (भूयते) तेन...क्रिये (भूयते) । पूर्णेन तेन विधुना...(भूयते) ।

62. *Speak not of the Sastras ; they are not for unbounded strength.*

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

Prak.—But the Sastras advocate the use of force with great caution—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत्, शास्त्रनियन्त्रितम् अन्यत् [They do. The fact is they treat of strength as is common, That has to be used with caution. But when the strength is immense, it is no longer the subject-matter of the Sastras, it forms an exception]. How is that ?—तेजस्तिमिरयोः कुतो हि सामानाधिकरण्यम् [Unlimited power may proceed as it likes. Power limited is but darkness and unlimited power is like light]. 62.

Prose—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत् शास्त्रनियन्त्रितं (सत्त्वम्) अन्यत् । तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं कुतः हि ॥ ६२ ॥

Eng.—Unbounded strength is one thing, and that checked by the Sastras is another. How can there be co-extension of light and darkness ? 62.

Beng.—উদ্বেল শক্তি এক বস্তু, আর শাস্ত্রে নিয়ন্ত্রিত শক্তি পৃথক পদার্থ। আলোক ও অন্ধকার কখনও এক আধারে এক সময়ে থাকে না। ৬২।

Expl.—See *Prak.* By this I am not going against the Sastras that put restrictions to the use of force. The Sastras are for those only that are of ordinary strength. But strength

that is extraordinary is not the subject-matter of the Sastras. Such strength has no laws and may proceed as it likes. 62.

Malli.—तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह अन्यदिति । 'उच्छृङ्खलम्' अनर्गलं प्रसङ्गपीडनचमम्^१ इति भावः 'सत्त्वं' बलम् 'अन्यत्' । 'शास्त्रेण' मन्वादिशास्त्रेण 'नियन्त्रितम्' उदाहृतं परव्यसनकाले (परव्यसनकाले उदाहृतं^२) सत्त्वं 'अन्यत्' । तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधात् न एकशास्त्रत्वं सम्भवति^३ इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—'तेजस्तिमिरयोः' समानम् अधिकरणं ययोस्तयोर्भावः 'सामानाधिकरण्यम्' एकाग्रयत्वं 'कुतः' न कुतश्चित् । तयोः सद्भावस्थानविरोधात् (? सद्धानवस्थानविरोधात्^४) इति भावः । तस्मादुभयोः उदितानुदितहोमवत् भिन्नविषयत्वात् इतरेतरशास्त्रविरोधो न वाचकः^५ (? वाच्यः) इति भावः ॥ ६२ ॥

NOTES ON MALLI

1. That can overpower by sheer strength. 2. Spoken of as to be used when the enemy is in straits. 3. Of these, one is dependent the other independent ; hence the two are mutually contradictory (exclusive) and cannot come under the same regulation. 4. सद्धानवस्थानरूपात् विरोधात् इत्यर्थः, यदा सद्धानवस्थानात् यो विरोधः तस्मात् । Because they are mutually exclusive since they cannot co-exist. 5. Like Sacrifice before and after sunrise they relate to different things, and the difference in their respective injunctions is no contradiction of each other (*Charcha*).

Sara—न हेतावता शास्त्रविरोधः । शास्त्रं हि मितशक्तेः, अमितशक्तेः पुनः किं शास्त्रम् ?

CHARCHA

1. उच्छृङ्खलम्—उच्छिन्नं शृङ्खलमस्य अनेन वा whose curb is gone, बहु— । Or—उन्मुक्तं शृङ्खलात् freed from curb, Unbounded. प्रादितम्— । तत् ।

2. अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वम्—Unbounded strength is a different matter, *i. e.*, it does not form the subject-matter of such regulations as advocate caution. Kamandaka speaks of उच्छृङ्खलसत्त्व in “प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणाम्” &c. quoted under sl. 57.

3. शास्त्र &c.—शास्त्रि अनेन इति शास्+इन् करणे शास्त्रम् injunc-
tion. नि+यन्त्र + णिच् + क्त कर्मणि नियन्त्रित restrained. शास्त्रेण निय-
न्त्रितम् । इतत्—। Manu refers to such सत्त्व in “तदा यायादिगृह्येव”
&c., quoted under sl. 57.

4. अन्यत्...अन्यत्—That is to say Kamandaka and Manu speak of *different* things ; hence they do not contradict each other.

5. सामानाधिकरण्यम्—अधिक्रियते अस्मिन् इति अधि + क्त + ल्युट् अधि-
करणे अधिकरणम् receptacle. समानम् अधिकरणम् अनयोः सामानाधिकरण्ये
having the same receptacle, co-existent. तयोः भाव इति सामानाधि-
करण + ष्यञ् co-existence.

6. तेजस्तिमिरयोः—तेजश्च तिमिरश्च तेजस्तिमिरे, इन्द्र । तयोः । तेजस्
is the counterpart of उच्छृङ्खलसत्त्व and तिमिर of शास्त्रनियन्त्रितसत्त्व ।

7. *Voice*—उच्छृङ्खलेन सत्त्वेन अन्येन (भूयते)...यन्त्रितेन सत्त्वेन अन्येन
(भूयते)...करणेन... (भूयते) ।

8. *Remark*—The remark “तस्मादुभयोः—” may be thus paraphrased—तस्मात् उदितानुदितद्वयोरीव उभयोर्भिन्नविषयत्वात् इतरेतर-
शास्त्रयोर्विरोधी न वाच्यः । वाचकः in Malli. is evidently a misreading,
वाच्यः is a good substitute. The whole of the Malli. on this verse
is corrupt. We have suggested emendations according to our
lights.

63. *Stop going to Indraprastha and march out
against Sisupala.*

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्यादामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

Prob.—इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि [So drop the idea of going

to Indraprastha]. Then do you want forthwith to march against Sisupala ?—चेदयः वामनीभूतभूरुहः सन्तु [Let the trees in Chedi be all dwarfed]. How so ?—आम्नाकदन्तिसान्निध्यात् [Let our mighty tuskers enter the land of the Chedis, and by the side of those beasts of gigantic proportions let the tall trees there appear as mere saplings]. 63.

N. B.—Malli. interprets वामनीभूतभूरुहः differently.

Prose—इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि । चेदयः आम्नाकदन्तिसान्निध्यात् वामनीभूतभूरुहः सन्तु ॥ ६३ ॥

Eng.—Let not the journey to Indraprastha be undertaken now ; let the Chedi land have its trees dwarfed through the proximity of our tuskers. 63.

Beng.—आमि বলি ইন্দ্রপ্রস্থে যাইয়া কাজ নাই, চল চেদিরাজ্যেই যাওয়া যাউক । আমাদের মহাপ্রমাণ হস্তীগুণির পার্শ্বে সে দেশের বৃক্ষ গুলিকে খর্বীকার বনিয়া মনে হউক । ৬৩ ।

Expl.—See *Prak.* “So drop...Indraprastha” also “Let our mighty...saplings.”

Malli.—तर्हि नः किमिदानीं कार्यम् अत आह इन्द्रप्रस्थेति । “इन्द्रप्रस्थस्य” पार्थनगरस्य ‘गमः’ गमनम् [“ग्रहवृद्धनिश्चिगमस्य” इत्यप्प्रत्ययः] ‘मा कारि तावत्’ न क्रियतामेव इत्यर्थः [“यावत्तावत् परिच्छेदे कार्त्तस्य मानेऽवधारणे” इति विश्वः । कृञः कर्मणि लुङ् । “माङि लुङ्” इत्याशरीरर्थे लुङ्, “न माङ् योगे” इत्यट्-प्रतिषेधः^१] किन्तु चेदयः चेदिदेशाः (? देशः) आम्नाकमिने ‘आम्नाकाः’ [“युष्मद-अदीरन्यतरस्यां खञ् च” इति विकल्पात् अणप्रत्ययः । “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इत्यस्माकादेशः^१] सन्निधिरेव ‘सान्निध्यम्’ [स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः] । ‘आम्नाकानां दन्तिनां सान्निध्यात् वामनीभूता’ शाखाभङ्गात् खर्वीभूताः ‘भूरुहाः’ वृक्षाः येषां ते तथोक्ताः ‘सन्तु’ । चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः [सा च प्रस्तुता प्रस्तुतेनैव स्वकार्येण गम्यते इति पर्यायीक्तालङ्कारः । “कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात् पर्यायीक्तः स उच्यते” ॥ इति लक्षणात्^२] ॥ ६३ ॥

NOTES ON MALLI

1. See *Charcha*. 2. That is प्रस्तुत (under discussion) and is inferred by its *effect* which is also प्रस्तुत ; thus the अलङ्कार is पर्यायोक्त । This follows from the definition—पर्यायोक्त is that in which the cause is inferred from the effect, both being प्रस्तुत ।

Sara—आस्तां यौधिष्ठिरो यज्ञः वयमद्य चेदौन् यामः । गजा नस्तत्र दुभङ्गमभ्यस्यन्तु (Or आत्मोन्नत्या वृत्तान् व्यतिरिच्यन्तु) ।

CHARCHA

1. इन्द्र &c.—इन्द्रप्रस्थ was Yudhishtira's capital. गमनम् इति गम् + अप् भावे गमः journey. इन्द्रप्रस्थस्य गमः, इतत्— ।

2. कारि—क्रियताम् इति कृ + लुङ् त कर्मणि आशिषि । करोति—कुरुते, चकार—चक्रे, करिष्यति—ते, अकार्षीत्—अकृत । लुङ् is enjoined in the भूतकाल । But “माङि लुङ्” makes an exception when माङ् is an उपपद ; we have then लुङ् under all circumstances. Hence here लुङ् though आशिषि implies भविष्यत्काल । We do not get अकारि because अट् is prohibited by “न माङ् योने” ।

3. सन्तु—अस् लोट् सन्तु । “आशिषि लिङ् लोटौ” इति आशीरर्थे लोट् ।

4. चेदयः—चेदि was a क्षत्रिय clan. चेदौनां निवासी जनपदः इति चेदि + अण् । The अण् however disappears by “जनपदे लुप्” । Next by “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” we have plural. Also see under चैद्यम्, Canto I, sl. 75. Malli's चेदिदेशः is a copyists' slip for चेदिदेशः । चेदि takes plural when meaning a देश, but there is no reason why देश should be in the plural.

5. आस्माक &c.—आस्माकम् इमे इति अस्मद् + अण् = आस्माक + अण् = आस्माकाः ours. दन्तौ एषां सः प्रशस्तौ इति दन्त + इनि दन्तिनः tuskers. सम् + नि + धा + कि भावे सन्निधि proximity. स एव इति सन्निधि + ष्यञ् स्वार्थे सान्निध्यम् (चातुर्वर्ण्यादि) । This is neuter though सन्निधि is masculine. “कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” । आस्माका दन्तिनः आस्माकदन्तिनः, इतत्— । तेषां सान्निध्यम्, इतत्— । The rule “युष्मद्—” means that युष्मद् and अस्मद् take खञ् also as a शेषिक affix. The

'also' (अन्यतरस्याम्) implies that कृ and अण् too are available. Thus आस्माकीन with खज्, अस्मदीय with कृ and आस्माक with अण् । The rule "तस्मिन्—" means that युष्मद् and अस्मद्, with खज् and अण् following, become युष्माक and अस्माक respectively.

6. वामनी &c.—वामन dwarf. भुवि रोहन्ति इति भू+रुह्+क्विप् कर्त्तरि भूरुहः trees, उपपदतत्— । अवामनाः वामनाः सम्यद्यमाना भूता इति वामन + चि+भू+क्त कर्त्तरि वामनीभूताः dwarfed, गतितत्— । वामनीभूताः भूरुहः येषां येषु वा, बहु— । Decline भूरुट् भूरुहौ &c. Malli. thinks the tuskars would break off branches and actually make the trees smaller than before. It seems better to say that this is an eulogy of the height of the tuskars. With Malli's explanation वामनीकृत with कर्मणि क्तः is better. The कर्त्तरि क्त supports our explanation. Besides, when the branches are demolished, the trees will look taller not shorter.

7. Voice—...गमम्...कार्षीः । चेदिभिः...भूरुड्भिः भूयताम् ।

64. *Let our men lay close siege to Mahismati.*

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

Prak.—दाशार्हाः द्विषः पुरीं माहिष्मतीम् उपरुन्धन्तु [Let our kinsmen lay siege to Mahishmati the enemy's stronghold and shut our enemies in]. Would that have any effect ?—निरुद्धवीवधासारप्रसाराः दाशार्हाः [Let the siege be a strictly close one, allowing nothing in and out. The enemy will then soon come down on his knees]. The task is not an easy one—व्रजं गा इव पुरीं द्विषः उपरुन्धन्तु [It is as easy as shutting up cattle in the pen]. 64.

Prose—दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः (सन्तः) व्रजं गाः इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषः उपरुन्धन्तु ॥ ६४ ॥

Eng.—Let the warriors of *Dasarha* shut the enemy up in the city of Mahishmati with food, fuel and re-inforcement cut

off, just as cowherds do cattle in the pen with the passage of yokes stopped both in and out. 64.

Beng.—ब्रजे येमन गोगणेर निरोध करिते ह्य सेहैरूप दशार्हेर योद्धारा शत्रु आसार ओ प्रसार रुक करिमा शत्रुनगरी माहिअतीर अवरोध करुक ॥ ७४ ॥

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—निरुद्धेति । किञ्च 'दाशार्हाः' यादवाः 'वीवधी' धान्यादिप्राप्तिः । 'आसारः' सुहृद्वलम् । 'प्रसारः' दणकाष्ठादेः प्रवेशः ["धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्वलम् । प्रसारस्तणकाष्ठादेः प्रवेशः—॥" इति वैजयन्ती] । ते 'निरुद्धाः' यैः ते तथोक्ताः । अन्यत्र—'निरुद्धौ वीवधानां' पर्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाह्यचौराद्याहरणभारविशेषाणाम् 'आसारप्रसारौ' प्रवेशनिर्गमौ यैः ते तथोक्ताः ["वीवधी वीवधी भारे पर्याहाराध्वनीरपि" इति हेमचन्द्रः] । 'व्रजं' गोष्ठम् ["व्रजः स्याद्वीरकुलं गोष्ठम्" इति वैजयन्ती] 'गाः इव माहिष्यतीं पुरीं द्विषः' अरौन् 'उपबन्धन्तु' व्रजे गा इव माहिष्यत्याम् अरौन् आबन्धन्तु इत्यर्थः ["दुहियाचिरुधि—" इति द्विकर्मकत्वम् । तत्र पुरीव्रजौ एकयुतं कर्म अन्यदौषितं कर्म] ॥ ६४ ॥

Sara—व्रजे गा इव माहिष्यत्यां यादवा रिपून् रुन्धन्तु ।

CHARCHA

I. निरुद्ध &c.—नि + रुध् + क्त कर्मणि निरुद्ध closed. हन गतौ + अप् भावे वधः गतिः प्राप्तिरित्यर्थः । "गत्यथाः प्राप्त्यथाश्च" । विशिष्टो वधः वीवधः good influx, प्रादितत्— । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । आ + सृ + घञ् करणे आसार allies. प्र + सृ + घञ् भावे प्रसार supply of fuel. वीवधाश्च आसाराश्च प्रसाराश्च वीवधासारप्रसाराः, इन्द्र । निरुद्धाः वीरधासारप्रसाराः एभिः, बहु— । Qual. दाशार्हाः । The siege is to be a close one. The epithet has reference to व्रज and गो also. Thus :—विशिष्टो वधः गमनम् एभिः वीवधाः those from which results a peculiar sort of motion, i. e., yokes. आ + सृ + घञ् भावे आसार entry. प्र + सृ + घञ् भावे प्रसार exit. आसारश्च प्रसारश्च आसारप्रसारौ, इन्द्र । वीवधानाम् आसार-

प्रसारौ वीवधासारप्रसारौ, इतत्—। निरुद्धौ वीवधासारप्रसारौ यैः। Qual. दाशार्हाः।

2. गाः—प्रधानकर्म of उपरुन्धन्तु। Malli. calls it ईप्सितं कर्म।

3. व्रजम्—व्रजन्ति अस्मिन् इति व्रज+घ अधिकरणे व्रजः। व्रज is गौष्ठ, i. e., गोनिवासस्थान, तम्। अप्रधानकर्म, i. e., अकथितं कर्म of उपरुन्धन्तु। व्रज as derived above may mean either the night-abode of cattle, a fold, a pen &c. ; or permanant quarters for cattle such as व्रजपुरी, गोकुल &c. near Mathura. The latter does not suit here because there the cow-herds follow their daily vocation, and yokes (दधिभार &c.) come in and go out constantly. Hence we take it as meaning pen or fold. When cows are shut up for the night in their fold, yokes are also laid down from the shoulders of the cow-herds and आसारप्रसार of वीवध ceases. Also see *Remark* below.

4. उपरुन्धन्तु—उप+रुध्+लोट् अन्तु आशंसायाम्। The root is हिकर्मक। Conj. sl. 58, where there is अविवक्षा of the अप्रधानकर्म। By “दुहियाचि—” Malli. refers to the *Karika*—“दुहियाचिरुधिप्रहिभिचि-चिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।”—‘दुहिप्रभृतीनां’ धातूनाम् ‘उपयोगस्य’ ईप्सितस्य पयःप्रभृतेः यत् ‘निमित्तं’ गवादि, यच्च ‘ब्रुविशास्योः गुणेन’ ईप्सितेन धर्मादिकेन ‘यत्’ पुत्रादिकं ‘सचते’ सम्बध्यते ‘तत् कविना’ सूत्रकारेण पाणिनिना ‘अकीर्तितम्’ अकथितम् अप्रधानमिति यावत् ‘आचरितम्’ उक्तम्। See *Remark* below.

5. दाशार्हाः—दशार्ह is the name of the land of the Yadavas. दशार्हाणाम् इमे इति दशार्ह+अण् दाशार्हाः। These were, mostly cow-herds. With them it was an every-day-affair to shut up cattle in the fold. Hence the simile implies that the Yadu warriors were not being urged to undertake any every risky affair. Some suppose that दशार्ह was an ancestor of the Yadavas. In that case derive दशार्हस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः इति दशार्ह+अण् दाशार्हाः।

6. माहिषतीम्—महिषाणां निवासः इति महिष+ङ् मतुप् महिषान् नाम देशः। तत्र भवा पुरी इति महिषत्+अण् स्त्रियाम् माहिषती पुरी a town on the Narmada. ताम्। अप्रधानकर्म of उपरुन्धन्तु। See *Remark*.

7. द्विषः—द्विषन्ति इति द्विष + क्तिप् कर्त्तरि द्विषः enemies. तान् । प्रधान-
कर्म of उपरुन्धन्तु ।

8. *Voice*.—दाशार्हःप्रसारैः (सद्भिः) व्रजःमाहिष्मती पुरी...
उपरुन्धताम् ।

9. *Remark*—Here व्रज is the आधार of गी and माहिष्मती that
of द्विष् । Thus व्रजे and माहिष्मत्याम् were expected. But there is
here no विरचा if आधार—these are not कथित as आधार । Being
thus अकथित, they become कर्म by “अकथितश्च” ।

65. *Yudhishtira is looking after his own interest,
so let us too consult ours.*

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

Prak.—You ignore that Yudhishtira is celebrating a
sacrifice —पाण्डवो यजताम् [Let him go through his sacrifice].
Do you not apprehend hitches ?—इन्द्रः तपतु, इन्द्रः स्वर्गम् अवतु [No
more than I fear that the Sun will not be able to light up the
world or Indra to guard the heaven. *Yudhishtira* is quite
their peer, none dare obstruct him in his pious work]. True,
but we, his best friends, taking no part in it looks odd—वयं
द्विषतः हनाम [We have enough to do here killing our enemies].
This is very selfish—सर्वः स्वार्थं समीहते [Every one has an end to
serve for himself. No one is blamed for preferring to attend to
his own affairs].

Prose—पाण्डवो यजताम्, इन्द्रः स्वर्गम् अवतु, इन्द्रः तपतु, वयं द्विषतः हनाम ।
सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

Eng.—Let Pandu's son celebrate his sacrifice ; let Indra
guard the heavens ; let the Sun emit heat ; let us kill our
enemies. All wish to gain their own end. 65.

Beng.—इन्द्र যেমন স্বর্গের রক্ষা করিতেছেন বা সূর্য যেমন জগতে

তাপ বিতরণ করিতেছেন, কেহ বাধা জন্মাইতেছে না, সেইরূপ যুধিষ্ঠিরও যজ্ঞ করুন, কেহ বাধা দিতে পারিবে না। ইহারা নিজ কার্য্য করিতেছেন। নিজ কার্য্য সকলেই করিতেছে, এস আমরাও শত্রুর হনন করি ॥ ৬৫ ॥

Expl.—All workers in the world are urged by self-interest. Indra guards heaven, Sun lights up the world ; self-interest is the motive of both. Yudhishthira is celebrating his Rajasuya not to serve our interests but his own. Why then should we too not attend to our own interest and march against our enemy ? [*Or*—Indra rules over heaven ; Sun lights up the world. We never think of them, they do not concern us. Every one here is busy with his own affairs. Yudhishthira is doing his work, let us do ours].

Malli.—তর্হি পার্থপ্রার্থনায়া: কা গতিরিত্যাশ্রয় উপেচৈব গতিরিত্যাহ যজতা-মিতি । ‘পাণ্ডব:’ যুধিষ্ঠির: ‘যজতাং’ যাগং কৰোতু । ‘ইন্দ্র: স্বৰ্গম্ অবতু’ রচতু । ‘ইন:’ অর্ক: [“ইন: পৃথ্বী নৃপার্ক্যো:” ইতি মেদিনী] ‘তপতু’ প্রকাশ্যতাম্ । ‘বয়ং দ্বিষত:’ অরৌন্ ‘হনাম’ মারয়াম [“আভুতমস্ব পিষ্ব” ইত্যাভাগম: । সর্বত্র প্রাপ্ত-কালি লোট্¹] । তথাহি—‘স্বং:’ জন: ‘স্বার্থ’ স্বপ্রয়োজনং ‘সমীহতে’ অনুসন্ধতে ইন্দ্রাদিসমানযোগচ্চেমী ন: পার্থ:² ইত্যর্থ: । অর্থান্তরন্যাস: ॥ ৬৫ ॥

NOTES ON MALLI

1. We have আট্ as an augment by “আভু—” । In all these, the লোট্ is to indicate the right moment for action. 2. We deem পার্থ, like ইন্দ্র &c. quite able to gain his ends and maintain them.

Sara—ইত আদিত্যন্তপতি, তত ইন্দ্র: স্বৰ্গং রচতি, অসুত্র যজতাং যুধিষ্ঠির: । স্বার্থেষু এব এতেষাং প্রবৃতি: । অস্মাকমপি তথৈবাস্তু কী দোষ: । এহি চেদীনেব যাম ।

CHARCHA

1. यजताम्—यज् + लोट् ताम् let him offer sacrifice. The लोट् indicates प्राप्तकालता, i. e., it shows that time for the याग has come. He finds this is the best time for his sacrifice, and he engages in it, he does not consult other's convenience. The rule is “प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च”—Both कृत्य and लोट् may be used to signify command, option, or right moment. यजति—ते, इयाज—ईजे, यक्ष्यति—ते, अयाचीत्—अयष्ट ।

2. पाण्डवः—पाण्डु + अण् अपत्ये तस्यायमिति वा । Refers to Yudhishthira.

3. अवतु—अव + लोट् तुप् let him guard. प्राप्तकाले लोट् as in यजताम् । अवति, आव, अविष्यति, आवीत् ।

4. तपतु—तप् + लोट् तुप् let him heat. प्राप्तकाले लोट् as in यजताम् । तपति, तताप, तप्स्यति, अताप्सीत् ।

5. हनाम—हन् + लोट् आम let us kill. लोट् as in यजताम् । हन्ति, जघान, हनिष्यति, अवधीत् । Malli's rule “आडु—” means that आट् is the augment in the उत्तमपुरुष of लोट्, i. e., the विभक्तis become आनि, आव, आम ।

6. द्विषतः—द्विष् + शतृ कर्त्तरि द्विषत् (See under द्विषन्मुरम्, Sl. 1). तान् ।

7. स्वार्थम्—स्वः अर्थः or स्वस्य अर्थः स्वार्थः, कर्मधा—or एतत्—। तम् ।

8. समीहते—सम् + ईह + लट् ते attempts, desires. ईहते, ईहाचक्रे &c., ईहिष्यते, ऐहिष्ट ।

9. Voice— पाण्डवेन इज्यताम्, इन्द्रेण स्वर्गः अव्यताम्, इनेन तप्यताम्, अस्माभिः द्विषन्तः हन्यन्ताम् । सर्वेण स्वार्थः समीक्ष्यते ।

66. *Let us bathe our sabres in the blood of our enemies.*

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत् सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।

शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥

Prak.—शस्त्रैः विद्युतां सम्पत् प्राप्यताम् [Let our sabres glitter like lightning]. That cannot be—अर्करोचिषां सम्पर्कात् प्राप्यताम् [That is quite possible if the sabres flash against the rays of the sun]. Still the glow will not be like that of lightning—द्विषच्छिरस्छेदप्रोच्छलच्छोणितोचितैः शस्त्रैः प्राप्यताम् [The sabres will cut off the heads of the enemies, blood will come out gushing and wet the blades which will then glitter like lightning against the sun]. 66.

Prose—द्विषच्छिरस्छेदप्रोच्छलच्छोणितोचितैः शस्त्रैः अर्करोचिषां सम्पर्कात् विद्युतां सम्पत् प्राप्यताम् ॥ ६६ ॥

Eng.—By our weapons, washed in the blood gushing out at the severance of the heads of our enemies, let the glory of lightning be attained through the touch of sun-light. 66.

Beng.—शत्रुगणेर मस्तकच्छेदने रक्त उछलिया उठिया आमादिगेर धड़ेग लग्न हुक ओ सेहै समये ताहाते सूर्यरश्मि सम्पाते बिद्युतेर शोभा देखा याउक ॥ ६६ ॥

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—प्राप्यतामिति । किञ्च 'द्विषतां' शिरस्छेदेन प्रोच्छलता उद्वच्छता 'शोणितेन उचितैः' सितैः 'शस्त्रैः अर्करोचिषां सम्पर्कात्' सम्बन्धात् 'विद्युतां सम्पत्' लक्ष्मीः 'प्राप्यताम्' इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६६ ॥

NOTES ON MALLI

1. शत्रूणाम् । 2. मस्तककृत्तनेन । 3. रविकरसम्पर्कात् ।

Sara—खड्गाः नः शत्रुशिरांसि लुनन्तु, रुधिरौचितेषु च तेषु रविकरसम्पर्कात् दृश्यतां विद्युदुन्मेषलक्ष्मीः ।

CHARCHA

1. प्राप्यताम्—प्र + आप + लोट् ताम् कर्मणि let it be attained. आप्नोति, आप, आप्नति, आपत् ।

2. विद्युताम्—वि + द्युत + क्तिप् कर्त्तरि विद्युत् lightning. तासाम् ।
3. सम्पत्—सम् + पद् + क्तिप् भावे lusture, beauty.
4. सम्पर्कात्—सम् + पृच् + घञ् भावे सम्पर्क touch. तस्मात् । द्विती
यमी ।
5. अकं &c.—रोचिस् light (neuter). अकंश्च रोचोषि अकंरोचिषः,
इतत्— । तेषाम् ।
6. द्विषत् &c.—द्विषत् enemy (Sl. 1). प्र + उद् + क्लृ + शब्द प्रीच्छलत्
gushing. उच्च + क्त कर्मणि उचित washed. द्विषतां शिरांसि द्विषच्छिरांसि,
इतत्— । तेषां हृदः, इतत्— । तेन प्रीच्छलत्, इतत्— । द्विषच्छिरश्च हृदप्रोच्छलत्
शीणितम्, कर्मधा— । तेन उचितानि, इतत्— । तैः ।
7. Voice—उचितानि शस्त्राणि...सम्पदं प्राप्नुवन्तु ।

67. *Balarama stopped and the walls echoed his words.*

इति संरम्भिणो वाणोर्बलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

Prak.—इति बलस्य वाणोः आलेख्यदेवताः अन्ववदन्निव [It seemed as if the deities painted inside the council-hall re-iterated these words of Balarama]. How could they ?—सभाभित्तिप्रतिध्वानैः अन्व-
वदन्निव [Echoes proceeded from the walls ; methinks, these were not echoes but repetition uttered by the deities]. Why should they be so eager to repeat ?—भयात् [They were frightened and repeated the words lest their silence be construed as a disapproval of the views expressed and resented]. Why should his resentment frighten them ?—संरम्भिणो बलस्य वाणोः [Baladeva was short-tempered and mighty at the same time, hence the fright]. 67.

Prose—इति संरम्भिणः बलस्य वाणोः आलेख्यदेवताः सभाभित्तिप्रतिध्वानैः भयात् अन्ववदन् इव ॥ ६७ ॥

Eng.—The deities in paintings as if repeated through fear these words of the excited Balarama by echoes off the walls of the council-hall. 67.

Beng.—ক্রোধে বলরাম এই কথাগুলি বলিলেন। তিনি থামিলে সভাগৃহের ভিত্তি হইতে প্রতিধ্বনি হইতে লাগিল। মনে হইল যেন যে সকল দেবতা তথায় চিত্রিত ছিলেন তাঁহারা বলরামের ভয়ে সেই কথাগুলির পুনরুক্তি করিয়া অনুমোদন করিলেন ॥ ৬৭ ॥

Expl.—see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—ইতীতি। ‘ইতি’ ইত্যং ‘সংরম্ভিণঃ’ ভূমিতস্য বলভদ্রস্য (? ‘বলস্য’ বলভদ্রস্য) ‘বাণীঃ আলিখ্যদেবতাঃ’ চিত্রলিখিতদেবতাঃ ‘সভায়াঃ’ সদীপ্তস্য ‘ভিত্তীনাং প্রতিধ্বানৈঃ’ প্রতিধ্বনিব্যাজেন ইত্যর্থঃ ‘ভয়াৎ অন্ববদন্’ অন্বমোদয়ন্ ‘ইব’ ইত্যুৎপ্রেম্বা ॥ ৬৩ ॥

Sara—অত্রৈব বিরতৌ বলদেবঃ, সভাভিত্তিভ্যশ্চ তস্য গিরাসুদ্ধতাঃ প্রতিধ্বনয়ঃ।

CHARCHA

1. ইতি—Thus. Construe ইতি সংরম্ভিণঃ thus angered, *i. e.*, with wrath worked up in this manner. Or—ইতি বাণীঃ these words.

2. সংরম্ভিণঃ—সম্ + রম্ + ঘञ্ ভাবে সংরম্ভঃ wrath. সংরম্ভঃ অস্মি অস্মি ইতি সংরম্ভ + ইনি মত্বর্থে সংরম্ভী wrathful. তস্য। This frightened the deities.

3. আলিখ্য &c.—আ + লিখ + য়ত্ কর্মণি আলিখ্যম্ that which has to be painted, *i. e.*, painting. দেবা এব ইতি দেব + তল্ স্বার্থে স্ত্রিয়াম্ দেবতাঃ deities. আলিখ্যানাং দেবতাঃ, ইতত্—। Representations of deities were painted on the walls.

4. সভা &c.—সহ ভাষ্মি অস্মাম্ ইতি সহ + ভা + উ অধিকরণে স্ত্রিয়াম্ সভা council-house. ভিত্তি wall. প্রতি + ধ্বন + ঘञ্ ভাবে প্রতিধ্বান echo. সভায়া. ভিত্তয়ঃ, ইতত্—। তাসাং প্রতিধ্বানাঃ, ইতত্—। তৈঃ। ইয়া করণে।

5. অন্ববদন্—অনু + বদ + লড্ অন্ Repeated. বদতি, উবাদ।

6. Voice—...বাণ্যঃ...দেবতাভিঃ...অন্বৌদয়ন্ত...।

68. *Uddhava allowed to speak.*

নিশম্য তাঃ শ্রেষ্ঠগবীরমিধাতুমধোজ্জঃ।

শিষ্যায় বৃহতাং প্রত্যুঃ প্রস্তাবমদিগ্ৰহণা ॥ ৬৮ ॥

Prak.—अधोक्षजः दृशा प्रस्तावम् अदिशत् [With a glance Hari offered a chance]. Chance for what ?—अभिधातुम् [A chance to speak]. Chance unto whom ?—बृहतां पत्युः शिष्याय [A chance to Uddhava who was the disciple of Vrihaspati]. When was that ?—ताः शेषगवौः निशम्य [Uddhava was interrupted by Balarama. Hari noticed it and having heard Balarama to the end, gave Uddhava a chance to speak]. 68.

Prose.—अधोक्षजः ताः शेषगवौः निशम्य बृहतां पत्युः शिष्याय अभिधातुं दृशा प्रस्तावम् अदिशत् ॥ ६८ ॥

Eng.—Having heard these words of Sesha (Balarama), Adhokshaja (Hari), with a twinkle of his eye, gave the pupil of Vrihaspati a chance to speak. 68.

Beng.—हरि बलदेवের কথা শুনিয়া উদ্ধবের দিকে চাহিয়া ইঙ্গিতে বলিবার জন্ত অবসর প্রদান করিলেন ॥ ৬৮ ॥

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—निशम्येति । ‘अधःकृतम् अधजम्’ इन्द्रियज्ञं ज्ञानं येन सः ‘अधोक्षजः’ हरिः ‘ताः शेषस्य’ शेषावतारस्य बलभद्रस्य ‘जा.’ वाचः ‘शेषगवौः’ [“गौरतद्धितलुकि” इति टच् । टित्वात् डीप्^१] ‘निशम्य’ श्रुत्वा [“निशम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि” इति भट्टमल्लः । तव शाल्यतेरिदं रूपम् । अन्यथा ‘निशमय्य’ इति स्यात् । अतएव वामनः—“निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभिदात्” इति^२] ‘बृहतां’ वाचां ‘पत्युः’ बृहस्पतेः ‘शिष्याय’ उद्धवाय ‘अभिधातुं’ वक्तुं ‘दृशा’ दृक्संज्ञया^३ ‘प्रस्तावम्’ अवसरम् ‘अदिशत्’ अतिसृष्टवान् [“प्रस्तावः स्यादवसरः” इत्यमरः] ॥ ६८ ॥

NOTES ON MALLI

1. टच् is the affix by “गोः—” (*Charcha*). डीप् comes in because the affix drops ट । 2. Bhattamalla says both निशम्यति (*i. e.*, the root नि+शम दिवादि) and निशमयति, (*i. e.*, the root नि+शम चुरादि) mean to listen. Of these, this is a derivative

S. R.—Sisu. II. 3rd Ed.—11.

of निशात्यति, or the form would have been निशम्य । Hence it is that Vamana says—The words निशम्य and निशम्य are from different roots. 3. By a hint with the eyes.

Sara—ततो हरिः उडवाय वचनावसरं ददौ ।

CHARCHA

1. निशम्य—नि + शम (दिवादि) + ल्यप् having listened to. निशम्य also means the same, but is derived differently (See Malli.).

2. शेषगवौः—शेष is the snake चमत् । Balarama was an incarnation of शेष, so he too is called here शेष । गौ speech. “स्वर्गोपपद्यवाग्बज्रदिङ्नेत्रहृषिभूजले । सत्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः—॥” शेषस्य गावः इति शेषगौ + टच् समासान्त । But समासान्त affixes are all सार्थे, hence the लिङ्ग must be that of शेषगौ which is feminine, because गौ meaning वाक् is feminine. Thus शेषगौ + टच् + लीप् स्त्रियाम् = शेषगौ + च + ई शेषगव्यः (1st case plural of शेषगवौ) । ताः । Malli's rule “गौरतद्धित—” means that a तत्पुरुष with गौ final, takes the समासान्त affix टच्, but not when a तद्धित attached to it has disappeared. There is no room for तद्धित in the present instance. But in पञ्चभिर्गौभिः क्रीतम् we get पञ्चगौ + टच् from which टच् disappears by the rule “अध्यर्द्धपूर्वाङ्गिगोलुक् असंज्ञायाम्” । Hence no टच्, the final form being पञ्चगु ।

3. अभिधातुम्—अभि + धा + तुमुन् भावे अभिधातुम् to speak. The तुमुन् here is connected with अदिशत् । But अभिधान relates to उडव and देशम् to अधीक्षज, i. e., the तुमुन्न्त verb and the finite verb have different nominatives. This is irregular. A defence may be given supposing स्थिताय to be understood. अभिधातुं स्थिताय शिष्याय is quite regular. We avoid the rule “कालसमयवेलासु तुमुन्” because some commentators here want direct mention of काल, समय or वेला in order to have तुमुन् । These are not present here. Others think that any of the recognised synonyms may be present and direct the तुमुन् । Thus अवसरः अभिधातुम्, पथ्यायः अभिधातुम् &c. are correct. But प्रस्ताव is not a recognised synonym

of काल । Hence प्रस्तावः अभिधातुम् is incorrect, whichever set of commentators is followed.

4. अधोचजः—अधरश्चिन् देशे इति अधर + चि ॐ + चि स्त्रार्थे अधः below, i. e., placed below, trampled over, discarded &c. , अच senses इन्द्रिय । अक्षेभ्यः जातम् इति अच + जन् + उ कर्त्तरि अचजम् derived from the senses, उपपदतत्— । अधः अचजम् अनेन, बहु— । A name of विष्णु । He does not depend upon these senses for his knowledge of the world. Or, he places below, i. e., transcends sense-perception. Or again अधः अचःस्थितम् अचजम् अस्य one whom sense-perception does not reach.

5. शिष्याय—शास् + क्यप् कर्मणि 'शिष्यः disciple. तस्यै । चतुर्थी सम्प्रदाने. because दिश here means 'to give' ; comp. "दिदेश कौत्साय समयमेव", "जगन्मर्थं दिशति हिमगुर्वित्तनाथं द्वितीयं" &c.

6. उद्भूतां पत्युः—This is the uncompounded form of उद्भूत्यतेः ।

7. प्रस्तावम्—प्रस्तौति अश्चिन् इति प्र + स्तु + चञ् अचिकरणे प्रस्तावः opportunity. तम् ।

8. अदिशत्—दिश + लङ् तिप् । दिशति—ते, दिदेश--दिदिशे, दिक्ष्यति—ते, अदिशत्—त ।

9. दृशा—दृश + क्तिप् कर्त्तरि दृक् । तथा । श्या करणे । He turned towards Uddhava and with a twinkle of the eye asked him to speak. Hari had noticed how Uddhava had been interrupted by Balarama.

10. Voice—अधोचजेन...प्रस्तावः अदिश्यत ।

69. 'Uddhava spoke boldly yet with meekness.

भारतोमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवल्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६८ ॥

Prak.—अथ उद्धवः गदाग्रज जगाद [Thus urged Uddhava addressed Hari]. What did he say ?—आहितभर। तथ्यां भारतीं जगाद [He spoke words that were true and weighty]. How did he deliver himself ?—उतथ्यानुजवत् अनुद्धतन् अग्रे जगाद [He stood in front of Hari and then spoke without the least show

of brag or insolence as if it was Vrihaspati himself that was speaking]. 69.

Prose—अथ उद्धवः आहितभरां तथ्यां भारतीम् अनद्धतं गदाग्रजम् अग्रे उत्थानजवम् जगाद ॥ ६९ ॥

Eng.—Now Uddhava, standing in front, inaggressively delivered, unto the elder brother of Gada (Hari), a true and weighty speech (*lit.*—speech with weight attached) like the younger brother of *Utathya* (Vrihaspati). 69.

Beng.—अनुमति पाईना उद्धव गदाग्रज हरि र समुत्थे विनीत भावे, गतीर भावे पूर्ण एही वथार्थ कथाकुलि श्रवणं बृहस्पतिर आग्र बनिनेन ॥ ७९ ॥

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—भारतीमिति । ‘अथ’ कथानुज्ञानन्तरम् उद्धवः ‘आहितः भरः’ अग्रगौरवं यस्यां सा (?) तां ‘तथ्यां’ यथार्थां ‘भारतीं’ वाचम् ‘अनद्धतम्’ अगर्वितं यथा तथा ‘गदस्य अग्रजं’ कृणुम् ‘अग्रे’ पुरतः । इति प्रागल्भ्योक्तिः^१ । ‘उत्थानस्य’ महर्षेः ‘अनृजः’ बृहस्पतिः [“उत्थानावरजो जीवः” इति विश्वः] ‘तद्धत्’ तेन तुल्यं ‘जगाद’ [“तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” इति वतिः । तद्धितगीयमुपमा^२] ॥ ६९ ॥

NOTES ON MALLI

1. See *Charcha* under अग्रे । 2. वति is the affix by “तेन तुल्यं—” —वति comes in the sense तेन तुल्यम् if the resemblance is in some क्रिया । This is an उपमा inhering in a तद्धित (*i. e.*, in वति) ।

Sara—उद्धवश्च हरेर्गभिमुखीभूय इमामर्थवतीं वाचमाददे ।

CHARCHA

1. भारतीम्—भारती speech. तात् । प्रधानकर्म of जगाद ।
2. आहित &c. आ + धा + क्त कर्मणि आहित placed. भर weight. आहितः भरः अस्याम्, बहु— । ताम् ।

3. अनुद्धतम्—उद् + हन् गतौ + क्त कर्त्तरि उद्धत ; न उद्धतम् अनुद्धतम् mild. तत यथा तथा । Qual. जगाद ।

4. उतथ्य &c.—उतथ्य was a sage, the elder brother of Vrihaspati. अनु पश्चात् जातः इति अनु + जन् + ड कर्त्तरि भूते अनुजः younger brother. उतथ्य य अनुजः, इतत्— । उतथ्यानुजन तुल्यम् इति उतथ्यानुज + वति । अथय qual. जगाद । He was such a powerful speaker yet he spoke with humility—उतथ्यानुजवत् जगाद अपिच अनुद्धतं जगाद । Contrast with the haughty and self-reliant Baladeva.

5. जगाद—गद + लिट् यल् । See sl. 21.

6. अग्रे—Construe अग्रे स्थितं गदाग्रजं जगाद, or अग्रे स्थितः सन् जगाद । Malli. remarks इति प्रागल्भ्याक्तिः, i. e., he did not feel nervous. This is superfluous, there was no occasion for Uddhava's nervousness. The fact is अग्रे serves no purpose here except that of securing alliteration with गदाग्रजम् ।

7. गदाग्रजम्—अग्रे जात इति अग्र + जन् + ड कर्त्तरि अग्रजः elder brother. गदस्य अग्रजः, इतत्— । तम् । अप्रधानकर्म of जगाद । This epithet too is meaningless. It is added for alliteration.

8. Voice—उद्धवेन भरा तथा भारतो जगदे ।

70. *Balarama having spoken, my speech is useless.*

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुषलपाणिना ।

निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

Prak.—सम्प्रति वक्तुम् असाम्प्रतम् [It is useless to speak now]. Why so ?—सुषलपाणिना उक्ते सति असाम्प्रतम् [Balarama is your principal fighter. He has made up his mind to fight. He has said so and said it defiantly. What then is the good of sounding a discordant note now]. He might change his mind after hearing you—लेखेन अर्थे निर्धारिते खलु वाचिकम् उक्ता खलु [Verbal communications to the contrary are of no avail after the decision is put on paper. Balarama has spoken out the decision. So I had better not say anything]. 70.

Prose—सम्प्रति सुषलपाणिना उक्ते (सति) वक्तुम् असाम्प्रतम् । लेखेन अर्थे निर्धारिते (सति) वाचिकं खलु उक्ता खलु ॥ ७० ॥

Eng.—*Mushalapanin* (Balarama) having spoken, it is inopportune now to speak. Verbal message is indeed not spoken when a matter has been determined by writing. 70.

Beng.—बुधनपानि बनराय बधन बनिष्ठा फेनिष्ठाछेन तबन आर आमार बना उचित नय । विषयटी निपिवक्क इहैवा गेने आर वाचनिक कथा छने ना ॥ १० ॥

Expl.—See *Prak* and *Eng.* above.

Malli.—किं जगाद इत्याह सम्प्रतीति । सम्प्रति 'सुषलपाणिना' बलभद्रेण । केवलं शूरेण इति ध्वनिः । 'उक्ते' सति 'वक्तुम् असाम्प्रतम्' अयुक्तम् [साधुक्तत्वात् अभ्याससमानयोगक्षेमप्रसङ्गात् इति ध्वनिः^१ (?) । साम्प्रतशब्दस्य अर्हाद्यत्वात् तदयोगे "शकध्व—" इत्यादिना तुमुन्] । तथाहि—'लेखेन' पक्षेण 'अर्थे' वाच्ये 'निर्धारिते' निर्णीते सति 'वाचिकं' व्याहृतार्थां वाचं सन्देशवचनमित्यर्थः ["सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः । "वाची व्याहृतार्थायाम्" इति ठक्] 'उक्ता खलु' (? 'खलु खलु') न वाच्यं खलु इत्यर्थः । खलुराद्यः प्रतिषेधे अभ्यो वाक्यालङ्कारे ["निषेधवाक्यालङ्कारनिष्ठासानुनये खलु" इत्युभयत्राप्यमरः । "अलंखल्वीः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता" इति क्ता प्रत्ययः । इह "न पादादौ खल्वादयः" इति निषेधस्य उद्देशकाभिप्रायत्वात् नञर्थखलुशब्दस्य अनुद्देशकत्वात् नञ्स्वदेव पादादौ प्रयोगो न द्रश्यति इत्यनुसन्धेयम्^२] लिखितार्थे वाचिकमिव बलीक्ते मदुक्तिरनवकाशा इति वाक्यार्थप्रतिविम्बकरणात् स्पष्टस्तावदुक्तान्तः । स्तुतिव्याप्तेन निन्दावगमात् व्याजस्तुतिश्च^३ । लक्षणसाग्रे वक्ष्यते] ॥ ७० ॥

NOTES ON MALLI

1. The passage is obscure. It seems to mean बलरामेण साधुक्तत्वात् अभ्यासे पुनरुक्तौ मदुक्ते इत्यर्थः समानयोगक्षेमप्रसङ्गात् । बलीक्तेर्वाङ्म किञ्चिदपि मे वक्तव्यं नास्ति इति स्तुतिः (Because being well said, the utility and efficiency will be the same in my speech too).

2. इह &c.—The prohibition “न पादा—” implies that it gives a shock to the listener (by obscuring the sense). But खञ् in the sense of नञ् gives no such shock ; hence there is no harm in its leading in a पाद like नञ् । 3. दृष्टान्तालङ्कार is indeed clear here because the sense of one statement is reflected in another thus—“my speech has no scope after the speech of Balarama like an oral statement after a matter is recorded”. There is व्याजस्तुति also because censure is conveyed in the garb of praise.

Sara—यदा च यानमेवाङ्गीकृतं बलदेवेन तदा किं मदुक्तेन ? दुष्टु अपि यानं गदयैवात्य समीकरिष्यते ।

CHARCHA

1. असाम्प्रतम्—साम्प्रतम् is an अव्यय meaning उचित । “साम्प्रत-
नूचितेऽधुना” । न साम्प्रतम्, नञ्त्तत् — ।

2. वक्तुम्—There is no क्रियार्थाङ्गता in the verse, how then is the तुमुन् to be defended ? Malli. cites the rule “शक धृष—” which in full is—“शकधृषशान्नाघटरभलभक्रमसहाहास्येषु तुमुन्”—तुमुन् may be attached in connection with the roots शक, धृष् &c. and with roots having the sense of अस् । The rule is applied by saying that साम्प्रत is अर्हाथ (See Malli.). The rule says अर्ह only not अर्हाथ । The अर्थ at the end goes with अस्ति only according to all commentators. Even if अर्थ attached to अर्ह also we could not appeal to the rule here, because अर्हाथ would then mean अर्हाथ roots with a तिङ् attached. असाम्प्रतम् cannot be taken as such. Another defence may be given—The Bhasya says “अव्ययकृती भावे” । So तुमुन् is attached in the भाव-
वाच्य । वक्तुम् then means वचनम् । Thus वक्तुम् असाम्प्रतम् = वचनम्
असाम्प्रतम् with भवति understood.

3. सुषल &c.—सुषल mace. सुशल and सुसल are also seen. सुषलः or सुषलं पाणौ अस्य सुषलपाणिः, बहु— । तेन । “तालाही सुसली
हली” इति बलभद्रपर्याये चमरः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पाणि-
शब्दस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि परनिपातः । This has a plain meaning and also

an insinuation. Even if the decision to march out be against the Sastras, the mace of Baladeva will set matters right. शास्त्र-विरोडेऽपि मुसलमस्य सनीकरिष्यति इति स्तुतिः । मुसलमेवायं कलशितुं जानाति न नयम् इति निन्दा ।

4. निर्धारिते—निर् + धृ + णिच् + क्त कर्मणि निर्धारित decided. तस्मिन् ।

5. लेखिन—निख्यते इति लिख + घञ् कर्मणि लेखः letter. तेन ।

6. खलु उक्ता—No use saying. खलु means अलम्, i. e., implies प्रतिषेध । The rule for क्ता in connection with खलु is “अलंखल्वीः—” (Malli.)—क्ता may be attached in connection with अलम् and खलु implying prohibition. In this sense खलु may lead in a पाद । Vamana's prohibition “न पादा—” refers to other meanings.

7. खलु—Malli. takes it वाक्तालङ्कारे, i. e., to add grace to the line. But it seems better to take it as एवार्थ, i. e., अवधारण । खलु उक्ता खलु = खलु उक्ता एव should not indeed be said. In this sense Vardhamana quotes and explains—“प्रवृत्तिसाराः खलु सादृशं गिरः । प्रवृत्तिसारा एव इत्यर्थः” ।

8. वाचिकम्—वाच + ठक् स्वार्थे वाचिकम् words sent through a messenger. अनुक्त कर्म of उक्ता । The rule “वाची—” means—वाच् takes ठक् स्वार्थे when it refers to words that are already explained to another, i. e., to a messenger.

9. Voice—...असाम्प्रतम् (भूयते) (See note on वक्तुम्) ।

71. *Yet I speak because of your regard for me.*

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

Prak.—तथापि तत् प्रयोजककर्तृत्वम् उपैति [Still there is that thing which prompts]. Prompts whom to what?—जल्पतः मम उपैति [Prompts me as I am going to speak]. What is it that prompts you?—मयि, अपि ते गुरुः इति गौरवम् अस्ति (इति) यत् तत् [It is the fact that you have regard for my opinion and have asked me to speak. So I shall speak out, Balarama's opinion to the contrary notwithstanding]. 71.

Prose—तथापि ते मयि अपि गुरुः इति यत् गौरवम् अस्ति तत् जल्पतः मम प्रयोजककर्तृत्वम् उपैति ॥ ७१ ॥

Eng.—Yet it is your regard for me as a senior that acts the part (assumes the character) of a directing agent to me speaking. 71.

Beng.—तथापि बलिता उद्यत हईयाछि । कारण तूमि आमाके गुरु बलिआ आदर कर, ई आदर कर्तुक आमि प्रणोदित हईतेछि ॥ ७१ ॥

Expl.—See *Eng* and *Prak.* above.

Malli.—तर्हि किं तूष्णीम्भूतेन भाव्यम् ? न इत्याह तथापीति । 'तथापि बलेन निर्णीतेऽपि 'ते' तत्र 'मयि अपि' । बलभद्रे इव इत्यपिशब्दार्थः । 'गुरुः इति' एव 'यत् गौरवम्' आदरः 'अस्ति तत्' गौरवं 'जल्पतः' जल्पने प्रयोज्यकर्तृत्वः ('मम') मे 'प्रयोजककर्तृत्वम्' प्रेरकत्वम् 'उपैति' अतां वक्ष्यामि इत्यर्थः । न हि पण्डितैः सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्य अज्ञवत् तूष्णीम्भावो युक्तः^२ इति भावः ॥ ७१ ॥

NOTES ON MALLI

1. Should I then keep quiet ? He says 'No' by तथापि &c.
2. It is certainly not proper for a specialist to keep quiet like a fool when eagerly questioned by the learned.

Sara—तथापि गुरुरिति मङ्गलने सादरोऽस्ति इत्यहं वक्ष्ये ।

CHARCHA

1. तथापि—Malli. says बलेन निर्णीतेऽपि । It seems better to say वक्तुमसाम्युक्तमपि—though speech is useless. अपि गर्हायाम् ।
2. मयि अपि—Malli. adds 'as in Balabhadra', i. e., अपि here is समुच्चये, समुच्चय of राम and लङ्कव in the class गुरु ।
3. गुरुः—The प्रथमा may be explained differently. See under इति ।
4. इति—Thus :—गौरवम् अस्ति । कः पुनर्गौरवप्रकारः ? गुरुः इति । गुरुरयं मे इति गौरवम् । This supposes गुरुः to have प्रथमा उक्ते कर्तरि with भवति understood. Or—गौरवम् अस्ति । को हेतुस्तस्य ? गुरुः इति हेतोः । This gives इति योगे, i. e., प्रातिपदिकार्थे प्रथमा to गुरुः ।

5. गौरवम्—गुरोर्भाव इति गुरु + अण् regard, esteem &c.

6. प्रयोजककर्तृत्वम्—प्रयोजयति इति प्र + युज + णिच् + क्तुल् कर्त्तरि प्रयोजक prompter. स चासौ कर्त्ता च प्रयोजककर्त्ता deputing agent, employer. तस्य भावः इति त्वप्रत्ययः ।

7. उपैति—उप + इ + णट् तिप् attains. एति, इयाय, एष्यति, अगात् । The root being गत्यर्थे is here used as प्राप्त्यर्थे ।

8. सम—शेषे षष्ठी । सम प्रयोजककर्त्तृत्वम् sounds harsh, because there can be a प्रयोजककर्त्तृ to a क्रिया only. See next.

9. जल्पतः—जल्प + ण्व कर्त्तरि जल्पन् talking तस्य । जल्पतः सम = जल्पनक्रियायः प्रयोज्यकर्त्तृणः सम सस्वन्धे &c. The क्रिया is जल्पन, the प्रयोजक कर्त्तृ of this is गौरवम् ।

10. Voice—...येन गौरवेण भूयते तेन...उपैयते ।

11. Remark—प्रयोजन the व्यापार of the प्रयोजककर्त्तृ precedes the action of the प्रयोज्य । Hence जल्पतः being in the present tense, उपैति seems irregular. उपैत् in the past is better. Comp. “रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् । तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥” where प्रणोदन (i. e., प्रयोजन) is spoken of with क्त in the past.

72. *Though superfluous the presentation may be new.*

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाक्यस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

Prak.—अहो वाक्यस्य अनन्ता विचित्रता [The same subject is viewed in different lights by different persons. The variety of ways in which a topic may be dealt is indeed wonderful]. That is true—गेयस्य इव वाक्यस्य विचित्रता [The variety is as strange as that of vocal music]. Can you say wherein lies the strangeness ?—स्वरैरिव कतिपयैरेव वर्णैः ग्रथितस्य वाक्यस्य विचित्रता [Look at the components of speech. They are very few, only the letters of the alphabet. Yet with but these few letters what a variety of books have been written. The strangeness of it is not less striking than that of vocal music which employs

but seven notes and yet differs with each individual. It is not therefore strange that I may have my own way of dealing with the subject under discussion differing widely from Balarama's].72

Prose—कतिपयैः एव वर्णैः स्वरैः इव ग्रथितस्य वाक्यस्य गीयस्य इव विचित्रता अनन्ता अर्था ॥ ७२ ॥

Eng.—Of speech as of vocal music, composed of but a few letters as of a few notes, endless, O, is the diversity.

Beng.—कि आश्चर्या ! तारतौ करेकटीमात्र वर्णे ग्रथित, किन्तु कतई विचित्र ! कतिपर स्वरैः ग्रथित गानेर श्राव ईशार वैचित्र्य अनन्त ॥ १२ ॥

Expl.—Baladeva has said the right thing ; I too shall say which is right, yet I shall not inflict upon you a repetition of Balarama's speech. There are infinite varieties in the mode of the presentation of a subject. The same thing may be said over and over again by skilful speakers and each time keep the audience spell-bound. 72.

Malli.—ननु रामेणैव सर्वे प्रपञ्चेनोक्तं सम्प्रति न वाच्यं किमस्ति (? किमप्यस्ति) इत्याशङ्क्य ह्यप्यप्रपञ्चोऽयम् इति हृदि निधाय स्तुवन्नाह वर्णैरित्यादिवयेण । । 'कतिपयैः' परिमितैः 'वर्णैः' पञ्चात्रता 'एव' सादृकाश्रयैः 'कतिपयैः' सप्तभिः एव (? 'इव') 'स्वरैः' निषादादिभिः 'ग्रथितस्य' गुम्फितस्य 'वाक्यस्य' शब्दजानस्य (? जातस्य) ["एकाधोऽपि (? एकाधो) नित्यं मयटमिच्छन्ति" इति स्वार्थे मयट्] गीयते इति 'गीयं' तस्य गानस्य 'इव विचित्रता' रचनाभेदात् 'अनन्ता' अपरिमिता भवति इत्यर्थः । 'अर्था' । अतस्तेन साधूक्तेऽपि विशेषानन्त्यात् मनापि वक्तव्यमस्ति इत्येको भावः । तस्य दुर्बलत्वात् ममेव अस्ति इत्यन्यः^२ । प्रत्यवयवम् इवीपादानात् अनेकेवा इयमुपमा^३ ॥ ७२ ॥

NOTES ON MALLI

1. Well, Rama has said all in detail, nothing more can be said now. Apprehending this he says, in three verses begin-

ing with वर्णैः &c. apparently in praise but with the thought in his mind that all this is false detail. 2. So, though he has spoken well, I too may have a say because there are infinite ways of special presentation ; this is one idea. Another is—The speech being bad in substance, I have certainly room to speak. Also see *Charcha*, Remark. 3. This is an उपमा of the अनेकेवा kind, because इव is mentioned with each member.

Sara—एकलव वस्तु बहुधा वर्णयितुं शक्यते, तत् बलदेवेन उक्तेऽपि, मदुक्ता नैव वा स्यात् पुनरुक्तिप्रसङ्गः ॥ ७२ ॥

CHARCHA

1. कतिपयैः—कतिपय is a primitive word (अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्) meaning 'a few'. तैः । Qual. वर्णैः and स्वरैः । The वाचस्पत्य attempts a derivation with तयप् (अयच्) and पुगागम । This is unsound as is obvious from the rule “प्रथमचरमतयाल्पाङ्ककतिपयनेमाश्च” । This rule directs that all तयप्प्रत्ययान्त words should be optionally treated as सर्वनाम in the 1st case plural. Yet the rule separately mentions कतिपय also, showing clearly that कतिपय is not तयप्प्रत्ययान्त at all.

2. ग्रथितस्य—ग्रन्थ + क्त कर्मणि ग्रथित, composed. तस्य । Qual. वाङ्मयस्य and जेयस्य ।

3. स्वरैः—Malli. has निषादादिभिः । It is difficult to see why he avoids षड्जादिभिः । षड्ज is the first and षड्जादिभिः occurs to one naturally. निषाद being the last निषादान्तैः might do, not निषादादिभिः ।

4. अनन्ता—अन्त end. अविद्यमानः अन्तः अस्याः अनन्ता endless, बहु— ।

5. वाङ्मयस्य—वागेव इति वाच् + मयट् स्वार्थे वाङ्मयम् speech. तस्य । “एकाचो—” is a quotation from the हत्ति and is based upon the भाष्य । Perhaps Malli. thinks that ‘नित्य’ here being apparently superfluous—being deducible from the rule “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः”—we have to take it as sanctioning मयट् after एकाच् words in

senses *other than those* enunciated in “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” । But as these senses are not distinctly mentioned, we have the affix स्वार्थे । प्रकरणादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यगृहणम् अन्याथेऽपि विधानाद्यम् । स चार्थः अनिर्दिष्टः । ततः अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति इत्येकाच्चः स्वार्थेऽपि मयट् । Or we may argue that since वाङ्मय is described here as गृथित (composed), it is a विकार and then मयट् need not be स्वार्थे । Thus वाचां विकार इति वाच् + मयट् वाङ्मयम् । तस्य ।

6. जेयस्य—जै + यत् कर्मणि जेयम् song. तस्य । We may attach यत् here कर्त्तरि also, but then जेय means *singer*.

7. विचित्रता—चित्र spotted. विशेषेण चित्रं विचित्रम्, प्रादितम्— । तस्य भाव इति विचित्र + तल् स्त्रियां विचित्रता variety. विचित्रता also means *wonder*. We avoid that meaning because *wonder* is already expressed by अहो ।

8. Voice—...विचित्रया अनलया (भूयते) ... ।

9. Remark—The verse justifies Uddhava's speaking. Malli. recognises this in his introduction to the verse (“ननु रामश्चैव &c.”). Yet he says “अतस्तेन ... इत्येको भावः” and “तस्य दुरुक्तत्वात् ... इत्यन्यः” । It seems better to stick to the first भाव *only* and treat the verse merely as a justification of the जल्पन spoken of in Sl. 71.

73. *Strict relevancy in speeches is rare.*

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

Prak.—If such is the diversity we shall be at a loss to know whether to accept your advice or that of Balarama—कामं बहु अपि प्रकीर्णं स्वेच्छया अभिधीयते [Even in the midst of this diversity it is easy to choose, because a lot of it is random speech having no reference to the subject]. How do you mean?—अनुज्झितार्थ-सम्बन्धः प्रबन्धः दुरुदाहरः [It is rare to find speech that is not irrelevant. Let then relevancy be your guide, reject the irrelevant and accept the advice that is relevant]. 73.

Prose—स्वेच्छया प्रकीर्णं बहु अपि कामम् अभिधीयते । अनुज्झितार्थ-
सम्बन्धः प्रबन्धः दुर्ददाहरः ॥ ७३ ॥

Eng.—Much that is irrelevant is often spoken impulsively ;
it is difficult to cite a composition that has not left connection
with the subject-matter. 73.

Beng.—संसारें असङ्गत कथार अभाव नाई, निजेर प्रतिभा
अनुसारे अनेके अनेक असंलग्न कथा बनितेछे । किछ ठिक प्रसङ्गेर
संश्रव ब्राथिया कथा बला कठिन ॥ ७३ ॥

Expl.—I do not know if all I am going to say would be
relevant or not, it is so difficult to observe strict relevancy in
speeches. Also see *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—वदपीति । 'स्वेच्छया' स्वप्रतिभानुसारेण 'प्रकीर्णम्' असङ्गतं 'बहु
अपि कामम्' यथेष्टम्^१ अभिधीयते । किन्तु 'अनुज्झितः अर्थसम्बन्धः' पदार्थसङ्गतिः
यस्मिन् सः 'प्रबन्धः' सन्दर्भः 'दुर्ददाहरः' दुर्वचः^३ [हरतेः कल् प्रत्ययः] । रामेण
तु सङ्गतमेवोक्तमिति स्तुतिः असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ॥ ७३ ॥

NOTES ON MALLI

1. As much as liked. 2. Coherence of the meanings of
the words. 3. Difficult to say.

Sara—सुलभाः किल असम्बन्धस्य वक्तारः सम्बन्धं तु कदाचिदेव उच्यते ।

CHARCHA

1. स्वेच्छया—इष + श भावे इच्छा wish. स्वस्य or स्वा इच्छा, इतत्—
or कर्मधा—। तथा । श्या करणे ।

2. कामम्—अव्यय meaning अव्ययम् । Qual. अभिधीयते । Malli's
यथेष्टम् comes to the same thing.

3. प्रकीर्णम्—प्र + कृ + क्त कर्मणि lit. scattered, hence असंलग्न i. e.,
असङ्गत as in Malli.

4. अभिधीयते—अभि + धा + लट् ते कर्मणि is said. दधति—धत्ते, दधौ
—वे, धास्यति—ते, अधात्—अधित ।

5. अनुज्झित &c.—उज्झ + क्त कर्मणि उज्झित forsaken. अर्थ subject विषय । सम् + बन्ध + घञ् भावे सम्बन्ध connection. न उज्झितः अनुज्झितः, नञ्त्तत्—। अर्थेन सम्बन्धः अर्थसम्बन्धः ; सुस्पष्टपा । अनुज्झितः अर्थसम्बन्धः यस्मिन् येन वा स, बहु—। That in which connection with the subject matter is not forsaken. Malli takes it differently thus :—अर्थ sense ; सम्बन्ध relevancy, coherence. अर्थानां सम्बन्धः coherency of sense, इतत् —। &c.

6. प्रबन्धः—प्रबध्यते गृह्यते इति प + बन्ध + घञ् कर्मणि प्रबन्धः essay, speech.

7. दुरुदाहरः—दुःखेन उदाह्रियते इति दुर् + उह + घा + ङ + घञ् कर्मणि difficult to say (Malli.), difficult to cite.

8. Voice—अभिदधतिसम्बन्धेन प्रसन्नेन दुरुदाहरेण भ्रूयते ।

9. Remark—It is not easy to be relevant. Malli. takes this in two ways—(1) Yet Rama has been relevant throughout which is in praise ; (2) hence no wonder that Rama has not been relevant. There is yet a third way of taking it—So you will excuse me if I appear to be irrelevant at times. This is humility and is in keeping with the character of Uddhava as depicted in sl. 69.

74 *The clever can make a clever speech.*

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाचिन्नां वाचं पटौमिव ॥ ७४ ॥

.Prak.—Whence then to expect relevancy ?—कुशलाः चिन्नां पटौमिव चिन्नां वाचं प्रसारयन्ति [That may be expected from those who are really clever. They display oratory like a piece of brocade]. How is that ?—अदीयसीमपि घनां वाचं प्रसारयन्ति [Their speech sounds simple, but it is weighty in its import, just like the turn out of the clever weaver feeling soft to the touch but heavy in texture]. Indeed !—अनल्पगुणकल्पितां वाचं प्रसारयन्ति [Their speech is endowed with all polish that scholarship

can impart like high class drapery containing a large number of threads]. 74.

Prose—कुशलाः सदीयसीम् अपि घनाम् अनल्पगुणकल्पितां चित्रा वाचं पटीमिव प्रसारयन्ति ॥ ७४ ॥

Expl.—The clever exhibit speech which like a garment is very soft yet weighty, endowed with not a few merits (Also—woven of not a few threads) and wonderful (Also—of rich pattern). 74.

Beng.—बाहारा निपुण ताहारा विचित्र बस्त्रेर आर विचित्र बाका-बनी बित्तार करिते पारेन । सद्वस्त्र घेवन स्पर्शे मृदु हईलेओ घन हस्त्र ताहादेर बाकाओ श्रवणे मृदु हईलेओ अर्थे ओरु हईया থাকे, आर सद्वस्त्रेर आर सेई बाकाओ बहु गुणसम्पन्न हस्त्र ॥ ७४ ॥

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—सदीयसीमिति । 'कुशलाः' वक्तारः 'सदीयसीम्' अतिसुकुमाराचरां श्लाघतराश्च तथापि 'घनाम्' अर्थगुर्वीम् । अन्यत्र सान्द्रां कदलीदलकल्पामित्यर्थः । 'अनल्पैः' बहुभिः 'गुणैः' श्लेषादिभिः तन्तुभिश्च 'कल्पितां' रचितां निर्मिताश्च 'चित्रां' शब्दादिविचित्रां विचित्ररूपाश्च 'वाचं पटी' शाटीम् 'इव प्रसारयन्ति' । रामवाग-प्येवंविधा इति स्तुतिः, रामवाक् तु नैवंविधा इति निन्दा च गम्यते । [अत्र श्लेषस्व-युक्तविषयासम्भवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वात् उपमाप्रतिभीत्यापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयम् इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः^१ । एवञ्च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् श्लेषप्रतिभीत्यापिता इयदुपमा एव इत्यन्ते^२] ॥ ७४ ॥

NOTES ON MALLI.

1. Here after the author of अलङ्कारसर्वस्व, we have श्लेष, relating to the relevant and the irrelevant, raised by the genius of the उपमा, because श्लेष, not being possible in the pure (i. e., without an admixture of some other Alamkara), super- sedes all Alamkaras. 2. Others say that in that case the पूर्णोपमा here has no scope ; hence this is really उपमा raised by the genius of श्लेष ।

Sara—निपुणा एव गुर्वी' गुणवतीं गिरं कलयितुं समथाः न पुनर्मादृशाः ।

CHAROHA

1. सदीयसीम्—Applies to both वाचम् and पटीम् । अतिशयेन सूक्ष्मी इति सूद् + ईयसुन् सदीयसी very *mild* (वाच्), also very *soft* (पटी) । ताम् । For derivation see under सदिसः, sl. 49.

2. घनाम्—This also is applied to both वाचम् and पटीम् । घना weighty in sense (वाच्), also *dense* in texture (पटी) । ताम् ।

3. अनल्प &c.—अल्प a few. न अल्पाः not a few, नञ्जतम्— । गुण refers to शब्दगुण and अर्थगुण (वाच्), also thread (पटी) । कृप् + णिच् + क्त कर्मणि कल्पित composed (वाच्), also *made* (पटी) । अनल्पा गुणाः अनल्पगुणाः, कर्मधा— । तैः कल्पिता, इतत्— । ताम् । Qual. वाचम् and पटीम् ।

4. प्रसारयन्ति—प्र + सृ + णिच् + लट् अन्ति । Refers to both वाचम् and पटीम् । It means *delivers* (वाचम्) also *spreads* (पटीम्) । *Spins out* might do for both वाचम् and पटीम् । सरति, ससार, सरि-
यति, असार्षीत् ।

5. चिवाम्—Refers to both वाचम् and पटीम् । चिवा wonderful. (वाच्), also *patterned* (पटी) । ताम् । This is after Malli. We may take it as meaning *wonderful* in both cases.

6. *Voice*—कुशलैः सदीयसी...घना...कल्पिता चिवा वाक् पटी...प्रसार्यते ।

7. *Remark*—Here again Malli. takes it as (1) an appreciation, and also as (2) a depreciation of Balarama's speech. It seems better to take it as an instance of self-effacement. The कुशल्स can do it, I can't, so I crave indulgence.

75. *I speak not to enlighten you but for my own edification.*

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तद्वोद्गाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्यैवै वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

Prak.—Well, then proceed—सा वक्तुः गुणनिष्ठा एव [What I
not op 1844 0.L [uonitioer e lyuo si mou op 01 8uio8 me

refer ?—तव पुरः शास्त्रम् उदयाह्यते (इति) यत् सा [I shall quote texts in your presence. My object is not to give you information, but to test my own memory]. You flatter me—विशेषविदुषः तव पुरः [You are an expert in these matters. The text cannot be for your enlightenment]. What is the good of testing your memory ?—परिचयस्थैर्यै हेतुः गुणनिका [This ensures retention of the texts in the memory]. 75.

Prose—विशेषविदुषः तव पुरः शास्त्रम् उदयाह्यते (इति) यत् सा वक्तुः परिचयस्थैर्यै हेतुः गुणनिका एव ॥ ७५ ॥

Eng.—That texts are placed before thee that art specially informed in them, is on the part of the speaker a mere repetition that ensures retention of insight. 75.

Beng.—তুমি বিশেষজ্ঞ, তোমার সম্মুখে শাস্ত্রবচন উপস্থাপিত করিতেছি। সে কেবল আমারই শাস্ত্র পরিচয় বাহাতে থাকিয়া যার সেই উদ্দেশ্যে অভ্যাসের জন্ত, আর কিছুই নহে। ৭৫।

Expl.—I shall quote from the Sastras. But do not misunderstand me ; these will not be to enlighten thee that art an expert in them, but only to refresh my own memory that I may not forget them. Also see *Prak.*

Malli.—अथ उद्धवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वं परिहरन् हरिमभिमुखीकरोति विशेषेति^१ । विशेषं वेत्ति विशेषविद्वान् । तस्य 'विशेषविदुषः' विशेषज्ञस्य [गम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः] 'तव पुरः' अग्रे 'शास्त्रं' नीतिशास्त्रम् 'उदयाह्यते' उपन्यस्यते इति 'यत्' ["उदयाहितमुपन्यस्तम्" इति वैजयन्ती] 'सा' तत् उदयाहणमित्यर्थः [विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वम्] 'वक्तुः' उदयाहयितुः 'परिचयस्थैर्यै' अभ्यासदार्ढ्यं 'हेतुः गुणनिका' आस्रेडितम् 'एव' इति यावत् । न तु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः [गुण आस्रेडने चौरादिकः । "आसन्नान्यो युच्" । ततः संज्ञायाम् कन् । कात्पूर्वस्य इकारः^२ । "अभ्यासे गुणनी योग्या" इति तिकाण्ड-विषः (?)] ॥ ७५ ॥

NOTES ON MALLI

1. Now Uddhava, about to explain his own views, secures the good will of Hari, avoiding brag and humouring him with the verse विशेष &c. 2. Not indeed a display of erudition. 3. गुण is of the चुरादि class meaning 'to repeat.' The rule "ण्यास—" applies, next the rule "संज्ञायां—" । इ is substituted for what precedes क (*Char.*)

Sara—अभिज्ञोऽसि, अतस्त्वत्समसं शास्त्रवर्त्ता न हि तवावबोधाय किन्तु समैव अभ्यासाय ।

CHARCHA

1. विशेष &c.—वि + शिष + चञ् भावे विशेष speciality. वेत्ति इति विद् + शट् स्थाने वसु विद्स् knowing. विशेषं विद्वान् विशेषविद्वान् one having special knowledge, an expert ; रतत्—। तस्य । There is no rule for a रतत्—with विद्स् । Malli's remark "गम्यादिपाठात्—" means that a रतत्—is available if विद्स् is included in the गम्यादि list. This refers to the Varttika "श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्"—गमि, गामिन् &c. are to be included with श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न । गमि, गामिन् &c. are आकृतिगण, so let us suppose विद्स् too is included. Malli's विशेषं वेत्ति is not a वाक्य, but only the meaning of the compound. The rule for विद्स् is "विदेः शतुर्वसुः"—शट् after विद् is optionally changed into वसु । Hence विद् + शट् विदत् or विद्स् ।

2. उदयाह्यते—उद् + गृह् + णिच् + लट् ते कर्मणि presented. गृह्णाति—गृह्णीते, जग्राह—जगृहे, गृहीष्वति—ते, अगृहीत्—अगृहीष्ट ।

3. पुरः—पूर्वमिन् देशे इति पूर्व + डि (७मी) + असि स्वार्थे in presence. अथय । Comp. "पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत," Canto I, Sl. 12.

4. हेतुः—Pred. to गुणनिका । नियतलिङ्गत्वात् पु'स्त्वम् ।

5. परिचय &c.—परि + चि + चञ् भावे परिचय practice, insight. स्थिर steady ; तस्य भावः इति स्थिर + ण्यञ् स्थैर्यम् steadiness. परिचयस्य

स्थैर्यम् permanency of insight, इतत्—। तस्मिन्। अधिं ७मी। परिचय-स्थैर्यस्य हेतुः expresses the same.

6. गुणनिका—गुण to repeat + शिच् स्वार्थे (चुरादि) + युच् भावे गुणना not गोणना, because the root is षदन्त। ऋखा गुणना इति गुणना + कन् संज्ञायाम् + आप् स्त्रियाम् गुणनिका a short repetition. गुणना becomes गुणन by the rule “केऽणः”। Malli’s rules are—(1) “ण्यास—”—आस, अय्य and एवन्त roots take युच् भावे in the feminine ; (2) “संज्ञायां कन्”—कन् may be attached when the resulting word is a संज्ञा of some thing short ; (3) “प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्य अतः इत् आपि असुपः”—क being in a प्रत्यय, if आप् follows, the अ preceding क becomes इ, but not if the आप् is added to something that was सुवन्त before the addition. The derivation is open to the objection that “संज्ञायां कन्” is available when there is physically evident ऋखत्व। That is not so here. The following is proposed instead—गुण + ल्युट् भावे गुणनम् repetition. तदेव इति गुणन + कन् स्वार्थे गुणनकम्। स्त्रियाम् गुणनक + टाप् गुणनिका। Or—गुणन + स्त्रियां ङीप् गुणनी as in the *Trikandasesha* quoted in *Malli*. सा एव इति गुणनी + कन् स्वार्थे + टाप् गुणनिका। The विकाखशेष seems to be an interpolation in the *Malli*. Also see next.

7. एव—अवधारणे, अनयोगव्यवच्छेदे। गुणनिका एव नान्यत् किञ्चित्। Every repetition is a गुणनिका। Even if the object be उदयाहण, the repetition does not cease to be a गुणनिका। एव implies that the गुणनिका here is for its own sake and *not* to serve the further purpose of उदयाहण। Hence the विधेय is prominent. I repeat, because the repetition helps me by refreshing my memory.

8. सा—यत् सा seems queer. But the disagreement is due to the prominence given to the विधेय, which is गुणनिका। नेदम् उदयाहणम् किन्तु गुणनिका इदम्। उदयाहणम् इति यत् सा गुणनिका। सा agrees with गुणनिका।

9. Voice—.....उदयाहयामि (इति) येन (भूयते) तेन.....हेतुना गुणनिकया (भूयते)।

75. *The ambitious should possess counsel and enterprise.*

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुद्देश्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥ ७६ ॥

Prak.—प्रज्ञोत्साहौ हि जिगीषोः आत्मसम्पदः मूलम् [To counsel and enterprise is due the fortune of the ambitious]. Which fortune ?—उद्देश्यन्त्याः आत्मसम्पदः [The fortune that remains yet unattained]. Well, what then ?—अतः स्वामी आत्मनि तौ आधातुं यतेत [If you admit that, then it must be clear to you that the king should try to secure good counsel, and then he must be enterprising].

Prose—अतः स्वामी प्रज्ञोत्साहौ आत्मनि आधातुं यतेत । हि तौ उद्देश्यन्त्याः जिगीषोः आत्मसम्पदः मूलम् ॥ ७६ ॥

Eng.—The king should try to secure for himself counsel and enterprise for the reason that these two are the source of the future advancement of the ambitious (*Or*—one bent upon victory, one seeking success). 76.

Beng.—राजा स्वयं बुद्धिमान् ও উৎসাহवान् হইতে সর্বদা চেষ্টা করিবেন । যিনি উন্নতির কামনা করেন তাঁহার ভবিষ্যতে উন্নতির মূলে এই দুইটী । ৭৬ ।

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—सम्पत्ति स्वमतमुपन्यस्यति प्रज्ञेति । ‘अतः’ यस्मात् कारणात् स्वमस्य अस्तीति ‘स्वामी’ प्रभुः [“स्वामिन्नेत्यर्थः” इति निपातः] ‘प्रज्ञोत्साहौ’ मन्त्रोत्साहशक्ती ‘आत्मनि’ स्वस्मिन् ‘आधातुं’ सम्पादयितुं ‘यतेत’ स्वयमुभयशक्तिमान् भवेत् इत्यर्थः । कुतः ? ‘हि’ यस्मात् ‘तौ’ प्रज्ञोत्साहौ ‘उद्देश्यन्त्याः’ वर्तस्यन्त्याः ‘जिगीषोः’ आत्मनः ‘सम्पदः’ प्रभुशक्तेः ‘मूलं’ निदानम् । अत्र उत्साहग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथा उद्-साहस्यया मन्त्रोऽपि शास्त्रः न तु केवलोत्साहः इति बलभद्रापवादः^१ ॥ ७६ ॥

NOTES ON MALLI

1. Here उत्साह is mentioned for illustration. Counsel too is to be secured like enterprise, not enterprise alone. This is a fling at Balarama.

Sara—प्रज्ञावता उत्साहवता च राजा भाव्यम् तत एव सम्यत् ।

CHARCHA

1. प्रज्ञोत्साहो—प्रजानात्यनया इति प्र + ज्ञा + षड् करणे प्रज्ञा intellect, counsel. उद् + सह + घञ् भावे उत्साह enterprise. प्रज्ञा च उत्साहश्च इन्द्र । प्रज्ञा is usually *intellect*, here it means *counsel* (*Malli.*) Sls. 77—79 which extol प्रज्ञा are, however, applicable to *intellect* also.

2. स्वामी—स्व power ऐश्वर्य । स्वम् अस्य अस्तीति स्व + आमिन् निपातनात् स्वामिन् master, king. Without the निपातन we should have got स्ववान् with मतुप्, because इनि is prohibited after words containing a single vowel only. “एकाचरात् कतो जातेः सप्तम्याच्च न तौ स्मृतौ” ।

3. यतैत—यत + लिङ् ईत should try. यतते, येते, यतिष्यते, अयतिष्ट ।

4. उद्दिष्यन्त्याः—उद् + इन् + लृटः स्थाने शट् (स्यट्) स्त्रियाम् उद्दिष्यन्ती that which will appear, तस्याः ।

5. जिगीषोः—जि to prosper + सन् + उ कर्त्तरि जिगीषुः ambitious. तस्य ।

6. आत्म &c.—सम् + पद + क्तिप् भावे सम्यत् prosperity. आत्मनः सम्यत्, इतत्— । तस्याः ।

7. *Voice*—...स्वामिना...यत्येत । ताभ्याम्...मूलेन (भूयते) ।

77. *Enterprise has to be backed by counsel.*

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

तत्रानिधं निषसास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

Prak.—ते जातु श्रमं न जानते [Those people never know what fatigue is]. Which people ?—ये धीराः स्थेयसीं धियं खट्वयन्ति ते

[Those wise people who rest on (make a bed-stead of) steady resolve]. If the resolve is a foolish one ?—सोपधानां धियं खट्वयन्ति [That won't do ; the resolve must be based on reason]. But every steady pursuit brings fatigue in its trial—अनिशं तत्र निषक्ताः (सन्तः) न जानते [That is true, but this pursuit involves no running about ; the people are *resting always*]. 77.

Prose—ये धीराः सोपधानां स्थेयसीं धियं खट्वयन्ति ते तत्र अनिशं निषक्ताः (सन्तः) जातु श्रमं न जानते ॥ ७७ ॥

Eng.—The wise, who make a bed-stead of their steady resolve backed by reason, do never know fatigue by lying constantly on it. 77.

Beng.—यैहारा धीर तैहारा युक्तिबारा कर्तव्य स्थिर करेन ও তাহা হইতে বিচলিত হন না। এই কৰ্তব্যকে তৈহারা উপাধান সম্বন্ধিত খট্টা করিয়া লইয়া সৰ্বদা তাহাতে আসীন থাকিয়া কখনও শ্রম অনুভব করেন না। ৭৭।

Expl.—Counsel, by thoroughly sifting the matter, determines the course of procedure. If the king is wise he will never deviate from that course. By steadily keeping the right track before his eyes, he never feels fatigue though progressing rapidly towards his goal. Indeed while thus at work he is as if lying on a richly upholstered couch and enjoying rest.

Malli.—उत्साहवत् प्रज्ञा अपि या ह्या इत्युक्तम् । तस्याः प्रयोजनमाह सोपधानामिति । 'ये धीराः' धीमन्तः 'सोपधानां' सविशेषां युक्तियुक्तामित्यर्थः । अन्यत्र समेन्दुकाः सोपवर्णाः इत्यर्थः । ["उपधानं विशेषे स्यात् मेन्दुके प्रणयेऽपि च" इति विश्वः] 'स्थेयसी' स्थिरतराम् अचपलां द्रढीयसीञ्च [स्थिरशब्दात् ईयसुनि "प्रिय स्थिर—" इत्यादिना स्यादेशः] 'धियं खट्वयन्ति' खट्वां पर्यङ्गं कुर्वन्ति आश्रयन्ति इत्यर्थः ["शयनं मञ्चपर्यञ्चपल्यङ्काः खट्वया समाः" इत्यमरः । "न" — इति

तदाचष्ट" इति णिच्] 'ते' धीराः 'तत्र' धीखट्वाणाम् 'अनिशम्' अशान्तं* 'निषणाः' विशान्ताः सन्तः 'जातु' कदाचिदपि 'अमं' खेदं 'न जानते' न विदन्ति ["अमः खेदो रत्यादेः" इति लक्षणम्] धीपूर्वक एव उत्साहः सैन्यः न केवलः इति सर्वथा धीरा-
अशयणीया इत्यर्थः । [अत्र धियः आरोप्यमाणायाः (खट्वायाः) प्रकृतश्रमापनोदन-
रूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालङ्कारः । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः"
इति लक्षणात्*] ॥ ७७ ॥

NOTES ON MALLI

1. Furnished with particulars ; that which does not omit the consideration of particulars ; reasonable. 2. Provided with bolsters. 3. As in 2. 4. Incessantly. 5. Here the character of a couch attributed to धी ends in removing the fatigue which is प्रकृत, hence the अलङ्कार is परिणाम । The definition is—It is a परिणाम when what is attributed serves the ends of the प्रकृत ।

Sara—See Malli. "धीपूर्वक एव...आश्रयणीया" ।

CHARCHA

1. सोपधानाम्—Applies to धी and खट्वा both. For धी—उपधीयते अनेन इति उप + धा + ल्युट् करणे उपधानम् reason. For खट्वा—उपधीयते अस्मिन् इति उप + धा + ल्युट् अधिकरणे उपधानम् bolster. उपधानेन सह वर्तमाना सोपधाना, बहु— । ताम् ।

2. स्थेयसीम्—Applies to धी and खट्वा both. स्थिर not changed (धी) ; strong (खट्वा) ; *steady* is a good synonym for both. अतिशयेन स्थिरा इति स्थिर + ईयसुन् स्त्रियाम् स्थेयसी very steady. ताम् । The rule "प्रियस्थिर—" in full is "प्रियस्थिरस्फिरोरुहद्वयप्रदीर्घहन्दार-
काणां प्रस्थस्त्वर्बद्धिगर्वधिवप्राधिहन्दाः" ।

3. खट्वयन्ति—खट्वा bed-stead. खट्वा कुर्वन्ति इति खट्वा + णिच् + क्त् + अन्ति ।

4. अनिशम्—अविद्यमाना निशा यस्मिन् तत् यथा तथा, बहु— । Qual. निषणा । निशा is night ; it is the time for rest.

Hence by लक्षणा (transference of epithets) निशा is here taken to mean *rest*.

5. निषसाः—नि + सद + क्त कर्तरि = निषन्न = निषण्ण + निषण्ण seated.

6. जानते—ज्ञा + लट् अन्ते they know. जानाति—जानीते, जज्ञौ—जे, ज्ञास्यति—ते, अज्ञासीत्—अज्ञास्त । “अनुपसर्गात् ज्ञः” इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

7. जातु—An अन्यथ meaning कदाचित् ।

8. *Voice*—येः धीरैः सोपधाना स्थयसो धीः खट्वाते तैः...निषणैः (सद्भिः) अमः न ज्ञायते ।

78. *The keen do much talk little, the blunt are just the reverse.*

स्पृशन्ति शरवत् तीक्ष्णास्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते वहिरश्मवत् ॥ ७८ ॥

Prak—तीक्ष्णाः स्तोकं स्पृशन्ति च अन्तः विशन्ति च [The keen touch lightly, but nevertheless they dive deep into their subject]. How is that like ?—शरवत् [That is like an arrow]. The blunt too might do it—स्थूलेन अश्मवत् वहिः स्थीयते [The blunt are like stones ; they cannot get in]. But wait till they have hit the mark—बहुस्पृशा अपि वहिः स्थीयते [They might cover any extent of ground, still they would stay outside]. 78.

Prose—तीक्ष्णाः शरवत् स्तोकं स्पृशन्ति अन्तः च विशन्ति । बहुस्पृशा अपि स्थूलेन अश्मवत् वहिः स्थीयते ॥ ७८ ॥

Eng.—The keen, like an arrow, touch a small spot but get in ; the blunt, though covering much, stay outside like a stone. 78.

Beng.—साहस्रैः प्रच्छा तौक्क, तांशरा तौरेर मत् अश्म श्वान स्पर्श करिष्या ओ अश्वरे प्रवेश करेन । याशरा शून प्रच्छ, ताशरा विस्तोर्ण श्वान स्पर्श करिष्या ओ अश्वरेर मत् बाहिरेइ थाकिष्या याम् । ७८ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prah.* above.

N. B.—This verse gives an additional advantage of having keen people about as counsellors.

Malli.—अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्वाभ्यां वैषम्यमाह स्पृशन्तीति । 'तीक्ष्णाः' निशिताः प्रज्ञाः 'शरवत्' शरेण तुल्यं 'स्लोकम्' अल्पमेव 'स्पृशन्ति अन्तः' कार्यस्य 'च' अन्तरं 'विशन्ति' अल्पायासेन बहुकार्यं साधयन्ति इत्यर्थः । 'बहुस्पृशा' व्यापिना 'स्थूलेन' मन्देन बृहता च 'अश्मना' उपलेन तुल्यम् 'अश्मवत्' ["तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः"] 'बहिः' एव कार्यस्य च अकार्यस्य च इति भावः 'स्थीयते' स्थितिः क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोः बहुप्रयासं करोति । मूषकगहणाय शिखरिखननं परिहासास्पदं भवतीति भावः । तद्धितगता इयमुपमा ॥ ७८ ॥

Sara—प्राज्ञा अल्पायासेन बहु साधयन्ति, जडधियो बहु यतन्ते किञ्चिदपि न कर्षन्ति ।

CHARCHA

1. स्पृशन्ति—स्पृश + लट् अन्ति touch. स्पृशति, पस्पृश, स्पृश्यति—स्पृशति, अस्पृचीत्—अस्पृचीत्—अस्पृचत् ।

2. शरवत्—शरेण तुल्यम् इति शर + वति like an arrow, अय्यथ । Qual. स्पृशन्ति ।

3. तीक्ष्णाः—This is compared to शर । The comparison is expressed by वति । Hence Malli. says "तद्धितगता इयमुपमा" ।

4. अन्तः—This is an अव्यय here applying to both तीक्ष्ण and शर । तीक्ष्णपक्षे—अन्तः is into the subject matter ; शरपक्षे it means "inside the body that is hit."

5. स्लोकम्—स्लोकः a little. तम् । Or स्लोकम् is an अव्यय meaning the same. तत् । कर्म of स्पृशन्ति । स्लोक—a little—has to be taken differently for तीक्ष्ण and शर । Thus तीक्ष्णपक्षे—They touch a little, i. e., do not talk much. शरपक्षे—They touch a little, i. e., they hit a very small surface.

6. विशन्ति—विश + लट् अन्ति enter. विशति, विवेश, वेत्यति, अविचत् ।

7. *Remark*—The first half of the verse speaks of those who work with good counsel. They do much work with little effort.

8. बहुस्पृश—बहु स्पृशति इति. बहु + स्पृश + क्तिन् कर्त्तरि बहुस्पृक् One who covers much, उपपदतत्—। तेन। स्थूल touches much, i. e., talks much ; अश्मन् touches much, i. e., hits a large extent of surface.

9. स्थीयते—स्था + लट् ते भावे station is being taken up. तिष्ठति—ते, तस्थौ—स्थ, स्थास्यति—ते, अस्थात्—अस्थित।

10. बहिः—अत्रय्य meaning *Outside*. अधिं ७मी। स्थूलपक्षे—सिद्धे-
बहिः स्थीयते मोघप्रयत्नो भवति इत्यर्थः। अश्मपक्षे—आहतस्य पृष्ठे एव स्थीयते।

11. अश्मवत्—अश्मन् stone. तेन तुल्यम् इति अश्मन् + वति like a stone. अत्रय्य। Qual. स्थीयते।

12. *Remark*—The second half speaks of the अप्राज्ञ। He makes great effort but accomplishes little. Malli's प्रज्ञ and अप्रज्ञ are the same as प्राज्ञ and अप्राज्ञ।

13. *Voice*—तौक्ष्णैः...लोकः (or लोकम्) स्पृश्यते...विश्यते। बहुस्पृक्...स्थूलः...तिष्ठति।

79. *The wise are un-moved by even much, but fools are upset by even little.*

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारथाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

Prak.—अज्ञाः अल्पमेव आरभन्ते [The un-informed take up but little in hand]. That is no discredit—कामं व्यग्रा भवन्ति [No, but with that little they become nervous, which is bad]. How do the informed differ ?—कृतधियः महारथाः [Of the informed, the undertakings are on a vast scale]. And then ?—निराकुलाश्च तिष्ठन्ति [Note the difference ; they stand calm under the weight of their heavy responsibility]. 79.

Prose—अज्ञाः अल्पम् एव आरभन्ते, कामं व्यग्राश्च भवन्ति । कृतधियः महारम्भाः निराकुलाश्च तिष्ठन्ति । ७९ ।

Eng.—The un-informed undertake trifles (*Or*—little) yet become nervous ; those of trained intellect take up big enterprises yet stand unmoved. 79.

Beng.—बाहাদের अग्र पश्चाৎ बोध नाई ताहारा सामान्य कार्याई आरम्भ करे, अथच ताहा निम्न अत्यन्त वास्तु हईया पड़े । किन्तु बाहारा विशेष विवेचना करिया कर्तव्य निश्चय करे ताहारा महत् कार्योई अनुष्ठान करिया থাকे, अथच ताहाते व्याकुल हय ना । ७९ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—आरभन्ते इति । किञ्च 'अज्ञाः अल्पं' तुच्छम् 'एव आरभन्ते' प्रक्रमन्ते 'कामम्' अत्यन्तं 'व्यग्राः' त्वरिताः 'च भवन्ति' न च पारं गच्छन्ति इति भावः । 'कृतधियः' शिचित्तबुद्धयस्तु 'महारम्भाः' महोद्योगाः भवन्ति 'निराकुलाः' अव्यग्राः 'च तिष्ठन्ति' पारं गच्छन्ति इति भावः ॥ ७९ ॥

Sara—प्राज्ञाः महारम्भे अपि निराकुलाः, अज्ञाः अल्पेऽप्यारम्भे व्याकुलाः ।

CHARCHA

1. आरभन्ते—आ + रभ + लट् अन्ते take up. रभते, रेभि, रभ्यते, आरब्ध ।

2. अज्ञाः—जानन्ति इति ज्ञा + क कर्त्तरि ज्ञाः those who know, the enlightened. न ज्ञाः, नञ् तत्— ।

3. व्यग्राः—विगतम् अग्रम् एषाम् व्यग्राः those who have lost their keenness, बहु— । Here in its secondary sense it means disturbed.

4. महारम्भाः—आरभ्यन्ते आ + रभ + घञ् कर्मणि आरम्भाः undertakings. महान्तः आरम्भाः एषाम्, बहु— । Pred. to कृतधियः ।

5. कृतधियः—कृता शिचिता (Malli.) कृतनिश्चया वा धोः एषाम्, बहु— । The contrast is between कृतधियः and अज्ञाः । Hence कृतधियः means प्राज्ञाः ।

6. निराकुलाः—आकुल disturbed. निर्गताः आकुलिभ्यः निराकुलाः undisturbed, प्रादितत्— ।

7. *Voice*—अज्ञैः...आरभ्यते...व्यगैः भूयते । कृतधीभिः महारथैः (भूयते) निराकुलैः स्थीयते ।

80. *Counsel has to be backed by enterprise.*

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

Prak.—उपायम् आस्थितस्य अपि अर्थाः नश्यन्ति [Objects slip though the fingers even when means are adopted to retain them]. How can that be ?—प्रमाद्यतः अर्थाः नश्यन्ति [That happens when one is careless]. He has gone too far to be careless—शयालुः मृगयुः उपशयस्थः अपि मृगान् न हन्ति [Look at the sleepy hunter ; he does not kill deer even when lying in wait in the very track of the game]. 80.

Prose—उपायम् आस्थितस्य अपि प्रमाद्यतः अर्थाः नश्यन्ति । शयालुः मृगयुः उपशयस्थः अपि मृगान् न हन्ति । ८० ।

Eng.—Of the incautious, the ends fail though the means be adopted. The sleepy hunter does not kill deer though lying in a hole in their track. 80.

Beng.—अनवधान व्यक्ति उचित उपाय अवलम्बन करिमाओ कार्यासिद्धि करिते পারে ना । बाध मृगमार्गेर गर्ते अपेक्षा करिमाओ यदि निद्रित ह्य तबे मृग मारिते পারে ना । ८० ।

Expl.—Counsel alone will not do. It has to be followed by persistent effort with great watchfulness. Now See *Eng.* and *Prak.* above.

N. B.—He has done with प्रज्ञा and now takes up उत्साह in this verse (see sl. 73.)

Malli.—अथ प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येत् इत्याह उपायमिति । ‘उपायम् आस्थितस्य’ प्राप्तस्य ‘अपि’ उपायेनैव कार्यं साधयतोऽपि इत्यर्थः किमुत व्ययतया इति भावः । ‘प्रमाद्यतः’ अनवधानस्य [“प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः] ‘अर्थाः’ प्रयोजनानि ‘नश्यन्ति’ । तथाहि ‘शयालुः’ निद्रालुः [आलुचि शीङो वक्तव्यत्वादालुच्^१] मृगान् याति इति ‘मृगयुः’ व्याधः [“मृगयादयश्च” इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । “व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकश्च सः” इत्यमरः] । उपशेरते अस्मिन् इति ‘उपशयः’ मृगमार्गस्थायिनो व्याधस्य आत्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः [“एरच्” इत्यच्-प्रत्ययः] । तत्र तिष्ठतीति ‘उपशयस्थः अपि मृगान् न हन्ति’ । विशेषेण सामान्य-समर्थेनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

NOTE ON MALLI

1. शीङ् is mentioned in connection with आलुच् ; hence आलुच् ।

Sara—प्राज्ञोऽपि न सिध्यति यद्यसौ उत्साहं विहाय प्रमाद्यति ।

CHARCHA

उपायम्—उप + अय + घञ् करणे उपाय means. तम् । The उपाय is determined by प्रज्ञा । Next the उपाय has to be applied and pushed on until success. In other words उत्साह comes in to carry out the उपाय ।

2. आस्थितस्य—आ + स्था + क्त कर्त्तरि आस्थित one who has adopted. तस्य । आ + स्था is सकर्मक ।

3. नश्यन्ति—नश + लट् अन्ति disappear. नश्यति, ननाश, नङ्क्ष्यति—नशिष्यति, अनेशत्—अनशत् ।

4. अर्थाः—अर्थ is the *object in view*. प्रयोजनानि is the same as कार्याणि ।

5. प्रमाद्यतः—प्र + मद् + लट् स्थाने शट् प्रमाद्यत् erring. तस्य । This is *lack of enterprise*. Qual. स्वामिनः understood ; or adjective used substantively.

6. हन्ति—जघान, हनिष्यति, अवधीत् ।

7. उपशयस्थः—उप + शी + अच् अधिकरणे उपशय cover, hole. उपशये तिष्ठति इति उपशय + स्था + क कर्त्तरि, उपपदतत्— । This shows that the मृगयुः is उपायमास्थितः ।

3. शयालुः—शी + आलुच् ताच्छीत्ये कर्त्तरि sleepy. Malli. here refers to the Varttika “आलुचि शोडो ग्रहणं कर्त्तव्यम्” । The sleepy मृगयु is प्रमादवान् hence he misses the deer.

9. मृगयुः—मृगान् याति धावति इति मृग + या + क कर्त्तरि ।

10. Voice—...अर्थैः नश्यते । शयालुना मृगयुणा मृगाः न हन्यन्ते ।

81. *Of the ambitious, the persevering alone rise.*

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्रपि ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

Prak.—एकः जिगीषुः उदेतुं कल्पते [The ambitious alone can hope to prosper]. Mere ambition cannot make a man rise—ईदृहाम् अत्यजन् कल्पते [No, he must persist and make constant effort to rise and then rise he must]. But he will be put down by other kings—राजसु द्वादशसु अपि कल्पते [He alone will rise and the rest of the circle of twelve kings will but look on]. How is that ?—आदित्येषु दिनकृत् इव [There are twelve Adityas altogether, but the day-maker alone rises, because he persists in his ambition to make the day. The other Adityas are not at all seen to rise. So too fares the ambitious one among the twelve kings that make the royal circle]. 81.

Prose—जिगीषुः एकः द्वादशसु अपि राजसु आदित्येषु दिनकृत् इव ईदृहाम् अत्यजन् उदेतुं कल्पते । ८१ ।

Eng.—Of all the twelve classes of kings, as of the twelve Adityas, the *ambitious* one alone, like the day-maker (Sun), not relinquishing his aim, is able to rise. 81.

Beng.—द्वादश राजसुगणेषु मध्ये विनि वृत्तिर अभिलाषी तिनिडे, यदि

ઉંચાઈ પરિભ્રાજ ના કરેન ઠવે, સમ્પન્નર અધિકારી હશેત પાટરન ।
દાનન આદિભર મથા દિનકરે ઉદિત હશેત સમર્થ હન ૮૦ ।

Expl.—See under *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—એવં પ્રજ્ઞાયા આવશ્યકત્વમુક્તમ્ । તથા ઉત્સાહસ્યાપ્યાહ ઉદેતુમિતિ ।
જેતુમિચ્છુઃ ‘જિગીષુઃ એકઃ’ એવ ‘દ્વાદશમુ અપિ રાજસુ’ મધ્યે ‘દ્વાદશસુ આદિત્યેષુ
‘દિનક્રત્’ યો દિનકરણે વ્યાપ્રિયમાણઃ આદિત્યઃ સ ‘ઇવ રેહામ્’ ઉત્સાહમ્ ‘અન્યજન્’
પ્રયુજ્ઞાન એવ ન તુ નિરુદ્ધોગ इति भावः ; ‘ઉદેતુ’ કલ્પતે’ ઉદયાય પ્રભવતિ, ઉત્સાહ-
શક્તિરેવ પ્રમુશક્તેરપિ મૂલમ્ इत्यर्थः [“નાનાલિંગત્વાદેતૂનાં નાનાસૂર્યત્વમ્” इति
શ્રુતેઃ પ્રતિમાસમ્ આદિત્યભેદાત્ દ્વાદશત્વમ્ । “દ્વાદશાત્મા દિવાકરઃ” इत्यभिधानાत् ।
તે ચ અર્યમાદયઃ પુરાણોક્તા દ્રષ્ટવ્યાઃ^૧ ॥ રાજાનસ્તુ—“અરિર્મિત્રમરિર્મિત્રં મિત્રમિત્ર-
મતઃ પરમ્ । તથારિમિત્રમિત્રસ્ય વિજિગીષોઃ પુરઃસરાઃ^૨ ॥” પશ્ચ इति शेषः ।
“પાર્શ્વિગ્રાહસ્તતઃ પશ્ચાદાક્રન્દસ્તદનન્તરમ્ । આસારાવનયોશ્ચેવ વિજિગીષોસ્તુ પૃષ્ઠતઃ^૩ ॥”
પાર્શ્વિગ્રાહાસારઃ આક્રન્દાસારસ્ય इत्यर्थः । અવ ચત્વાર इति शेषः । એવં નવ ભવન્તિ ।
વિજિગીષુર્દશમઃ । “અરેશ્વ વિજિગીષીશ્ચ મધ્યમો મૂમ્યનન્તરઃ । અનુવદ્ધે સંહતયોઃ
સમર્થો વ્યક્તયોર્વધે । મણ્ડલાહિરેતેષામુદાસીના બલાધિકાઃ^૪ ॥” इति मध्यमोदा-
सीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः ॥ पूर्णोपमा] ॥ ૮૧ ॥

NOTES ON MALLI

૧. The Sruti says—“The indications being different, the
suns are different.” Hence there is a different sun each month ;
thus the suns are twelve, as is seen from the lexicon “દ્વાદશ—” ।
These are અર્યમન્ &c. as is stated in the Purans. ૨. In front of
the વિજિગીષુ are અરિ, મિત્ર, the મિત્ર of અરિ, the મિત્ર of મિત્ર, the
મિત્ર of the મિત્ર of the અરિ । ૩. In the rear are પાર્શ્વિગ્રાહ, આક્રન્દ,
the આસાર of પાર્શ્વિગ્રાહ, the આસાર of આક્રન્દ । ૪. The king whose
lands are immediately adjoining these of the અરિ and the
વિજિગીષુ is મધ્યમ, if of such strength as to depend on the favour
of these when united, but able to kill both if disunited. Such

kings of superior strength as are outside this circle are called
उदासीन ।

Sara—उदयं प्रति सीत्साह एव राजा अखिलं राजमण्डलम् अध्यासे ।

CHAROHA

1. उदेतुम्—उद + इ + तुमुन् to rise. Goes with both जिगीषु and दिनकृत् । उदय means *prosperity* (जिगीषु), also *rise*. The latter (*rise*) has also a double meaning to suit both.

2. अत्यजन्—त्यज + शब् कर्त्तरि त्यजत् giving up. न त्यजन् अत्यजन् persisting, नञ्त्तत्— ।

3. ईदाम्—ईद + च भावे स्त्रियाम् ईदा enterprise. ताम् । See under जिगीषुः ।

4. राजसु—निर्द्धारणे ७मी । राज्ञाम् is also correct.

5. द्वादशसु—द्वा च दश च द्वादश twelve तेषु । द्वि becomes द्वा by “वाएनः संख्यायामवहुब्रीह्यशीत्योः” । For the twelve kings, see Malli. There पार्णिषाह is immediately behind ; next behind is आक्रन्द । आसार is an *ally*.

6. जिगीषुः—जितुमिच्छुः इति जिगीषुः (see जिगीषोः, sl. 76). In जिगीषुः ईदा न त्यजति the ईदा is जयाय ईदा—perseverance after the attainment of prosperity.

7. दिनकृत्—दिनं करोति इति दिन + कृ + क्तिप् कर्त्तरि दिनकृत् day-maker (sun). उपपदतत्— । As he is bent upon day-making, he too may be described as उदेतुम् ईदामत्यजन् ।

8. आदित्येषु—अदितेरपत्यानि पुमांसः इति अदिति = एष आदित्याः the suns. तेषु । निर्द्धारणे ७मी । आदित्यानाम् is also correct. The twelve आदित्यस are—“धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता द्यमः स्युतः ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥”

9. कल्पते—कृप + लट् ते succeeds. चकृपे, कल्पिष्यते—कल्पस्यति, चकल्पिष्य—चकृप—चकृपत् ।

10. *Voice*—जिगीषुणा एकेन...दिनकृता...अत्यजता...कृष्यते ।

11. *Remark*—This verse and the previous are a related pair. Verse 80 condemns प्रमाद, this one extols अप्रमाद । श्यालु-

मृगयुः is contrasted with ईहामत्यजन् जिगीषुः । Also compare स्थेयवीं धियं खद्वयन्ति (sl. 77).

82. The king is an extraordinary being in his frame, intellect etc.

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंहतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

Prak.—पार्थिवः कोऽपि पुरुषः [प्रज्ञा and उत्साह combined make an extraordinary being of this one you call King]. Why do you think so ?—प्रकृत्यङ्गः पार्थिवः [In the first place, you do not see his person as you do of ordinary individuals. His person is composed of seven members—स्वामिन्, अमात्य &c.]. You have a fine fancy—दूतमुखः चारेक्षणः पार्थिवः [Messengers are the mouth of this being and his eyes are the spies he employs]. Nice indeed !—घनसंहतिकञ्चुकः पार्थिवः [He wears no coat of mail like an ordinary warrior ; his armour is close secrecy]. What else ?—बुद्धिशस्त्रः पार्थिवः [Thus armoured, this wonderful warrior wields weapons that are also of an uncommon kind. He strikes his adversaries mortal blows with his intellect].

Prose—बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गः घनसंहतिकञ्चुकः चारेक्षणः दूतमुखः पार्थिवः कः अपि पुरुषः । ८३ ।

Eng.—A wonderful being is this king with departments of state for his person, messengers for mouth, spies for eyes, close secrecy for armour, intellect for weapon. 82.

Beng.—राजा एक आश्चर्या पुरुष । मात प्रकृति ईश्वर अन्न, दूत ईश्वर मुख, चार ईश्वर चक्षु, मन्त्रगुप्ति ईश्वर वस्त्र, बुद्धि ईश्वर अस्त्र । ८२ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—“उपायमास्थितस्य” इत्यत्र राजा न प्रमादेत् इत्युक्तम् । अप्रमाद-प्रकारमाह बुद्धिशस्त्र इति । बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स ‘बुद्धिशस्त्रः’ । असौघपाति-त्वात् तस्या इति भावः । ‘प्रकृतयः’ स्वाम्यादिरान्याङ्गानि [“राज्याङ्गानि प्रकृतयः”

इत्यमरः]। ता एव 'अङ्गानि' यस्य सः । तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः । 'घना' दुर्भेदा 'संहतिः' मन्त्रगुप्तिरेव 'कञ्चुकः' कवचो यस्य स तथोक्तः । मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः [पचाद्यच्] स एव 'चारः' गृध्रपुरुषः [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकः अण्प्रत्ययः । "चारश्च गृध्रपुरुषः" इत्यमरः] । स एव 'ईक्षु' चतुर्यस्य सः 'चारेक्षणः' । अन्यथा स्वपरमण्डलउत्तान्तादर्शनात् "अन्धस्ये-
वाश्वत्थस्य विनिपातः पदे पदे" इति भावः । 'दूतः' सन्देशहरः ["स्यात् सन्देशहरो दूतः" इत्यमरः] । स एव 'मुखं' वाक्यस्य असौ 'दूतमुखः' । अन्यथा मूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः (?) स्यात् इति भावः । एवम्भूतः 'पार्थिवः कः अपि पुरुषः' अन्य एवायं लोके विलक्षणः पुमानित्यर्थः ६ । अतो राज्ञा बुद्धादिसम्पन्नेन भवितव्यम् । एतदेव अप्रमत्तत्वम् । अन्यथा स्वरूपद्वानिः स्यादिति भावः । [अत्र 'कोऽपि' इति राज्ञो लोकसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्त्या तद्व्यातिशयोक्तिः । सा च 'बुद्धिशक्तः' इत्यादिरूपकनिर्व्यादा इति तेन सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] । ८२ ।

NOTES ON MALLI

1. In the verse commencing 'उपायमास्थितस्य' (sl. 80) he has said that the king should not be careless. Now by बुद्धिशक्त &c, he describes the character of vigilance. 2. Because she hits unerringly. 3. Because the kingdom is endangered if counsel is disclosed. 4. Otherwise, through ignorance of the state affairs of self and the enemy, there is fall at every step as of the blind led by the blind. 5. Otherwise, use of speech failing as with the dumb, all business depending upon speech will be obstructed. 6. He is an altogether different person in this world. 7. Here by 'कोऽपि' the king is said not to be of this world, though he is of the world. The अलङ्कार is thus अतिशयोक्ति of the type known as सम्बन्धसम्बन्धद्वयः । And this अतिशयोक्ति is sustained by the रूपक in बुद्धिशक्त &c. Hence there is commingling with it as of the body with its limbs.

Sara—राज्ञा नाम सप्तभिः प्रकृतिभिर्देहवान् । सततमप्रसादः स मन्त्रगुप्ति-

रूपकवचेन तं देहं रक्षति । उत्साहवान् पुनश्चार्द्रतैश्च शरीरं लाघवं विज्ञाय बुद्ध्या प्रहरति ।

CHARCHA

1. बुद्धि &c.—बुध्+क्तिन् करणे बुद्धि intellect. शस्त्र+इन् करणे शस्त्र weapon. बुद्धिः शस्त्रमस्य, बहु—। Malli. explains why बुद्धि is preferred to ordinary weapons—अमोघ &c. Other weapons often miss the mark but बुद्धि does not.

2. प्रकृति &c.—प्र + कृ + क्तिन् करणे material. In state-craft these are seven in number—“स्वायमायसुहृत्कोषराष्टदुर्गवलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः—” इत्यमरः । प्रकृतयः अङ्गानि अस्य, बहु—। These have to be perfect, otherwise misgovernment follows (Malli).

3. घन &c.—हन + अप् भावे घन compact, close. सम् + ह + क्तिन् भावे संहरति secrecy, guarding. कञ्चुकः armour. घना संहरति; घनसंहरति; कर्मधा—। सा कञ्चुकः अस्य । बहु—।

4. चार &c.—चर + अच् कर्त्तरि चरः an emissary. स एव इति चर + अण् स्वार्थे चारः । ईक्ष्यते अनेन इति ईक्ष् + ल्युट् करणे ईक्षणम् eye. चारः ईक्षणमस्य, बहु—।

5. दूत &c.—दूतः सुखमस्य, बहु—। Others talk with their own mouth, the king speaks through his messengers.

6. कोऽपि—कः implies a question, but with अपि added the implication may be of wonder, indescribability &c. Thus “किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्”, “केनापि कामेन तपश्चार” &c.

7. पार्थिवः—पृथिव्या ईश्वरः इति पृथिवी + अज् पार्थिवः ।

8. Voice—बुद्धिशस्त्रेण प्रकृत्यङ्गेन...कञ्चुकेन चारिचरणेन दूतमुखेन पार्थिवेन केन...पुरुषेण (भूयते) ।

83. *The knowing king watches opportunities to strike or yield.*

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालक्षस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥ ८३ ॥

Prsk.—कालक्षस्य महीपतेः एकान्तं तेजः क्षमा वा न [He strikes mor-

tal blows with his intellect, but he bides his time. He neither keeps on waiting for ever, nor does he strike whenever he likes]. How is that ?—रसभावविदः कवेः एकम् अोजः प्रसादो वा न [The poet who understands sentiments and emotions does not adopt a smooth or a grating style exclusively]. 83.

Prose—कालञ्चल्य महीपतेः तेजः क्षमा वा एकान्तं न । रसभावविदः कवेः एकम् अोजः प्रसादः वा न । ८३ ।

Eng.—Severity or mildness (forbearance), exclusively, is not for the king that understands occasions. With the poet that knows sentiments and emotions, the diction is not uniformly heavy or light. 83.

Beng.—যে রাজা সময় বুঝেন তিনি সূধু তেজ বা সূধু ক্ষমা অবলম্বন করেন না । যে কবি রস ও ভাব বুঝেন তিনি একমাত্র ওজঃ বা কেবলই প্রসাদ গুণ অবলম্বন করেন না । ৮৩ ।

Expl.—See *Prak.* above.

Malli.—“चतुर्थोपायसाध्ये” इत्यादिना यत् चाक्षमेव कर्तव्यमुक्तं तव उत्तरमाह तेज इति^१ । कालं जानातीति ‘कालञ्चः’ तस्य, अयं कालः इति विदुषः इत्यर्थः [“आतोऽनुपसर्गं कः” । न तु “इगुपध—” इत्यादिना कविधिः । समासे कर्मोपपदस्यैव बलवत्त्वभाषणात्^२] तस्य ‘महीपतेः तेजः’ चाक्षमेव इति वा ‘क्षमा’ एव वा ‘एकान्तं’ नियमो ‘न’ अस्ति, किन्तु यथाकालम् उभयमप्याश्रयणीयमित्यर्थः । तस्माद् हि ‘रसान्’ शृङ्गारादीन् ‘भावान्’ निर्वेदादींश्च वेत्ति यस्तस्य ‘रसभावविदः’ । भावग्रहणं सम्पातायातम्^३ । ‘कवेः’ कवितुः ‘एकं’ केवलम् ‘अोजः’ प्रौढप्रबन्धत्वं वा ‘एकः प्रसादः’ सुकुमारप्रबन्धत्वं ‘वा न’ किन्तु तत्र हि रसानुगुण्येन^४ यथायोग्यम् उभयमप्युपादेयम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८३ ॥

NOTES ON MALLI

1. By तेजः &c. he gives a reply to the statement that force alone has to be applied as enunciated in चतुर्थी—(sl. 54).
2. क

is by “आतो—”, not by “इगु—” because it is ruled that in a समास the कर्मोपपद affix (*i. e.*, अण्) prevails (*Char.*). 3. The mention of भाव has followed from association (*Char.*) 4. From suitability to the रस embodied.

Sara—तादृशो हि इतरविलक्षणो राजा काले एव तेजो वा चमां वा प्रयुङ्क्ते नाकाले ।

CHARCHA

1. एकान्तम्—अन्त is स्वरूप form. एकः अन्तः यस्मिन् कर्मणि तन् यथा तथा एकान्तम् invariably, बहु—। Qual. भवति understood. “अन्तः स्वरूपे निकटे” इति हैमः ।

2. कालज्ञस्य—कालं जानातीति काल + ज्ञा + क कर्त्तरि कालज्ञः one who understands opportunity, उपपदतत्—। तस्य । The क is by “आतो—”—With a कर्म as उपपद, no उपसर्ग preceding, आकारान्त roots take क not अण् । Malli. guards against appealing to the rule “इगुपधज्ञाप्रौक्किरः कः”—क is attached to the roots ज्ञा, प्री क् and roots having an इक् (इ, उ, ऋ, लृ) for the penultimate, with or without an उपपद । His “समासे &c.” may be thus explained—‘समासे’ उपपदसमासे ‘कर्म उपपदं’ यस्मिन् प्रत्यये तस्य प्रत्ययस्य अण्प्रत्ययस्य इत्यर्थः ‘बलवत्त्वस्य’ इगुपधलक्षणात् कप्रत्ययात् प्रबलत्वस्य ‘भाषणात्’ भाष्ये कथनात् हेतोः । The reference is to the भाष्य—“इह उभयं प्राप्नोति अर्थज्ञः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन” (P. 3.2.1.)

3. महीपतेः—मह्याः पतिः, इतत्—। तस्य । “पतिः समासे एव” इति विसंज्ञा । Decline like मुनि ।

4. ओजः—ओजस् is a variety of style in which hard letters, heavy words and long compounds figure largely. “ओजः समास-भूयस्व मांसलं पदउन्वरम्” । बन्धदाढ्यं ओजः बन्धशैथिल्यं प्रसादः ।

5. प्रसादः—This is the opposite of ओजस् with compounds few and far between, the flow being sweet and the sense clear.

6. रस &c.—रस आस्वादने चुरायदन्तः । रस्यते इति रस + णिच् + अच् कर्मणि रसः that which is enjoyed. Or रसयति इति रस + णिच् + अच्

कर्त्तरि रसः that which provides enjoyment. The enjoyment is to the reader and to the audience. It is the *sentiment* in a piece of composition. These are nine—"शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः । वीभत्सरोद्रे शान्तिश्च रसा नव प्रकीर्त्तिताः ॥" Also see Malli. on sl. 87, *infra*. भवतीति भू + ण कर्त्तरि भावः the emotion engendered in the mind of the reader or listener. रसाश्च भावाश्च रसभावाः, इन्द्र । :तान् वेत्ति इति क्विपि रसभाववित्, उपपदतत्— । तस्य । Malli's सम्पात means एकव-
पतनम्, सङ्घोपस्थितिः &c. रस and भाव are spoken of together; the two words are inseparably connected. The poet wants to speak of रस only, but भाव also has come in (आयात) owing to its association with रस (सम्पात) । We are concerned with रस alone, so रसविदः would have served our purpose.

7. कवेः—कु शब्द + इ (औणादिक) कर्त्तरि कविः poet. तस्य । Malli. has कवितुः which is all right. Elsewhere, however he has सत्कविः सत्कवयिता, sl. 86 ; also कवेः कवयितुः (Kumara II). कवयितुः may be defended with तत्करोति णिच् ।

8. Voice—...तेजसा चमया...(भूयते) । ...एकेन ओजसा प्रसादेन... (भूयते) ।

84. *Pocket insults if the time is unsuitable.*

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥८४॥

Prak.—काले प्राप्ते असाध्यः सन् कोपं कुरुते [When time for it comes he strikes with irresistible force]. But suppose an unbearable insult is offered—परैः कृतापचारः अपि अनाविष्कृतविक्रियः [The insult has to be pocketed and an unruffled countenance assumed]. How is that ?—गदः यथा [This is like some deep-seated malady that seems to tolerate serious errors of diet and regimen, but really gathers strength for a sudden aggravation that prostrates its victim]. 84.

Prose—परैः कृतापचारः अपि अनाविक्तविक्रियः असाध्यः गदो यथा काले प्राप्ते कोपं कुरुते । ८४ ।

Eng.—He, with perturbation undisclosed though wronged by enemies (*Also*—with mischief undetected by others though errors are committed), resents (*Also*—shows aggravation) when time has come, irresistible (*Also*—irremediable) like some fell disease. 84.

Beng.—अकाले शत्रु अपमान करिलेओ मनोविकार गोपन करिवे ओ काल आनिले कठिन रोगेर भाग असाध्य हईरा कोप प्रकाश करिवे । ८४ ।

Expl.—Bide your time, do nothing in haste, you will then become irresistible. Also see *Prak.* and *Eng.*

Malli.—यदुक्तं “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं सहेत (? चमेत) कः” इति तत्रोत्तरमाह कृतापचार इति^१ । ‘परैः’ शत्रुभिः ‘कृतः अपचारः’ अपकारः अपप्यच्च यस्य सः तथा ‘अपि अनाविक्तविक्रियः’ अन्तर्गूढविकारः अतएव ‘असाध्यः’ अप्रतिसमाधेयः सन् ‘गदो यथा’ रोग इव [“इववहायथाशब्दः” इति दण्डी] ‘काले’ चलचयावसरे ‘प्राप्ते’ सति ‘कोपं कुरुते’ प्रकुप्यति इत्यर्थः [तदुक्तम्—“वहेदमिवं स्कन्धेन यावत् कालविपर्ययः । तमेव चागते काले भिन्द्यादटमिवास्मना^२ ॥” इति] ॥ ८४ ॥

NOTES ON MALLI

1. By कृतापचार &c. he replies to what is said in “क्रियासमभि—” (sl. 43). 2. So it is said—“Carry your enemy on your shoulders so long as the times are unfavourable, but when time comes smash him as you would an earthen jar with a stone.

Sara—सोऽसौ परिभूतोऽपि मनोविकारं निगूहति यद्यकालः, काले तु अप्रतिकारं प्रहरति ।

CHARCHA

1. कृत &c.—Applies to both महीपति and गद । अप + चर + घञ् भावे अपचारः disservice, wrong (महीपति), also errors of diet and regimen (गद) । कृतः अपचारः अस्य, बहु— । Unto whom injury has been done (महीपति), also towards which errors have been committed (गद) । Qual. महीपतिः understood, also गदः ।

2. परैः—Has to be taken with reference to महीपति and also गद । पर enemy (महीपति), also others (गद) । Construe परैः कृतापचारः wronged by enemies (महीपति), also परैः अनाविष्कृतविक्रियः with mischief undetected by others (गद) । श्या in the अनुक्तकर्त्ता of कृत (महीपति) also अनाविष्कृत (गद) ।

3. अनाविष्कृत &c.—Reference to both महीपति and गद । आविस् is an अच्यय meaning प्रकाश । आविस् + कृ + क्त कर्मणि आविष्कृत disclosed (महीपति), also detected (गद) ; गति तत्— । वि + कृ + श भावे विक्रिया perturbation (महीपति), also bad effect (गद) । अनाविष्कृता विक्रिया अनेन by whom perturbation is undisclosed (महीपति), also अनाविष्कृता विक्रिया अस्य of whom the mischief is undetected ; बहु— । Qual. महीपतिः understood, also गदः ।

4. असाध्यः—साध + ण्यन् कर्मणि साध्य manageable (महीपति and गद both) । न साध्यः नञ्त्— । Qual. महीपति understood and गदः ।

5. कुरुते—कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

6. Voice—...चारेण...विक्रियेण असाध्येन गदेन...कोपः क्रियते ।

85. Spirit succeeds only if tempered by mildness.

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥ ८५ ॥

Prak.—मृदुव्यवहितं तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते [Spirit, unless tempered by mildness, does not succeed in gaining its ends]. Why not ?—प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया दशया स्नेहम् आदत्ते [The fierce flame of the lamp sucks oil not by its own ferocity, but by the mild wick which it hides within itself]. 85.

Prose—As in *Prak.*

Eng.—Ferocity screened by mildness succeeds in gaining ends. The lamp sucks oil by the wick that is within. 85.

Beng.—তেজ, ক্ষমার (মৃদুতার) অন্তরালে থাকিলেই, কার্য সিদ্ধি করিতে সমর্থ হয়। বক্তিকে অভ্যন্তরে রাখিয়াই প্রদীপ তৈল গ্রহণ করে। ৮৫।

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—इतश्च चान्त्यमिदानीमित्याह मृदु इति^१ । 'मृदुना' मृदुवस्तुना 'व्यवहितम्' अन्यर्हितं 'तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते' प्रभवति । तथाहि—'प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया' मध्यस्थया 'दशया' वक्त्या ["दशा वर्त्ताववस्थायां स्नेहलैलादिके रसे" इति विश्वः] 'स्नेहं' तैलादिकम् अर्थम् 'आदत्ते' । अन्यथा स्यमेव निर्वायात् इति (? इति भावः) । ततः चान्तिपूर्वमेव चाक्षं फलति इति सर्वथा प्रथमं चान्त्यम् दत्ति-भावः^२ । विशेषेण सामान्यसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासः^३ ॥ ८५ ॥

NOTES ON MALLI

1. By मृदु &c. he says that there is another reason for forbearance. 2. Otherwise itself goes out, this is the sense. So spirit succeeds if preceded by mildness ; therefore forbear first—this is the sense. 3. See *Charcha, Remark.*

Sara—क्षमया उपस्कृतं तेजः शोभते जयश्चावहति ।

CHAROHA

1. मृदु &c.—मृदु mild ; hence *that which is mild* ; adjective used substantively. वि + अव + धा + क कर्मणि व्यवहित screened. मृदुना व्यवहितम्, इतत्— । Here मृदु and दशा (wick) are compared ; hence मृदु must be taken as some *substance*. This is why we say "adjective used substantively."

2. अर्थान्—विषयान् objects. "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तावपि प्रयोजने ॥"

3. प्रकल्पते—Succeeds. Conj. sl. 81.

4. प्रदीपः—प्रदीप्यते इति प्र + दीप् + अच् कर्त्तरि ; or प्रदीपयति इति + दीप + णिच् + अच् कर्त्तरि प्रदीपः flame of a lamp.

5. आदत्ते—आ + दा + लट् ते draws. कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मने-पदम् । “आङो दोऽनास्यविहरणे” is for cases where there is no कर्त्तृभि-प्राय and is therefore inapplicable here. ददाति—दत्ते, ददी—ददे, दास्यति—ते, अदात्—अदित ।

6. अभ्यन्तर &c.—अभिगतम् अन्तरम् अभ्यन्तरम् interior, प्रादितत्—। तस्मिन् तिष्ठति इति अभ्यन्तर + स्था + क कर्त्तरि अभ्यन्तरस्था staying within, उपपदतत्—। ३या ।

7. *Voice*—...व्यवहितेन तेजसा...प्रकल्पते । प्रदीपेन...स्नेहः आदीयते ।

8. *Remark*—The metaphor is defective. The wick (दशा) does not lie between (cf. मृदुव्यवहितम्) the flame and the oil ; it is *within* (अभ्यन्तरस्थया) both flame and oil. Therefore, strictly speaking, the सामान्यविशेषभाव spoken of by Malli. does not exist here.

86. *The wise rely as much on luck as on work.*

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥

Prak.—विद्वान् दैष्टिकतां न आलम्बते [But all your efforts will be vain unless you have luck with you ; yet a wise man does not leave all with luck alone—he is not a fatalist]. Does he believe in personal exertion ?—विद्वान् पौरुषे न निषीदति [On the other hand he does not depend solely upon human exertion]. What then is his creed ?—विद्वान् द्वयम् अपेक्षते [He neither ignores nor embraces exclusively either luck or enterprise. Though trusting on luck, he, all the while, puts forth his best efforts]. How is that ?—शब्दार्थौ सत्कविरिव [A good poet depends upon words and their import both. A mere array of words produces no

effect just as thought clothed in bad language fails to make an impression. Noble thoughts in attractive language is the end of the poet ; so best effort with best luck is what pleases the wise]. 86.

Prose—विद्वान् दैष्टिकतां न आलम्बते, पौरुषे न निषीदति, सत्कविः शब्दार्थौ इव द्वयम् अपेक्षते । ८६ ।

Eng.—The wise man neither embraces fatalism, nor relies on enterprise, but depends on both as a good poet does on words and their import. 86.

Beng.—विद्वान् श्रद्धा दैवेर उपर निर्भर করেন না, বা কেবল পুরুষকারেরই অপেক্ষা করেন না ; সৎকবি যেমন শব্দ ও অর্থ এ উভয়েরই অপেক্ষা করেন, তেমন তিনিও দৈব ও পুরুষকার দুয়েরই তুল্যরূপে আদর করেন । ৮৬ ।

Expl.—The wise know that nothing can be gained by luck or enterprise exclusively. Hence they do not relax enterprise, nor are over-sanguine of the result even with best efforts put forth. Also see *Prak.* above.

Malli.—तर्हि पौरुषं मा भूत् । नित्यं चममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यति इत्याशङ्क्याह नालम्बते इति^१ । ‘विद्वान्’ अभिज्ञः । दिष्टे मतिर्यस्य इति ‘दैष्टिकः’ दैवप्रमाणक इत्यर्थः [“दैवं दिष्टं भागधेयम्” इत्यमरः । “अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” इति ठक्] । तद्भावं ‘दैष्टिकताम्’ एव ‘न आलम्बते’ । सर्वथा यद्गविष्यस्यविनाशादिति^२ भावः । तथा ‘पौरुषे’ केवलपुरुषकारेऽपि [युवादित्वादण्प्रत्ययः] ‘न निषीदति’ त तिष्ठति । दैवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यमिति भावः । किन्तु ‘सत्कविः’ सत्कवयिता ‘शब्दार्थौ इव’ । तयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः [यथाह वामनः— “अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यम्”^३ इति] ‘द्वयं’ पौरुषं दैवञ्च ‘अपेक्षते’ । अतः पौरुषमप्यावश्यकं किन्तु काले कर्तव्यम् इति विशेषः । पौरुषादृष्टयोः परस्पर-सापेक्षत्वादिति भावः^४ ॥ ८६ ॥

NOTES ON MALLI

1. Well then away with enterprise, luck will secure blessings unto one who always adopts forbearance. Apprehending this retort he says नालम्बने &c. 2. Because that man is lost who always depends upon destiny. 3. As is said by Vairana—“Kavya is words and their import, free from blemish, enriched by excellence, provided with embellishments.” 4. Hence enterprise too is necessary, but has to be put forth at the right moment only ; this is the disinction. All this is because luck and enterprise are naturally dependent.

Sara—प्राज्ञः पौरुषमिव दैवमप्याश्रयते । Also see Malli. “अतः पौरुषम्...सपेक्षत्वात्” ।

CHARCHA

1. नालम्बने—ना + लम्ब + लट् ते adopts. ललम्बे, लम्बिष्यते, अलम्बिष्ये ।
2. दैष्टिकताम्—दिष्ट + क्त कर्मणि दिष्टम् what is ordained, destiny. दिष्टम् इति मतिरस्य इति दिष्ट + ठक् दैष्टिकः a predestinarian, a fatalist. तस्य भावः दैष्टिकता fatalism. ताम् । Malli. has दिष्टे मतिर्यस्य । The सप्तमी in दिष्टे is objectionable. The rule “अस्तिनास्ति—” means that अस्ति &c. in the प्रथमा, and referring to मति, take षष्ठ्यर्थे ठक् । Hence दिष्ट should be in the प्रथमा and not in the सप्तमी । “प्रथमासमर्थेभ्यः अस्तिनास्तिदिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति”—*Vritlikara*. “अस्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्ययः”—*Nagesa*.
3. निषीदति—नि + सद + लट् तिप् rests, relies. “सदिरप्रतेः” इति षत्वम् । सीदति, ससाद, सतस्यति, असदत् ।
4. पौरुषे—पुरुषस्य कर्म इति पुरुष + अण् पौरुषम् enterprise पुरुषकारः । तस्मिन् ।
5. शब्दार्थौ—शब्दश्च अर्थश्च शब्दार्थौ word and its import. इन्द्र । तौ ।
6. सत्कविः—सन् कविः a good poet, कर्मधा— ।
7. इयम्—इ + तय इय or हितय (See ante.). तत् ।
8. विद्वान्—विद + शतृ विद्वस् or विदत् (See ante.).

9. अपेक्षते—अप + ईक्ष + लट्, ते needs. ईक्षते, ईक्षामास &c. ईक्षिष्यते, ऐक्षिष्ट ।

10. *Voice*.—विदुषा दैष्टिकता । न आलम्बाते...निषद्यते संतुक्कविना... अपेक्ष्यते ।

11. *Remark*—Malli's तर्हि पौरुषम् &c. seems to be out of place. The verse preceding does not discard तेजस् altogether, it advocates मृदुश्चवहितं तेजः । Hence there is no room for the retort. It seems better to take this verse as a reply, in a general manner to Balarama the tenor of whose speech is to rely on पुरुषकार alone.

87. *It is forbearance that brings success.*

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

Prah.—स्थायिनः नेतुः अर्थे भूयांसः महीभृतः प्रवर्तन्ते [By forbearance the leader wins the good will of the other kings, and then, they, though with conflicting interests, vie with each other to further his cause]. But it seems unnatural for the kings to discard rivalry—यथा भूयांसः सञ्चारिणो भावाः एकस्य रसस्य अर्थे तथा [Such things do happen. In a poetical work, fleeting and conflicting emotions often occur in different passages ; these all serve to enhance the effect of the one sentiment that runs through the whole work]. 87.

Prose—रसस्य एकस्य अर्थे भूयांसः सञ्चारिणः भावाः यथा प्रवर्तन्ते तथा स्थायिनः नेतुः (अर्थे) महीभृतः । Or स्थायिनः एकस्य रसस्य अर्थे &c. । ८७ ।

Eng.—Just as a host of fleeting emotions work for one sentiment (persistent emotion) so do other kings for the forbearing leader. 87.

Beng.—যেমন এক রসের প্রয়োজনে বহু সঞ্চারী ভাব কার্য্য করে সেইরূপ এক ধীর (ক্ষমাশীল) নেতার কার্য্যে অপর রাজগণ প্রবৃত্ত হয় । ৮৭।

Expl.—See *Prak.*—“In a poetical work...whole work”. Similarly “by forbearance the leader wins...further his cause.”

Malli.—अथ चान्तेः फलमाह स्थायिन इति । रस्यते स्वाद्यते इति ‘रसः’ शृङ्गारादिः [“रमतेः स्वादनार्थत्वादस्यन्ते इति ते रमाः” इति निर्वचनात्^१], तस्य ‘रसस्य’ रसीभवतः स्थायिभावस्य रथादेः^२ [“रतिर्हासश्च क्रोधश्च शोकोत्साहभयानि च । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥”^३ इत्युक्तत्वात्] ‘एकस्य’ एव ‘अर्थे’ स्वादूभावरूपे प्रयोजने^४ ‘भूयांसः सञ्चारिणः’ व्यभिचारिणः ‘भावाः’ निवेदादयः । विभावादीनामुपलक्षणमेतत् ।^५ ‘यथा प्रवर्त्तन्ते’ [तदुक्तम्—“विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः (?) दानीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः” ॥” इति] ‘तथा स्थायिनः’ स्थिरस्य चान्त्या कालं प्रतीक्षमाणस्य इत्यर्थः ‘एकस्य’ एव ‘नेतुः’ विजिगीषोः नायकस्य ‘अर्थे’ प्रयोजने ‘भूयांसः सहोभृतः’ राजानः ‘प्रवर्त्तन्ते’ स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्ति इत्यर्थः । ततः चान्त्यमिति भावः ॥ केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य—‘यथा सञ्चारिणः’ प्रसङ्गात् आगन्तुकाः अन्ये रसाः ‘स्थायिनः’ स्थिरस्य ‘एकस्य’ मुख्यस्य ‘अर्थे प्रवर्त्तन्ते’, यथा अभिन्ने व कार्ये वीरस्य शृङ्गारादयः—इति व्याचक्षते । उपमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

NOTES ON MALLI.

1. This is from the exposition—“As the root रस means ‘to enjoy’, so रसs are those that are enjoyed”. 2. Of that one among रति &c. which is the persistent emotion and thus has become the रस । 3. स्थायिभावाs are enumerated as रति, हास, क्रोध, शोक, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय, शम । 4. Towards the end of becoming enjoyable. 5. See *Charcha*. 6. That persistent emotion which is rendered pleasurable by विभाव, अनुभाव and व्यभिचारिभाव is known as रस । 7. Some however take भाव too here in the sense of रस and thus construe the verse—‘यथा सञ्चारिणः’ &c.

Sara—कालं प्रतीक्ष्य उद्दीयमानस्य राज्ञः इतरे राजानः सहायतां यान्ति ।

CHARCHA

1. **स्थायिनः**—अवश्यं तिष्ठति अनुद्योगेन इति स्था + णिनि कर्त्तरि आवश्यके स्थायी listless, forbearing, तस्य । Qual. नेतुः (Malli.). This is a very unusual seuse. Others take it as *steady, persistent*, qualifying रसस्य (See Malli. “केचित्तु &c.”). Malli. rejects this because रस itself implies स्थायित्व as will be seen from “स्थायिभावो रसः स्मृतः” (Malli) ; hence स्थायिनः रसस्य is tautologous. If however instead of “रसस्यैकस्य” we read “भावस्यैकस्य” in the text, the unusual interpretation of Malli. may be dispensed with and the alternative exposition accepted. स्थायिनः will then qualify both नेतुः and भावस्य ।

2. **अर्थे**—प्रयोजने । विषये ङी । The प्रयोजन is to render the स्थायिभाव (i. e., रस) enjoyable.

3. **प्रवर्त्तन्ते**—प्र + वृत् + लट्, अत्ते । वर्त्तन्ते, ववृते वर्त्तिष्यते—वर्त्स्यति अवर्त्तत्—अवर्त्तिष्ट ।

4. **सञ्चारिणः**—सम् + चर + णिनि कर्त्तरि ताच्छौल्ये fleeting. विभाव, अनुभाव and सञ्चारिण् go together. Hence by सञ्चारिण् all the three are intended. This is what Malli. means by “विभावादीनाम्—” । विभाव is the *cause* of emotion ; अनुभाव is the *indication* from which the presence of the emotion is inferred. : Thus, to illustrate from the Mahabharata, the presence of दुःशासन excites anger (क्रोध) in भीम—is the विभाव of क्रोध in भीम । Bhima's wide nostrils, fiery eyes, deep breathing &c. are the अनुभाव of this क्रोध । The अनुनय of द्रोण and भीष्म, reminding of the pitiable state of the old king धृतराष्ट्र, momentarily tends to excite pity in भीम and acts as a damper to the urgings of his क्रोध । They bring in a fleeting emotion—a व्यभिचारिभाव or सञ्चारिभाव that only emphasises the क्रोध which attains स्थायिभाव and is well on its way to acquire स्वादृत्व and to present the full manifestation of रौद्ररस । The सात्त्विकैः in Malli's quotation is suspicious. It may however be explained as सत्त्वगुणोद्रेकात् आनन्ददायकैः qualifying विभावेः, अनुभावेः and व्यभिचारिभिः (i. e., सञ्चारिभिः) ।

5. रसस्य—रस (अदन्त चुरादि) + णिच् + अच् कर्मणि रसः a steady emotion स्थायिभावः । तस्य । Malli's रसीभवतः &c. mean—a स्थायिभाव which is attaining permanency. Compare the list of स्थायिभावs with the usual list of रसs, thus :—रति (शृङ्गार), हास (हास्य), क्रोध (रौद्र), शोक (करुण), उत्साह (वीर), भय (भयानक), लुगप्सा (वीभत्स), विस्मय (अद्भुत), शम (शान्ति) ।

6. एकस्य—एक is मुख्य leading, i. e., स्थायिन् । This is perhaps another reason why Malli. takes स्थायिनः with नेतुः only. The purpose of स्थायिनः as qualifying रसस्य is served by एकस्य ।

7. भूयांसः—अतिशयेन बहवः इति बहु + ईयमुन् several.

8. नेतुः—नी + तृच् साधुकारिणि कर्त्तरि नेता a good leader. तस्य ।

9. महोभृतः—महौ विभ्रति इति महौ + भृ + क्तिप् कर्त्तरि ।

10. Voice—भूयोभिः सञ्चारिभिः भावैः...प्रवत्यति...महोभृद्भिः (प्रवत्यते) ।

88. *Success comes to the wide awake king aware of the right use of expedients.*

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

मुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८८ ॥

Prak.—नरेन्द्रेण शत्रवः मुनिग्रहाः [A king can easily keep his enemies in check]. How so ?—तन्त्रावापविदा नरेन्द्रेण मुनिग्रहाः [Not all kings, but only those who are wide awake to what happens in the dominions of themselves and their enemies]. But who again can do that ?—योगैः मण्डलानि अधितिष्ठता नरेन्द्रेण [Such kings as, by proper application of the four expedients, control the territories of their own as well as of other kings]. How is that like ?—नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव [This is like a snake-charmer keeping mighty snakes in check by herbs and magic circles]. 88.

Prose—तन्त्रावापविदा योगैः मण्डलानि अधितिष्ठता नरेन्द्रेण शत्रवः फणीन्द्रा इव मुनिग्रहाः । ८८ ।

[S. R.—Sisu, II. 3rd. Ed.—14]

Eng.—Enemies like mighty snakes are easily taken by the king (*Also*—by the snake-charmer) that knows his own kingdom and that of his enemies (*Also*—knows the application of texts and herbs) and controls the kingdoms of kings by expedients (*Also*—occupies magic circles by meditation). 88.

Beng.—বিষবৈদ্য যেমন মস্ত্রৌষধাদি দ্বারা মহাসর্পগণকে বশীভূত করে সেইরূপ রাজাও স্বপররাজ্যের বৃত্তান্ত অবগত হইয়া ও সামাদি উপায়ে তত্তদ্রাজ্য আয়ত্ত করিয়া শত্রুগণকে দমন করিতে পারেন । ৮৮ ।

Expl.—If the king keeps himself informed of the affairs of his own kingdom and that of the other kings, and if by the proper application of the four expedients he can control those kingdoms, he can easily get the better of his enemies (Malli.). *Or*—The king who has a correct knowledge of the affairs of his own kingdom and of those of the other kings, can by properly applying the four expedients, bring the dominions of his enemies under control and thus restrain the enemies. 88.

Malli.—ছান্দিপক্ষে এব গুণান্তরমাহ তন্নেতি । ‘তন্নাবাপৌ’ স্বপররাষ্ট্রচিন্তনম্ । অন্যত্র ‘তন্নাবাপং’ শাস্ত্রৌষধপ্রয়োগश्च (? ‘তন্নাবাপঃ’ শাস্ত্রৌষধপ্রয়োগঃ । তৌ তश्च) বেত্তি যস্তন ‘তন্নাবাপবিদা’ [“তন্মঃ স্বরাষ্ট্রচিন্তায়ামাবাপঃ পরচিন্তনে । শাস্ত্রৌষধান্তমুখ্যেষু তন্ম—” ইতি বৈজয়ন্তী] ‘যোগৈঃ’ সামাধুপায়ৈঃ । অন্যত্র দেবতাব্যানেশ্চ [“যোগঃ সংহননোপায়ধ্যানসঙ্কতিযুক্তিষু” ইত্যমরঃ] ‘মণ্ডলানি’ স্বপররাষ্ট্রাণি । মাহেন্দ্রাদিদেবতায়তনানি চ ‘অধিষ্ঠিতা’ অতিক্রমতা (?) ‘নরেন্দ্রেণ’ রাজা বিষবৈদ্যেন চ [“নরেন্দ্রো বার্তিকো রাজ্ঞি বিষবৈদ্যে চ কথ্যতে” ইতি বিশ্বঃ] ‘শত্রবঃ’ ফণীন্দ্রা ইব সুনিগ্রহাঃ সুখেণ নিগ্ৰাহ্যঃ । এবশ্চ প্রকৃতাপ্রকৃতবিষয়ঃ শ্লেষঃ । উপমৈব ইতি কেचित্ ¹ ॥ ৮৮ ॥

NOTE ON MALLI

1. Thus explained there is শ্লেষ of which the subject is what is relevant and what is foreign. Others call it উপমা ।

Sara—शरीरात्मनश्च प्रकृतिषु बलावलं विज्ञानता सुखेन मण्डनमधिक्रियते ।

CHARCHA

1. तन्त्र &c.—तन्त्र is स्वराष्ट्रचिन्ता care of one's own kingdom. आ + वप् + घञ् भावे आवापः scrutiny about the enemies' kingdom. तन्त्रश्च आवापश्च तन्त्रावापो, इन्द्र । तौ वेत्ति इति तन्त्रावाप + विद् + क्तिप् कर्त्तरि, उपपदतत्—(नरेन्द्र = राजा) । Or—तन्त्र is शास्त्रौषध (?) charms and herbs. आवाप application. तन्त्राणाम् आवापः तन्त्रावापः, इतत्— । तं वेत्ति &c. (नरेन्द्र = विषवैद्य) । तेन । Qual. नरेन्द्रेण ।

2. योगैः—युज्यते एभिः अर्थेन इति युज् + घञ् करणे योगाः expedients (नरेन्द्र = राजा) । Also युज् + घञ् भावे योग meditation (नरेन्द्र = विषवैद्य) । तैः । श्या करणे ।

3. मण्डलानि—मण्डल is देश country (नरेन्द्र = राजा) । “स्वान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विन्धे च कदम्बके च” इति विश्वः । तानि । Also मण्डल means circle—magic-circle (नरेन्द्र = विषवैद्य) ।

4. अधितिष्ठता—अधि + स्था + श्ठ कर्त्तरि अधितिष्ठत् occupying, तेन । Malli. has अतिक्रमता which is not clear.

5. मुनियहाः—सु + नि + ग्रह + खल् कर्मणि easily caught. उपपदतत्— । Applies both to शत्रवः and फणीन्द्राः ।

6. नरेन्द्रेण—नराणाम् इन्द्रः लक्षणया राजा नरेन्द्रः, इतत्— । तेन । नरेन्द्र means राजा also a snake-charmer. अनुक्ते कर्त्तरि श्या । कर्त्ता of the क्रिया in मुनियहाः । We do not get षष्ठी because the rule “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थकनाम्” bars the षष्ठी in connection with a खलर्थकत् ।

7. फणीन्द्राः—फण is भोग hood. फणः अस्ति एषाम् इति फण + इनि मत्वर्थे फणिनः snakes. तेषाम् इन्द्राः फणीन्द्राः, इतत्— ।

8. शत्रवः—नरेन्द्रेण शत्रवः मुनियहाः refers to the king, and नरेन्द्रेण फणीन्द्राः मुनियहाः refers to the snake-charmer. The epithets may be taken both ways by means of श्लेष (See notes above).

9. Voice—..... शत्रुभिः फणीन्द्रैः मुनियहैः (भूयते) ।

10. Remark—The verse may also be construed तन्त्रावापविदा अतएव योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता नरेन्द्रेण &c. when नरेन्द्र is राजा ।

89. *Enterprise based upon counsel brings on prestige.*

করপ্রচেষামুত্তুঙ্গঃ প্রমুশক্তিং প্রযীয়সীম্ ।

প্রজাবলবৃহন্মূলঃ ফলত্যুত্সাহপাদপঃ ॥ ৮৯ ॥

Prak.—উত্সাহপাদপঃ প্রমুশক্তিং ফলতি [The king's enterprise is a tree that bears the might of resources for fruit]. What size of fruits ?—প্রযীয়সীম্ প্রমুশক্তিম্ [O it is a very big fruit—this might of resources]. Is the tree capable of bearing its weight ?—উত্তুঙ্গঃ প্রজাবলবৃহন্মূলঃ উত্সাহপাদপঃ [It is a tall tree, this tree of enterprise ; and its root is stout, being no other than the strength of counsel]. If the tree is tall and its root stout, no one can reach and enjoy the fruit, which is then useless—প্রযীয়সীম্ করপ্রচেষাং প্রমুশক্তিম্ [Not at all ; the fruit is easily accessible without climbing up the tree. For it is a very big fruit that by its weight bends the tree down low enough to bring itself within reach]. 89.

Prose—উত্তুঙ্গঃ প্রজাবলবৃহন্মূলঃ উত্সাহপাদপঃ করপ্রচেষাং প্রযীয়সীম্ প্রমুশক্তিং ফলতি । ৮৯ ।

Eng.—The tall tree of energy, with the strength of counsel for a stout [main—Malli.] root, bears the mighty fruit of forces and funds that can be reached with the hands. 89.

Beng.—রাজার উৎসাহশক্তি একটি বৃক্ষবিশেষ, মন্ত্রশক্তি ইহার বৃহৎ মূল, প্রভুশক্তি ইহার ফল । ইহার ফল এত বড় যে উহা আপনার ডেরে নীচে ঝুলিয়া পড়িয়াছে ও রাজা অনায়াসে হাতে করিয়া পাড়িয়া ভোগ করিতেছেন । ৮৯ ।

Expl.—With kings, enterprise properly directed by judicious counsel results in power which the king can easily direct to whatever end he pleases. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—“প্রজীত্সাহবতঃ স্বামী” ইত্যদেব তাবৈব প্রমুশক্তের্মূলমিত্যুক্তম্ ।

तदेव व्यनक्ति करेति^१ । 'उत्तुङ्गो' महोन्नतः 'प्रज्ञावलं' मन्त्रशक्तिरेव 'वृद्धत्' प्रधानं
 'मूलं' यस्य सः 'उत्साहः' एव 'पादपः करेण' बलिना 'प्रचेयां' वर्द्धनीयां
 हस्तग्राह्याच्च ["बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः] 'प्रथीयसीं' पृथुतराम् ["र ऋतो
 हलादीर्लघोः" इति रेफादेशः^२] 'प्रभुशक्ति' तेजोविशेषम् ["स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
 कोषदण्डजम्" इत्यमरः] 'फलति' प्रसूते इत्यर्थः [फल निष्पत्तौ] । मन्त्रपूर्वक
 एव उत्साहः फलति । विपरीतम् किन्नमूलो वृक्ष इव शुष्यति इति भावः ।
 रूपकालङ्कारः ॥ ८६ ॥

NOTES ON MALLI

1. In the verse "प्रज्ञोत्साहौ—" (sl. 76) those very two have been said to be basis of प्रभुशक्ति । This is what is said again by कर &c. 2. See *Charcha*.

Sara—See Malli. "मन्त्रपूर्वक" ।

CHARCHA

1. कर &c.—Malli. sees double meaning here. कर tribute ; *also* hand. प्र + चि + यत् कर्मणि प्रचेय to be hoarded ; *also* to be plucked. करेण प्रचेया करप्रचेया, इतत्— । To be increased with tributes ; *also* to be plucked with the hand (i. e., within reach). The first meaning—to be increased with tributes—is not quite intelligible. प्रभुशक्ति, which is much the same as *prestige*, may exact tribute from the particular king, but the tribute can hardly be said to increase it. Besides, it is here represented as a *fruit of a certain tree*, and it seems absurd to say that tributes can increase it. The second exposition is therefore to be preferred. See below under उत्साहपादपः ।

2. प्रभुशक्तिम्—प्र + भू + डु कर्त्तरि प्रभुः lord. तस्य शक्तिः प्रभुशक्तिः the power of the lord, i. e., प्रभाव, इतत्— । ताम् ।

3. प्रथीयसीम्—पृथु big. अतिशयेन पृथ्वी इति पृथु + ईयसुन् + डीप् स्त्रियाम् प्रथीयसी very big. ताम् । Here पृ becomes प्र । The rule "र ऋतो—"

means—Light ऋ preceded by a हल् becomes र when इष्टन्, इमनिष्ठ or ईयसुन् follows. The fruit is *very* big, so it comes down within reach by its own weight and becomes करप्रचेय ।

4. प्रज्ञा &c.—प्रज्ञा counsel मन्त्र । प्रज्ञाया बलम्, इतत्— । बृहत् मूलम्, कर्मधा— । प्रज्ञाबलं बृहन्मूलम् अस्य, बहु— । Or प्रज्ञाबलं बृहत् मूलमस्य, विपद बहु— । Malli. takes बृहत् as प्रधान the principal, the main. This implies that there are other roots also. But sl. 76 on which Malli. bases his interpretation does not recognise any other root. “तौ हि मूलम्” is the text there. Malli. too says here “तावेव” thus excluding other roots. We therefore prefer to explain बृहत् as big, *i. e.*, stout.

5. फलति—फल is निष्पत्तौ as Malli. remarks. Now निष्पत्ति may mean निष्पन्नतामात्र, then फल is सकर्मक as in “शतधास्य फलेन्यूर्द्धा” । निष्पत्ति may also mean निष्पन्नकरण the root is then सकर्मक as here. Also compare “फलन्ति न पथ्यानि विषद्रुमाः” &c.

6. उत्साह &c.—उद् + सह + घञ् भावे उत्साह enterprise, energy. पादेन पिवति इति पाद + पा + क कर्त्तरि पादपः tree. उत्साहरूपः पादपः, कर्मधा—like शाकपार्थिव । The रूपक here contemplates अभेद between उत्साह and पादप । उत्साह is not thought of as उत्साह but as पादप । Hence the epithets must be explained as applying to पादप only not to पादप and उत्साह both.

7. Voice—उत्तुङ्गेन.....मूलेन.....पादपेन करप्रचेया प्रचीयसी प्रभुशक्तिः फल्यते ।

90. *The ambitious king is served by the rest.*

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् शस्येवेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ८० ॥

Prah.—नृपतयः विजिगीषोः परिवारतां प्रयान्ति [Of the ambitious, the other kings become like servants]. Why so ?—विजिगीषोः अनल्पत्वात् [Because necessarily the ambitious king is not inferior to the rest in forces, funds &c.]. That is no reason why

the others should serve him like menials—विजिगीषोः प्रधानत्वात् [Because, besides being intrinsically powerful, the ambitious king is well acquainted with the affairs of all the rest, and owing to the power acquired from this knowledge, he naturally leads]. What is that like ?—इतरे स्वराः वंशस्य इव [This is like all other notes following the notes of the flute in a concert]. 90.

Prose—अनल्पत्वात् प्रधानत्वात् वंशस्य इतरे स्वराः इव विजिगीषोः नृपतयः परिवारतां प्रयान्ति । ९० ।

Eng.—Other kings play the part of the retinue of the ambitious king owing to his fulness (non-inferiority) and pre-eminence (*Also*—lead) just as other musical instruments do of the flute. 90.

Beng.—ভূতিকায রাজা প্রভাবে অপর রাজগণ অপেক্ষা নূন নহেন, অথচ স্বপর রাজ্যের তাবৎ বৃত্তান্ত জানিতে পারিয়া তিনিই প্রধান হইয়াছেন ; তাই যেমন অন্য বাঁজের স্বর বংশীস্বরের অনুসরণ করে, সেইরূপ অন্য রাজগণ পরিবারবর্গের স্তায় তাঁচার অনুসরণ করিয়া থাকে । ৯০ ।

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—विमृश्य (? श्य) कारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यात् इति वक्ष्यमाणे अन्यल्पत्वादिति^१ । 'अनल्पत्वात्' प्रज्ञोत्साहाधिकत्वात् अतएव 'प्रधानत्वात्' मण्डलाभिज्ञत्वात् । अन्यत्र 'अनल्पत्वात्' उच्चैस्तरत्वात्^२ 'प्रधानत्वात्' नायकस्वरत्वाच्च^३ । 'वंशस्य' वंशवाद्यस्वरस्य 'इतरे स्वराः' वीणागानादिशब्दाः 'इव' । अथवा आश्रयत्वात् वंश इव वंशस्तत्कालविहितः (?) स्वरः उच्यते^४ । तस्य स्वरस्य 'इतरे' षड्जादयः । 'विजिगीषोः नृपतयः' अन्ये मण्डलपरिवर्त्तिनो राजानः 'परिवारतां' पोष्यतां 'प्रयान्ति' तत्कार्यमेव साधयन्ति इत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य (? श्य) कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

NOTES ON MALLI

1. By the three verses अनल्पत्वात् &c. he says that the whole world obeys the king that acts with due deliberation. 2. Being

of a higher pitch. 3. Being the leading note. 4. *Or* वंश is here the note sounded at the time, because it is the source of that note.

Sara—See Malli. “विभृशकारिणो...स्यात्” and “तस्मात्...कर्त्तव्यम् ।”

CHAROHA

1. अनल्पत्वात्—अल्प inferior. न अल्पः अनल्पः not inferior. नञ् तत्—। This is made to mean “than whom none superior exists.” Comp. अनल्पमति for महामति in “तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत”— (*Bhashya*) as used for पाणिनि । तस्य भावः अनल्पत्वम् great superiority. तस्मात् । हेतौ प्रमी ।

2. प्रधानत्वात्—प्रधान leader (neut. sing.). तस्य भावः प्रधानत्वम् । तस्मात् । हेतौ प्रमी ।

3. वंशस्य—वंश is वंशी flute ; here *note* of the flute. तस्य ।

4. स्वराः—स्वरयन्ति इति स्वर + णिच् + अच् कर्त्तरि स्वराः notes. वंशस्वर leads in a concert. Comp. “गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्” ।

5. विजिगीषोः—वि + जि + सन् + उ कर्त्तरि विजिगीषु ambitious.

6. नृपतयः—नृणां पतयः, इत्यतः—। The other kings that are included in the circle of 12 kings enumerated in the *Malli*. on sl. 81.

7. प्रयान्ति—प्र + या + लट् अन्ति undergo.

8. परिवारताम्—परितो त्रियते एभिः इति परि + ह + घञ् करणे परिवाराः or परीवाराः attendants. परिवाराणां भावः इति परिवार + तल् स्त्रियाम् परिवारता । ताम् ।

9. *Voice*—...इतरैः स्वरैः...परिवारता प्रयायते ।

91. *Other kings work for the leader who appropriates the result.*

अप्यनारभमाणस्य विभोक्तृपादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ८१ ॥

Prak.—अर्थाः विभोः गुणतां व्रजन्ति [Results are attributed to the

master]. That is natural — अनारम्भमाणस्य अपि विभोः [This happens even when the Master does not work]. How then are the results produced ?—परैः उत्पादिताः अर्थाः [That is the beauty of it. The results are attained by others, but they are attributed to the Master]. Can you cite a parallel ?—शब्दा इव विहायसः [Take the case of sound. There are thousands of agents producing sound, but these agents are all ignored and sound is attributed to ether which does not move an inch to make the sound]. 91.

Prose—अनारम्भमाणस्य अपि विभोः परैः उत्पादिताः अर्थाः विहायसः शब्दा इव गुणतां व्रजन्ति । ९१ ।

Eng.—Of the Master (*Also*—Of the all pervading), though not exerting, ends achieved by others take the character of attributives (*i. e.*, are attributed to the Master) as sounds do of ether. 91.

Beng.—যিনি শক্তিমান্ তিনি নিশ্চেষ্ট বসিয়া থাকিলেও পরের করা কাজ তাঁহাতে অরোপিত হয় । আকাশের চেষ্টা নাই তথাপি যখন যে শব্দ হইতেছে তাহা আকাশে অরোপিত হইতেছে । ৯১ ।

Expl.—Even when the Master does not work and ends are achieved by servants, people see the Master's agency in them. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—अपीति । किञ्च 'अनारम्भमाणस्य' स्वयम् अकिञ्चित्कुर्वाणस्य 'अपि विभोः' प्रभोः । व्यापकस्य च । 'परैः' अन्यैर्नृपतिभिः । शङ्खभेर्यादिभिश्च । 'उत्पादिताः' सम्पादिताः । जनिताश्च । 'अर्थाः' प्रयोजनानि 'विहायसः' आकाशस्य 'शब्दा इव गुणतां' विशेषणतां कारणत्वात् गुणत्वं 'व्रजन्ति' । शक्तो हि राजा स्वयमुदासीन एव आकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयति इत्यर्थः ["गुणस्त्वावतिशब्दादिज्येन्द्रियासुख्यतन्तुषु" इति वैजयन्ती] ॥ ९१ ॥

NOTES ON MALLI

1. नृपतिभिः and शङ्खमेय्यादिभिः are elucidations of अन्यैः । See *Charcha*. 2. 'कारणत्वात्' विभुर्वा विहायो वा स्वयमेव कारणम् इति हेतोः 'गुणत्वं' विभोर्वा विहायसो धर्मत्वम् ।

Sara—See Malli. “शक्नोहि—नयति” ।

CHARCHA

1. अनारभमाणस्य—आ + रभ + शानच् कर्त्तरि आरभमाणः exerting. न आरभमाणः नञ्त्तत्— । तस्य ।

2. विभोः—विभवति इति वि + भू + डु कर्त्तरि विभुः master. तस्य । Refers to the king who has become the नेता leader. In the case of विहायस्, विभु is व्यापक all pervading (Malli.). But विभु is the counter part of विहायस् ; it is better not to have a double meaning in it.

3. उत्पादिताः—उद् + पद + णिच् + क्त कर्मणि उत्पादित *achieved* (विभु) also *generated* (विहायस्) ।

4. परैः—आत्मव्यतिरिक्तैः, *i. e.*, by other kings who are now the परिवार of नेता (विभु), also by शङ्ख, मेरी &c. (विहायस्) ।

5. व्रजन्ति—व्रज + लट् अन्ति undergo. व्रजति, वव्राज, व्रजिष्यति, अव्राजीत् ।

6. गुणताम्—गुण is attributive (विभु), also धर्म (विहायस्) । Comp. “शब्दगुणः आकाशः” । तस्य भावः गुणता । ताम् । गुणतां व्रजन्ति assume the character of an attributive, *i. e.*, are attributed.

7. विहायसः—विजहाति भुवम् इति वि + हा + असुन् कर्त्तरि युगागमः विहायस् sky, ether. तस्य ।

8. *Voice*—...उत्पादितैः अर्थैः...शब्दैः इव गुणता व्रज्यते ।

92. *Among kings the leader is like the central gem in a necklace.*

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ८२ ॥

Prak.—नायकः नायकायते [The leader appears like the central

gem]. Where does he so appear ?—यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् [He appears like the central gem in a necklace in which the king warred upon, the king that attacks in the rear, and the others are the gems]. But how are these strung together ?—एकार्थतन्तु-प्रोतायां मालायाम् [The object of all these kings is to become the leader ; this common object is the string that binds these gems of kings together into a necklace]. Why is the leader the central gem ?—अधिकदुतिः नायकः [Because he must presumably be of greater power than the rest, otherwise his ambition is ridiculous]. 92.

Prose—एकार्थतन्तुप्रोतायां यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् अधिकदुतिः नायकः नायकायते । ९२ ।

Eng.—In the necklace made of the king to be warred upon, the enemy in the rear, and such like, strung on the thread of a common aim, the leader, outshining the rest, appears as the central gem. 92.

Beng.—अरि, पार्ष्णिग्राह प्रभृति द्वादश राजमण्डल येन एक एकटी मणि । सकलेंर उपरें थारिब ए अभिलाष ईहादेर सकलेंरई आछे । सेई सामान्ठ अभिलाषरूप सूत्रे ईहारा मालार आकारे ग्रथित रहिया-छेन । ईहादेर मध्ये यथन यिनि तेजे सकलके अतिक्रम करिया नायक रूपे उपस्थित हईबेन तिनई मध्यमणि । ९२ ।

Expl.—The twelve in the well-known circle of kings are like so many gems. All wish to transcend the rest ; this common wish is what strings them up together like a necklace. Whoever attains the position of the leader at any time, becomes, for the time, the central gem of this necklace.

Malli.—यातव्येति । किञ्च 'एकार्थः' एकप्रयोजनं स एव 'तन्तुः' सूत्रं तत्र 'प्रोतायाम्' एकाभौष्टाभिलाषिण्यामित्यर्थः, [प्रपूर्वात् वेजः कर्मणि क्तः । "वचि-स्वपि—" इत्यादिना सम्प्रसारणम्] 'यातव्यः' अभिषेणयितव्यः अरिः । पार्ष्णि

गृह्णातीति 'पार्ष्णिग्राहः' पृष्ठानुधावो ["कर्मण्यण्"] तौ 'आदी' वेषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिशः स्थिताः । ते एव 'माला' रत्नमालिका । तस्याम् 'अधिकद्युतिः' महा-तेजाः 'नायकः' शक्तिसम्पन्नो जिगीषुः 'नायकायते' मध्यमणिरिव आचरति स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य (? श्य) कर्त्तव्यमिति भावः । "नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि" इति विश्वः । "उपमानादाचारे" इति क्यङ् । "अकृतसार्वधातुक—" इति दीर्घः^१ ॥ 'नायकायते' इत्युपमा, अन्यथा अनुशासन-विरोधात् । 'एकार्थतन्तु' इत्यत्र तु रूपकम्, अधिष्ठानतिरोधानेन आरोप्यमाण-तन्तुत्वस्यैव उद्भूतत्वात् (? उत्कटत्वात्) प्रोतत्वसिद्धेः तदेव युक्तम् । तद्वत्तात् 'पार्ष्णिग्राहादिमालायाम्' इत्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता च इयमुपमा इत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः सङ्करः^२] ६२ ॥

NOTES ON MALLI

1. The affix is क्यङ् by "उपमाना—" (*Char.*). The long vowel is substituted by "अकृत—" (*Char.*). 2. नायकायते is an instance of उपमा, otherwise the rule is violated (*Char.*); but in एकार्थतन्तु there is रूपक, because the अधिष्ठान (motive—अर्थ) being hidden, the तन्तुत्व which is attributed is indeed prominent, therefore the प्रोतत्व becomes possible, and रूपक alone is reasonable. On the strength of this, in 'पार्ष्णि—' we also have a रूपक । Enlivened by the रूपक is this उपमा, hence it is a सङ्कर of the two as of अङ्ग and अङ्गिन् ।

Sara—इष्टा खलु नायकता अविवेकात् मा नश्यतु, तस्मात् विमृश्य कर्त्तव्यम् ।

CHARCHA

1. यातव्य &c.—यातव्य to be marched against. Malli's अभि-षेणयितव्य means सेनया अभिगन्तव्यः । पार्ष्णि sides, back पृष्ठ । पार्ष्णि गृह्णाति इति पार्ष्णि + गृह् + ण् कर्त्तरि पार्ष्णिग्राह an enemy in the rear, उपपदतत्—(see Malli. on sl. 81). यातव्यश्च पार्ष्णिग्राहश्च यातव्यपार्ष्णिग्राहौ, इन्द्र । तौ आदी एषाम् यातव्यपार्ष्णिग्राहादयः, बहु— । ते एव (तद्रूपा) माला, कर्मधा—like शाकपार्थिव (रूपककर्मधा—) ; or तेषां माला, इतत्— । तस्याम् अधि ३मी ।

2. अधिकद्युतिः—अधिका द्युतिः अस्य, बहु— : This may mean *Of great glory* (Malli.), or *Of glory greater than that of the rest.* Qual. नायकः ।

3. एकार्थ &c.—प्र + वेज् to weave + क्त कर्मणि प्रीत strung. एक same. अर्थ object, तन्तु string. एकः अर्थः एकार्थः, कर्मधा— । स एव (तद्रूपः) तन्तुः, बहु— । तत्र प्रीता, मुप्मुपा ; or तेन प्रीता, इतत्— । तस्याम् । The rule for प्रीत, “वचिस्वपि—”, means that the roots वच and स्वप and roots of the यजादि class change their य into इ and व into उ when an affix that drops क follows. वेज् is of the यजादि class. The steps are प्र + वेज् + क्त = प्र + वे + त = प्र + उए + त = प्र + उ (by पूर्वरूप) + त = प्रीत ।

4. नायकः—नी + खल् कर्त्तरि नायक leader. It does not refer to any particular king, but to whoever is नायक at the time.

5. नायकायते—Here नायक means मध्यमणि । नायक इव आचरति इति नायक + क्यङ् + लट् ते = नायक + य + ते = नायकायते acts like the central gem. The rules are—(i) “कर्त्तः क्यङ् सलोपश्च—” क्यङ् is affixed when the उपमान is the कर्त्ता and आचरण (आचार behaviour) is implied. The rule “उपमानादाचारे” is quoted through oversight. It is strange this oversight is seen in Malli’s other works also as we had occasion to notice elsewhere. The latter rule has कर्म for उपमान and attaches क्यच् । Thus नायक इव आचरति नायकायते by the former, but नायकमिव आचरति नायकीयति by the latter. Next नायक becomes नायका by “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः”—The final vowel is lengthened when य, in an affix that has dropped क or उ, follows, but not when it is a कृत or a सार्वधातुक । नायकाय is here a नामधातु ।

6. Voice—...अधिकद्युतिना नायकेन नायकायते ।

93. *The six expedients have to be adopted with caution.*

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्मूनि बलवन्ति च ॥ ८३ ॥

Prak.—षाड्गुण्यं रसायनम् उपयुञ्जीत [The king should use the

tonic known as the six expedients]. What are the directions for use ?—शक्त्यपेक्षः सन् उपयुञ्जीत [Use as much at a time as the strength permits]. What is the good ?—एवम् अस्य अङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च भवन्ति [Only thus do the seven limbs of the king wax strong and last a long time. If taken beyond one's strength, disaster is bound to follow]. 93.

Prose—शक्त्यपेक्षः (सन्) षाड्गुणं रसायनम् उपयुञ्जीत । एवम् अस्य अङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च भवन्ति । ९३ ।

Eng.—The restorative of the six expedients should be employed suiting one's strength. Thus do one's members become strong and enduring. 93.

Beng.—राज्यां पक्षे सक्ति विग्रह प्रभृति द्वयं गुण एकटी एकटी रसायन । এই রসায়ন নিজের বল বৃদ্ধি করা ব্যবহার করিবে । তাহা হইলেই অঙ্গ গুলি দৃঢ় ও স্থায়ী হইবে । ৯৩ ।

Expl.—Balarama is advocating विग्रह without making a comparative estimate of his own and the enemy's strength. This will end in disaster. Also see *Prak.* and *Eng.* 93.

Malli.—अथ विमृश्य (? श्य) करणप्रकारमाह षाड्गुण्यमिति ^१ । शक्तिं प्रभावादित्रयं बलञ्च^२ अपेक्षते इति 'शक्त्यपेक्षः' सन् [पचायच् । "शक्तिर्दले प्रभावादी" इति विश्वः] । षड् गुणा एव 'षाड्गुण्यं' सन्धिविग्रहादिषट्कम् [चातुर्दण्डादित्वात् स्याथे ष्यञ् प्रत्ययः] । तदेव 'रसायनम्' औषधविशेषम् 'उपयुञ्जीत' सेवेत ["रसायनं विडङ्गेऽपि जराव्याधिजिदौषधे" इति विश्वः] । 'एवं' सति 'अस्य' प्रयोक्तुः 'अङ्गानि' स्वाम्यादीनि गात्राणि च^३ 'स्थासूनि' स्थिराणि कालान्तरचमाणि इत्यर्थः ["ग्लानिस्थस्य गस्तुः"] 'बलवन्ति च' परपीडाचमाणि च 'भवन्ति' । श्लिष्टपरम्परितरूपकम्^४ ॥ ९३ ॥

NOTES ON MALLI

1. By षाड्गुण्य, &c. He explains the way how to act thoughtfully. 2. शक्ति means the three beginning with प्रभाव

(प्रभाव, उत्साह, मन्त्र) ; also बल । 3. अङ्ग is स्वामिन् &c. (“स्वात्ममाय-
सुहृत्कोषराष्टदुर्गवलानि च”) also गात्र body. 4. See *Charcha*.

Sara—आत्मनो रिपोश्च बलाबलं विज्ञाय संध्यादीन् गुणान् प्रयुञ्जीत । सर्वथा
रिपोर्वलाबलम् न जानाति बलमद्री यदयं विग्रहमेवाद्विद्यते । ८३ ।

CHARCHA

1. षड्गुण्यम्—षट्गुणाः षड्गुणाः the six expedients, कर्मधा—to
obtain a संज्ञा of the six expedients मन्त्रि, विग्रह, यान, आसन, ईध,
आश्रय । The rule is “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” । षड्गुणा एव इति षड्गुण +
ष्यञ् स्वार्थे षड्गुण्यम् in the neuter, because “कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते” । Hence both gender and number are
changed. Those who do not accept षड्गुण as a संज्ञा of मन्त्रि &c.
may expound as षट्गुणा एव इति षष् + गुण + ष्यञ् षड्गुण्यम् the six
expedients, the द्विगु and तद्धित arising together. The rule is
“तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च” । The present is a तद्धितार्थद्विगु—द्विगु for
the sake of a तद्धित (ष्यञ्) । षड्गुण्य is taken as identical with
रसायन ।

2. उपयुञ्जीत—उप + युज् + लिङ् ईत should take. विधौ लिङ् ।
युनक्ति—युङ्क्ते, युयोज—युयुजे, योत्स्यति—योत्स्यते, अयुनक्—अयुङ्क्त । Nom.
is नायकः of the preceding sloka. उपयोग is application (षड्गुण्य)
also eating (रसायन) ।

3. शक्त्यपेक्षः—शक्तिम् अपेक्षते इति शक्ति + अप + ईच् + ण कर्त्तरि having
regard to one's strength, उपपदतत्— । Malli's पचायच् seems to
be an interpolation. अच् is barred by the Varttika ईच्चिच्चमिभ्याच्च”
which attaches ण to ईच् and च्म with a कर्मोपपद । शक्ति also has
a double meaning (see Malli.).

4. रसायनम्—रस a constituent fluid of the body. अयते एति वा
अनेन इति अय or इ + ल्युट् करणे अयनम् that by which one reaches, i. e.,
means. रसानाम् अयनम् means of getting back the lost fluids of
the body, इतत्— । This is a *tonic* medicine.

5. अङ्गानि—For the double sense, see Malli. स्वाध्यादीनि
applies to षड्गुण्य and गात्राणि to रसायन ।

6. स्यासूनि—स्या + ग्स्व कर्त्तरि enduring. तानि । See under भूय, sl. 9. Enduring applies to both meanings of अङ्ग ।

7. बलवन्ति—बलम् अस्ति प्रशस्तम् एवाम् इति बल + मतुप् प्रशंसायाम् strong. The implication is that otherwise the members of the body politic wither and perish. Balazama is courting the risk. *Strong* applies to both meanings of अङ्ग ।

8. *Voice*—शक्त्यपेक्षेण (सता)...उपयुज्यते...अङ्गैः स्यासूभिः बलवद्भिः च भूयते ।

9. *Remark*—उप + युज् usually means 'to eat'. It is not possible to *eat* षाङ्गुष्ठ । Hence षाङ्गुष्ठ is spoken of as रसायन which is a medicine eaten (taken) by the exhausted to replenish their strength. अङ्ग carries a द्वय ; it means the departments of state (for नायक) and limbs (for the convalescent that require रसायन) । Hence it is that Malli. remarks श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ।

94. *Forbear when necessary and exert as strength permits.*

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ ८४ ॥

Prak.—स्थाने शमवताम् अङ्गिनां शक्त्या व्यायामे वृद्धिः [If the seven-limbed (kings) observe forbearance at the right moment, and then exert according to their strength, they will prosper]. If not, what then ?—अयथाबलम् आरम्भः क्षयसम्पदः निदानम् [If they exert without reference to their strength, well, they will advance, but towards decay not towards prosperity].

Prose—As in *Prak.*

Eng.—Of the seven-limbed (kings) who observe quietude in the right place, prosperity lies in effort according to strength. Exertion unsuited to strength is the root of the access (advance) of decay. 94.

Beng.—साधारण देहीर त्ताय राजाय उ अङ्ग आछे सेवलि राज्याङ्ग ।

যে রাজা যথাস্থানে ক্রমা ও শক্তি অনুসারে তেজ প্রয়োগ করিতে জানেন তাঁহার বৃদ্ধি হয়। শক্তির বাহিরে ভ্রমণ কয় রোগের আবির্ভাবের মূগ। ৯৪।

Expl.—See *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—স্থানে ইতি। কিঞ্চিৎ ‘স্থানে’ শক্যবিষয়ে (? অশক্যবিষয়ে) ‘শমবতাং’ চমাবতাম্ ‘অঙ্গিনাং’ সমাঙ্গিনাং রাজ্ঞাং শরীরিণাম্^১ ‘শক্ত্যা’ প্রভাবানুসারেণ বলিন চ^২ ‘ব্যায়ামি’ ব্যাপারে ষাড্গুণ্যপ্রয়োগে গমনাদৌ চ^৩ সতি ইত্যর্থঃ ‘বৃদ্ধিঃ’ উপচয়ঃ রাজ্যস্য শরীরস্য^৪ চ ইতি ভাবঃ। বিপক্ষে বাধকমাহ—‘অযথাবলং’ শক্ত্যতিক্রমেণ [“যথাঃসাদৃশ্যে” ইত্যন্যগ্রীভাবে নজ্ সমাসঃ] ‘আরম্ভো’ ব্যায়ামঃ ‘চতুসম্পদঃ’ অন্তহানিঃ ‘নিদানম্’ আদিকারণম্। অঙ্গানামিতি ভাবঃ। তস্মাদস্মাকম্ অকস্মাৎ চৈবাস্কন্দনম্^৫ অশ্রেষস্করম্ ইতি ভাবঃ [অত্র বিশেষ্যস্ত্যাপি শ্লিষ্টত্বাৎ শব্দ-শক্তিমূলো বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ। অতী দধানাম্ অঙ্গিনাম্ অীপম্যস্তু গম্যনে ইতি সঙ্কেপঃ^৬] ॥ ৯৪ ॥

NOTES ON MALLI

1. অঙ্গিনাম্ means রাজ্ঞাম্ also শরীরিণাম্। 2. শক্ত্যা means according to প্রভাব &c. also according to বল। 3. ব্যায়ামি means in the application of ষাড্গুণ্য, also is walking &c. 4. উপচয় is of রাজ্য also of শরীর। 5. Hence it is to our disadvantage suddenly (i. e., forthwith, thoughtlessly) to attack the king of Chedi. 6. Here the word expressing the বিশেষ্য (See *Charcha*) also carries a pun ; hence, through the force of the import of a word we have here a বস্তু (অঙ্গিন্ as দেহিন্) hinted at by another বস্তু (অঙ্গিন্ as সমাঙ্গিন্)। Hence comparsion of the two অঙ্গিন্ is also guessed. This is the whole thing in brief.

Sara—অশকৌ চমা শকৌ চ তেজঃ ইতি হি বৃদ্ধের্বোজম্। বিপরীতে চ ধ্রুবো বিনাশঃ।

CHAROHA

1. স্থানে—স্থান place, i. e., right place. শক্যবিষয়ে in Malli. is really অশক্যবিষয়ে। The text should have been written স্থানেঃশক্য-

विषये and not स्थाने शक्यविषये । अशक्यविषय is a matter where strength will not prevail.

2. शमवताम्—शम is the same as क्षमा here. शमः अस्ति एषाम् इति शम + मतुप् शमवन्तः । तेषाम् । Qual. अङ्गिनाम् । शम is *rest* when अङ्गिन् is देहिन् ।

3. शक्त्या—In accordance with strength. शक्त्या व्यायामः is elliptical for शक्त्या परिच्छिद्य व्यायामः (क्रियाप्रधान) । Hence शक्त्या has करणे र्था being करण of the क्रिया in व्यायामः (= व्यायमनम्) । In all cases of प्रकृत्यादि तृतीया the Bhashya explains as above with either a करण तृतीया or a हेतु तृतीया । Thus समेन पथः धावति is समेन धावति, गोत्रेण गार्ग्यः is गोत्रेण कृतः गार्ग्यः &c.

4. व्यायामे—वि + आ + यम + घञ् भावे व्यायाम exertion. तस्मिन् । भावे ङमी । व्यायाम here is तेजःप्रयोग (सप्ताङ्गिन्), also *exercise* (देहिन्) ।

5. वृद्धिः—Growth of the seven departments (सप्ताङ्गिन्), also growth of the limbs (देहिन्) ।

6. अङ्गिनाम्—अङ्ग is सप्ताङ्ग (for नायक), also अवयव (for देहिन्) । अङ्गानि सन्ति एषाम् अङ्गिनः, बहु— । तेषाम् । Means नायकानाम् also देहिनाम् । Malli. refers to this the pun (श्लेष) in अङ्गिन् when he says विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात् ।

7. अथवा &c.—बलस्य अनतिक्रमः यथाबलम् accordance with strength, अथवा— । न यथाबलम्, not suiting the strength, नञ्त्तत्— । तत् यथा तथा । Qual. the क्रिया in आरम्भः (= आरम्भनम्) ।

8. आरम्भ.—आ + रभ + घञ् भावे आरम्भ exertion. Applies to both senses of अङ्गिनाम् ।

9. निदानम्—नितरां दीयते अनेन इति नि + दा + ल्युट् करणे निदानम् that which causes it, the cause.

10. क्षयसम्पदाम्—क्षि + अच् भावे क्षयः loss (सप्ताङ्गिन्) । Also *Phthisis* (देहिन्) । सम् + पद + क्तिप् भावे सम्पद growth, accession. क्षयस्य सम्पत् क्षयसम्पत् accession of decay, ईतत्— । तस्याः ।

11. *Voice*—...वृद्ध्या (भूयते)...आरम्भे च...निदानेन (भूयते) ।

12. *Remark*—Here warfare is compared to exercise. Un-

due exercise causes serious disorders such as phthisis, nervousness &c. Judicious rest is very necessary to get any benefit out of exercise. So also active measures to be effective demand judicious breaks (स्थाने शमः) । The verse implies this उपमा between the warrior and the athlete.

95. *So do not think lightly of Sisupala.*

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥

Prak.—तत् भवान् तं मा अवमंस्त [So don't you despise him]. Whom ?—चे दिनाम् ईशितारम् [The lord of the land of the Chedis]. Why should you think much of him ?—यः अरीन् एकपदे निहन्ति [He promptly kills his enemies]. What is that like ?—उदात्तः स्वरानिव [This is like the Udatta pitch effacing all other pitches in the same word]. 95.

Prose—तत् तं चेदीनाम् ईशितारं भवान् मा अवमंस्त यः उदात्तः स्वरान् इव अरीन् एकपदे निहन्ति । ९५ ।

Eng.—So do you not despise the lord of the Chedis who instantly kills enemies as Udatta does the other *Svaras*. 95.

Beng.—अतएव चेदीराजके अवज्जा करिओ ना । उदात्त स्वर येमन एकपदे अन्त स्वरके विनाश करे सेइरूप त्रिनिओ शत्रुगणके क्षणमात्रे नाश करिते पावैन । ९५ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—फलितमाह तदिति । 'तत्' तस्मात् अशक्यार्थस्य अकार्यत्वात् 'तं चेदीनाम् ईशितारं' शिशुपालं 'भवान् मा अवमंस्त' [मन्वते: "माडि लुड्" । अनुदात्तत्वात् न इडागमः] । कुतः ? 'यः' चैव: 'उदात्तः स्वरान्' अनुदात्तान् 'इव अरीन् एकपदे' एकस्मिन् पदव्यासे सुप्तिङ्तलवणे च 'निहन्ति' हिनस्ति नीचैः

करोति च [अतियूरत्वात् “अनुदात्तं पदम् एकवर्जम्” इति परिभाषाबलाच्च इति भावः] ॥ ८५ ॥

Sara—एवं सति अतिबलममिवधातिनं चेदिराजं प्रति विग्रहे साग्रही मा भूः ।

CHARCHA

1. ईशितारम्—ईश + कृच् कर्त्तरि ईशिता the lord. तम् ।
2. चेदीनाम्—See under चैद्यं प्रति Canto I, sl. 75 ; also supra, Sl. 1, अभि चैद्यम् ; चैद्यः, sl. 38, and चैद्यः, sl. 63. कर्मणि शेषे षष्ठी ।
3. भवान्—भातीति भा + डवतु भवान् (See *ante*). This takes प्रथमपुरुष by “शेषे प्रथमः” ।
4. अवमंस—अव + मन + लुङ् त do despise. मन्यते, मेने, मंस्यते, अवमंस । Here लुङ् is due to the rule “माङि लुङ्”—लुङ् is attached in all tenses in connection with the prohibitive particle माङ् । No अट् because of the prohibition “न माङ्योगे” । No इट् because मन is अनुदात्त ।
5. निहन्ति—नि + हन + लट् तिप् kills (चैद्य), also lowers (उदात्त) । हन्ति, जघाम, हनिष्यति, अवधोत् ।
6. अरीन्—कर्मणः कर्मत्वविवक्षायां “जासिनिप्रहण—” इति न षष्ठी (See under “निजौजसौज्जासयितु” Canto I, sl. 37.)
7. एकपदे—पद step (चैद्य), also a सुबन्त or a तिङन्त word (उदात्त) । एकं पदम् एकपदम्, कर्मधा— । A single step (चैद्य), also the same सुबन्त or तिङन्त word (उदात्त) । तस्मिन् । अग्निं उमी । In the case of चैद्य we may also say एकपदम् instantly तत्क्षणम् । “स्वात् तत्क्षणे एकपदम्” इति विश्वः । Malli’s rule “अनुदात्तं—” means—If a certain vowel is declared as उदात्त or स्वरित in a certain पद, the remaining vowels there all become अनुदात्त ।
8. उदात्तः—Higher region of the space from where the letter is pronounced. कण्ठ, तालु &c. are not mere *points* of contact, but *regions* of contact with a definite extent. As such they may be divided into higher, middle and lower.
9. स्वरान्—स्वर is *intonation*. For deriv. of स्वर see स्वरः, sl. 72, and स्वराः, sl. 90. Also we may say स्वयं रागन्ते इति स्वयम् + राग +

क्लिप् कर्त्तरि स्वराः पृषादरादि । Comp. “अचः स्वयं विराजन्ते” । But this is for vowels (अच्) only. For द्वितीया, see under अरीन् above.

10. *Voice*—सः...ईशिता भवता मा अवमानि येन उदात्तेन स्वराः...अरयः...निहन्यन्ते ।

96. *Sisupala has a backing, though he has lost his friend.*

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ८६ ॥

Prak.—चेदिराट् जेतव्यः यत् असौ एकः इति मा वेदि [Do not think that Sisupala is alone and therefore easily overcome]. That is a fact—स महीभृतां समूहः [He is backed by a host of other kings]. What is that like ?—राजयक्षा इव रोगाणाम् [Just as Phthisis is of a lot of other diseases].

Prose—असौ चेदिराट् एकः (अतो) जेतव्यः इति मा वेदि । यत् स राजयक्षा रोगाणामिव महीभृतां समूहः । *Or*—वेदिराट् जेतव्यः यत् असौ एकः इति मा वेदि । सः &c. ८६ ।

Eng.—Be it not thought that the king of Chedi is alone and easily overcome. He is an assemblage of kings as *Phthisis* is of diseases. 96.

Beng.—चेदिराज शिशुपाल এখন একা, অতএব সহজেই জয় করিতে পারি একপ মনে করিও না । যেমন রাজযক্ষ্মা সকল রোগের আধার, সেইরূপ তাঁহাতে বহু রাজা সমবেত জানিও । ৯৬ ।

Expl.—It is a mistake to think as Balarama does, that Jarasandha having been killed, Sisupala is now alone and helpless and can be easily subdued. Also see *Eng.* and *Prak.* above. 96.

Malli.—न चायमेकाकी किं नः करिष्यति इति मन्तव्यम् इत्याह मा वेदीति । ‘असौ चेदिराट् एकः’ एकाकी अतः ‘जेतव्यः’ सुजयः ‘इति मा वेदि’ मा शायि

[वेत्तेः कर्मणि "माङि लुङ्"] । 'यत्' यस्मात् 'सः' चेदिराट् राज्ञः चन्द्रस्य यच्चा, राजाचासौ यच्चा इति वा 'राजयच्चा' क्षयरोगः 'रोगाणामिव महीभृतां समूहः' समष्टिरूपः [तथाह वाम्भटः—“अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयच्चा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः । नक्षत्राणां दिजानाञ्च राज्ञोऽभूद यदयं पुरा । यच्च राजा च यच्चा च राजयच्चा ततो मतः ॥” इति^१] । अतो दुर्जय इति भावः । एतेन “चिरस्य मितव्यसनी सुदमो दमघोषजः” इति निरस्तम्^२ ॥ ९६ ॥

NOTES ON MALLI

1. राजयच्चा is preceded and followed by many diseases. It is also known as क्षयः, शोषः, रोगराट् । It first appeared in the past in the king of the stars and the Brahmanas, so it is called राजयच्चा ; or perhaps because it is the king of diseases (See *Char-cha*). 2. This disposes of the argument in “चिरस्य”—(sl. 60)

Sara—मित्रनाशोऽपि नासौ एकाकी बहवो हि राजानस्य सपचाः ।

CHARCHA

1. वेदि—विद + लुङ् त कर्मणि । वेत्ति, विवेद—विदाञ्चकार, वेत्स्यति, अवेदीत् । For rules see under अवमंस्त, sl. 95.

2. यत्—अव्यय implying हेतु । Construe यत् स समूहः (Malli.). But this involves दूरान्वय । The alternative construction is यत् असौ एकः (See *Prak* above and also *remark* below).

3. जेतव्यः—जि + तव्य कर्मणि easily conquered. The reference is to Balarama's speech (“चिरस्य—”, Malli.).

4. चेदिराट्—चेदिषु राजते इति चेदि + राज + क्तिप् कर्त्तरि the king of the land of the Chedis, उपपदतत्— ।

5. *Remark*—With the alternative Prose as given above we explain—चेदिराट् शिशुपालः 'जेतव्यः' सुजयः 'यत्' यस्मात् 'असौ' मित्रनाशात् सम्प्रति 'एकः' एकाकी 'इति मा वेदि' &c.

6. राजयच्चा—राजन् king. The moon is supposed to be the king of Brahmanas. Comp. “तस्मात् सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्”, also note the name दिजराज for the moon. Phthisis first appeared in the moon. Hence राज्ञः चन्द्रस्य यच्चा &c. Again राजन् may

mean 'great', 'mighty' &c. by लक्षणा । Hence राजा चासी यच्चा च राजयच्चा Phthisis the mighty.

7. रोगाणाम्—रुजति एभिः इति रुज + घञ् करणे रोगाः diseases. तेषाम् ।

8. समूहः—समूह्यन्ते अस्मिन् इति सम् + ऊह + घञ् अधिकरणे समूहः assemblage.

9. महीभृताम्—महीं विभति इति मही + भृ + क्तिप् कर्त्तरि the upholders of the earth. उपपदतत्— । तेषाम् ।

10. Voice—अमुना चेदिराजा एकेन जितव्ये न (भूयते) ...वेदीत् (भवान्) ...तेन राजयच्छा—समूहेन (भूयते) ।

97. *Bana with his followers will join Sisupala.*

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।

कार्मुकेणैव गुणिना बाणः सम्भानमेष्यति ॥ ८७ ॥

Prak.—बाणः तेन सम्भानम् एष्यति [Bana the redoubtable Asura will unite with him]. Bana does not count much—सपक्षः परभेदनः बाणः [He has a large following ; besides he himself is a valiant warrior, the terror of his enemies]. Very good, but after all he may not join Sisupala—सम्पादितफलः बाणः [Sisupala had served Bana a good turn, and the Asura has not forgotten it]. What is this like ?—गुणिना कार्मुकेण सम्पादितफलः सपक्षः परभेदनः बाण इव [This is like an arrow with the tip attached, and feathers furnished, and capable of rending enemies uniting with the bow that is strung]. 97.

Prose—सम्पादितफलः सपक्षः परभेदनः बाणः गुणिना तेन कार्मुकेण इव सम्भानम् एष्यति । ८७ ।

Eng.—Bana, the cleaver of enemies with service rendered (Also—fitted with a tip), with a big backing (Also—furnished with feathers), will effect union (enter into a compact) with him, the gifted (Also—the strung), as with a bow. 97.

Beng.—निशुकान् शृंगवान्, जे पूर्वे बाणेर सहायता करियाछे ।

বাণ শত্রুহস্তা, তাহার পক্ষে অনেক লোক। সে শিশুপাল হইতে ফল পাইয়া বাণ যেমন গুণযুক্ত ধনুর সহিত মিলিত হয় সেইরূপ শিশুপালের সহিত মিলিত হইবে। ৯৭।

Expl.—Sisupala will miss Jarasandha it is true, but Bana the redoubtable Asura, will more than make up for his absence. He is a terror to his enemies and has a large following ; besides he gratefully remembers the service rendered by Sisupala in the past and will certainly take up his cause against you. Really you will not have to fight Sisupala alone.

Malli.—अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे सम्पादितेति^१ । ‘सम्पादितं फलं’ लाभः बाणाग्रश्च यस्य सः [“फलं लाभशराग्रयोः” इति शाश्वतः] ‘सपक्षः’ समुद्धत् कडादिपत्रयुतश्च ‘परिषां भेदकः (? भेदनः)’ शत्रुविदारणः ‘बाणः’ बाणासुरः शरश्च ‘गुणिना’ शौर्यादिगुणवता अधिज्येन च ‘तेन’ चैद्येन कर्मणे प्रभवति^२ इति ‘कासु’कम् [कर्मण उक्त्वा] तेन एव (?) ‘सन्धानं, सन्धिम्’ ‘एष्यति’ अतो न एकाकी इति भावः [अवापि उपमा श्लेषो वा मतभेदात्^३] ॥ ९७ ॥

NOTES ON MALLI

1. By the two stanzas beginning with सम्पादित he shows how he is an assemblage of all kings. 2. Is competent. 3. Here too we have उपमा or श्लेष owing to difference of opinion.

Sara — प्रथमं तावदस्मद्विपूर्वाणस्तेन संगस्यते ।

CHARCHA

1. सम्पादित &c.—सम् + पद + णिच् + क्त कर्मणि सम्पादितम् achieved (बाणासुर), also fitted (बाण arrow). फल cause, end (बाण Asura) also the iron-tip (बाण arrow). सम्पादितं फलमस्य सम्पादितफलः with end served (बाण Asura), also fitted with a tip (बाण arrow). Qual. बाणः ।

2. तेन—सहाय्ये श्या । Construe तेन सह सन्धानमेष्यति ।

3. सपक्षः—पक्ष partisan, backing (बाण Asura) ; also feather (बाण arrow). पक्षैः सह वर्तमानः, बहु—। With a backing (बाण Asura), also, feathered (बाण arrow).

4. पर &c.—पर enemy. भिनत्ति इति भिद + ल्य कर्त्तरि भेदनः piercer. परस्य भेदनः, इतत्—। Qual. बाणः (The असुर, also शर) ।

5. कार्मुकेण—कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् कार्मुकम् bow. तेन । सहार्थे श्या ।

6. गुणिना—गुण accomplishments, parts (Sisupala) ; also string (कार्मुक) । गुणाः अस्य सन्ति इति गुण + इनि मत्वर्थे गुणिन् talented (Sisupala) ; also गुणः अस्य अस्ति इति गुण + इनि मत्वर्थे गुणिन् strung. तेन, which refers to Sisupala, also कार्मुकेण ।

7. बाणः—Refers to the Asura described as भीम in sl. 39, also it means *arrow*.

8. सन्धानम्—सम् + धा + ल्युट् भावे सन्धानम् union, compact. तत् ।

9. एष्यति—इ + लट् स्यति will enter. एति, इयाय, एष्यति, अगात् ।

10. Voice—फलेन सपक्षेण...भेदनेन...बाणेन...एष्यते ।

11. Remark—By अपि in “अवापि”—Malli. refers to what he has said under sl. 88, here also &c.

98. *Kalayavana &c. will follow.*

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेष्वेनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ८८ ॥

Prak.—ते अपि एनम् अनुयायिनः [And those others also will follow this Sisupala]. Whom do you mean ?—ये च अन्ये तमः-स्वभावाः [I mean those who are criminally disposed]. Name them please—कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः [Say, Kalayavana, Salva, Rukmin, Druma and those that are like him]. Can you say why they should follow him ?—प्रदोषम् एनम् अनुयायिनः [He is as evilly disposed as they are, hence he has their sympathy . 98.

Prose—ये च अन्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः तमःस्वभावा ते अपि प्रदोषम् एनम् अनुयायिनः । ९८ ।

Eng.—And those also, such as Kalayavana, Salva, Rukmin and Druma who are of dark propensities, will follow this one of many sins. 98.

Beng.—তা ছাড়া কালযবন, শাল্ব, রুক্মিন্, দ্রুম প্রভৃতি দুৰাচার কতকগুলি রাজা আছে । শিশুপাল ও দুৰাচার । কাজেই তাহারা সকলে শিশুপালের দলভুক্ত হইবে । ৯৮ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ये चेति । ‘ये च अन्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः’ राजानः ‘तमः-स्वभावाः’ तमोगुणात्मकाः अतएव ‘ते अपि प्रदोषं’ प्रकृतदोषम् [“प्रदोषो दुष्टराजांशौ” इति वैजयन्ती] तामसमेव ‘एनं’ चैवम् ‘अनुयायिनः’ अनुयास्यन्ति सादृश्यादिति भावः [“भविष्यति गम्यादयः” इति णिनिर्भविष्यदर्थे । “अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया^१] । यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति तद्वत् इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः^२ ॥ ९८ ॥

NOTES ON MALLI

1. The णिनि here implies futurity by the rule “भविष्यति—” । We have द्वितीया because षष्ठी is barred by “अके—” (*Char.*).
2. “Like darkness following night-fall”—this अलङ्कार is hinted at by the वस्तु implied by प्रदोष (See *Charcha*, under अनुयायिनः) ।

Sara—कालयवनादयो दुराचारा राजानोऽपि दुराचारमेनं तुल्यधर्मतया समवेदनाः अनुयास्यन्ति ।

CHARCHA

1. कालयवन &c.—*Kalayavana* was the son of the sage *Gargya* by a cowherd girl. He was reared by a Yavana king and became a formidable enemy of Krishna whom he dislodged from Mathura and caused to retreat to Dvaraka. Salva, Ruk-

min and Druma were all hostile to Krishna. कालयवनश्चशाल्वश्च रुक्मी च द्रुमश्च, इन्द्रः । ते आदयः एषाम् led by Kalayavana &c. बहु— ।

2. तमः &c.—भू + घञ् भावे भावः disposition. स्वः भावः, कर्मधा— । तमस् here means तामस dark in a moral sense as opposed to सार्त्त्विक । तमः स्वभावः एषाम् । बहु— । Also तमस् darkness. तमसः स्वभावः तमःस्वभावः the habit of darkness, इतत्— । तमःस्वभाव इव स्वभाव एषाम् तमःस्वभावाः disposed like darkness, बहु—by “सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः” । See under अनुयायिनः ।

3. एनम्—अन्वादेशे एनादेशः । अनुक्त कर्म of the क्रिया in अनुयायिनः । We do not get षष्ठी because “अकेनो—” bars it (See under अनुयायिनः) । Malli. has एनं चैद्यम् । This raises an incongruity. In the preceding verse शिशुपाल has been called गुणिन् talented, accomplished &c. Here it seems inconsistent to call him प्रदोष full of blemishes, unqualified &c. It seems better to explain एनं बाणम् । The meaning then becomes—बाण will unite with शिशुपाल ; and then कालयवन &c. that are as evilly disposed as बाण is, will follow (imitate) बाण, i. e., will join शिशुपाल ।

4. प्रदोषम्—दुष + घञ् भावे दोष fault. प्रकृष्टा दोषाः अस्य प्रदोषः or प्रकृष्टदोषः sinful, बहु—by “प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोपः” । Also दोषा night रात्रि । प्रारब्धा दोषा अस्मिन् प्रदोषः night-fall रजनीमुखम् । तम् । अनुक्तकर्म of the क्रिया in अनुयायिनः (See under अनुयायिनः) ।

5. अनुयायिनः—अनुयास्यन्ति इति अनु + या + णिनि कर्त्तरि will follow. The णिनि in the future is attached by “भविष्यति गम्यादयः” । The rule “अके—” means that खल् in the future and णिनि implying futurity or necessity bar कृद्योगा षष्ठी । Thus एनं प्रदोषम् अनुयायिनः—will follow this one that is प्रदोष । Note the pun in प्रदोष । They are तमःस्वभाव, i. e., have the habit of darkness. The habit of darkness is to follow प्रदोष (night-fall), and Sisupala is प्रदोष (sinful). Thus a comparison is inferred—As darkness follows night-fall, so these kings will follow Sisupala. This is Malli's चलङ्कारध्वनि । The comparison is sustained by the श्लेष in प्रदोष and तमःस्वभाव ।

6. *Voice*—યૈઃ ચ અન્યૈ...દ્રુમાદિભિઃ...સ્વભાવૈઃ (ભૂયતે) દૈઃ...
અનુયાયિભિઃ (ભવિષ્યતે) ।

7. *Remark*—યે ચ અન્યે તમઃસ્વભાવાઃ implies that बाण too is तमः-
स्वभावः । Yet he is given a verse to himself and not spoken of
along with the rest. This is because of the importance of बाण ।
He is head and shoulders above those kings.

99. *They will be inflamed by his intrigue.*

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताल्पोऽपि साग्नीन् एधानिवानिलः ॥८८॥

Prak.—તેન કૃતઃ અલ્પઃ અપિ ઉપજાપઃ તાન્ આશુ દીપયિતા [Even a slight
amount of intrigue by Sisupala will unite them against you].
Why ?—ત્વયિ આકોપવતઃ તાન્ દીપયિતા [They bear grudge against
you and will gladly embrace this opportunity for revenge].
What is this like ?—અનિલઃ સાગ્નીન્ એધાન ઇવ [This is like breeze
setting ablaze dry wood to which fire is applied]. 99.

Prose—તેન કૃતઃ અલ્પઃ અપિ ઉપજાપઃ ત્વયિ આકોપવતઃ તાન્ અનિલઃ સાગ્નીન્
એધાન્ ઇવ આશુ દીપયિતા । ૮૮ ।

Eng.—Full of resentment as they are towards you, even a
very little intrigue (back-biting) done by him will quickly in-
flame them, as the breeze does the smouldering fuel. 99.

Beng.—এরা সকলে তোমার উপর ক্রুদ্ধ । অগ্নিযুক্ত কাষ্ঠ যেমন
সামান্য বায়ুতেই জলিয়া উঠে সেইরূপ শিশুপাল অল্প দুই এক কথা বলিয়াই
ইহাদিগকে সত্ত্বর তোমার বিরুদ্ধে বন্ধপরিষ্কর করিয়া তুলিবে । ৯৯ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—નનુ बाणादयः अस्माभिः कृतसन्धाना इदानीं न विराध्यन्ति इत्यत
आह उपेति । 'तेन' चेद्येन 'कृतः अलपः अपि उपजापः' भेदः ["भेदोपजापौ"
इत्यमरः] 'त्वयि आकोपवतः तान्' बाणादीन् 'अनिलः साग्नीन् एधान्' इत्यनानि

‘इव’ [“काष्ठं दार्विम्वनं त्वेध इधमेधः समित् स्त्रियाम्” इत्यमरः] ‘आगु दीपयिता’ सद्यः प्रज्वलयिष्यति [दीपेण्यन्तात् लुट्] । अन्तर्वेराः संहिताः आपदि सति रम्भे सद्यो विश्लिष्यन्ति इति भावः ॥ ९९ ॥

NOTES ON MALLI

1. By उप &c., he anticipates the objection that बाण &c., being in peace with us cannot commit hostilities. 2. Though in peace, they cherish enmity, and in straits they will forthwith secede.

Sara—एते खलु सकोपास्त्वयि स्वल्पेनैव उपजापेन अस्मात्सन्धानं भेत्यन्ति ।

Also see Malli. “अन्तर्वेराः...विश्लिष्यन्ति” ।

CHARCHA

1. उपजापः—उपांशु जपनम् इति उप + जप + घञ् भावे intrigue.

2. आकोपवतः—आ + कुप + घञ् भावे आकोपः great anger. आकोपः अस्ति एषाम् इति आकोप + मतुप् आकोपवन्तः very angry. तान् ।

3. दीपयिता—दीप + णिच् + लुट् ता will inflame. दीप्यते, दिदीपे, दीपिष्यते, अदीपिष्ट—अदीपि । This may also be taken as साधुदीपयिष्यन्ति इति दीप + णिच् + टन् साधुकारिणि कर्त्तरि । तान् is in the द्वितीया because षष्ठी is barred by “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्धटनाम्” ।

4. साग्रीन्—अग्निना सह वर्त्तमानाः साग्रयः, बहु— । तान् ।

5. एधान्—एधस् and एध both mean *fuel*. The former is neuter, the latter masculine. इध्यते एभिः इति इन्ध + घञ् करणे निपातनात् एधाः fuel. “इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते”—*Vrittikara*. Or—एधते वर्द्धते अग्निः एभिः इति एध + घञ् करणे संज्ञायाम् एधाः ।

6. *Voice*—...कृतेन अल्पेन...जापेन...आकोपवन्तः ते अनिलेन साग्रयः एधाः...दीपयितारः ।

100. *With a big backing even the mean attain success.*

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

Prak.—क्षोदीयान् अपि कार्यान्तं गच्छति [Even the meanest accom-

plish their end]. . How ?—बृहत्सहाय (सन्) [They do it on being backed by the great]. That is true—नगापगा अम्भोधिम् अभ्येति [The tiny hill-stream too reaches the sea]. How so ?—महानद्या सम्भूय [By joining with some big river]. 100.

Prose—बृहत्सहायः क्षोदीयान् अपि कार्यान्तं गच्छति । नगापगा महानद्या सम्भूय अम्भोधिम् अभ्येति । १०० ।

Eng.—With the great as helpers, even the meanest reach the end of their work. The hill-stream approaches the ocean by joining with a big river. 100.

Beng.—अति तूच्छ व्यक्तिও মহতের সাहाযে কার্য সিদ্ধ করিতে পারে । পর্বতের ক্ষুদ্র নদী মহানদীর সহিত মিলিত হইয়া সাগরের সমীপস্থ হয় । ১০০ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ततः किमत आह बृहदिति । ‘बृहत्सहायः’ महासहायवान् ‘क्षोदीयान्’ क्षुद्रतरः ‘अपि’ [“स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च^१] ‘कार्यस्य अन्तं’ पारं ‘गच्छति’ । तथाहि—अपां समूहः ‘आपम्’ [“तस्य समूहः” इत्यण्] । तेन गच्छति इति ‘आपगा’ । ‘नगापगा’ गिरिनदी ‘महानद्या’ गङ्गादिकया ‘सम्भूय’ मिलित्वा ‘अम्भोधिम् अभ्येति’ । क्षुद्रोऽप्येवम्, तादृक् महावीरश्चैद्यस्तु किमु वक्तव्य इत्यभिप्रेत्यर्थः^२ [विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः] ॥ १०० ॥

NOTES ON MALLI

1. The last portion beginning with an यण् disappears and the preceding portion takes गुण by “स्थूल—” (*ante*). 2. Even a humble person succeeds thus ; what need be said of such a mighty warrior as चैद्य ? This is the sense given by अपि ।

Sara—सहायः हि सिद्धिर्म्मलम् । तदेवं ससहायः स सिद्धिमेष्यत्येव । १०० ।

CHARCHA

1. बृहत् &c.—सह अयते एति वा इति सह + अय or इ + अच् कर्तरि सहायः companion, उपपदतत्— । बृहन् सहायः अस्य, बहु— ।

2. कार्यान्तम्—कार्यस्य अन्तः कार्यान्तः, इतत्—। तम् ।
3. चोदीयान्—अतिशयेन चुद्रः इति चुद्र + ईयुन् = चुद्र + ईयुन् (this is यणादिपरत्वाप) = चोद + ईयुन् (this is पूर्वगुण) = चोदीयान् very insignificant.
4. सम्भूय—सम् together + भू + ल्यप् having joined.
5. अभोधिम्—अभ्रांसि धीयन्ते अभिन् इति अभस् + धा + कि अधिकरणे अभोधिः the receptacle of waters, i. e., the sea ; उपपदतत्—। तम् ।
6. अभ्येति—अभि + इ + लट् तिप् approaches. Conj. ante.
7. महानद्या—महती नदी महानदी, कर्मधा—। रया । सहाये रया । महती becomes महत् by पुं वद्भाव, and then महत् becomes महा by “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” ।
8. नगापगा—न गच्छतीति नञ् + गम + ड कर्त्तरि नगः a mountain. नञ् is optionally changed to अञ् by the rule “नगः अप्राणिषु अन्यतरस्याम्” । Hence अगः is also correct. But in the case of a प्राणिन् we must have अगः । अपा समूहः इति अप् + अण् आपम् a mass of waters. आपेन गच्छतीति आप + गम + ड कर्त्तरि स्त्रियाम् आपगा stream, उपपदतत्—(“अन्येष्वपि दृश्यते”) । नगस्य आपगा, इतत्—। Malli's गिरिनदी admits of the from गिरिणदी also with a cerebral ण by “वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्” ।
9. Voice—...सहायेन चोदीयसा.....कार्यान्तः गम्यते । नगापगया... अभोधिः अभोयते ।

101. The kings will all take sides.

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

Prak.—उभये ते नृपाः एनं गन्तारः [Both sets of kings will back Sisupala]. Which sets ?—ये च तस्य मित्राणि ये च ते अमित्राः [The first set is of course Sisupala's friends, the next set is your enemies]. Have they already declared for him ?—त्वया अभियुक्तम् एनं गन्तारः [It is as good as a declaration already made, for, the moment you attack him, they will rush up in a body].

Do you think I shall have to fight it out alone ?—अतः परे त्वां गन्तारः [Not quite, but you will have to rely on only those that are outside these two sets.] 101.

Prose—ये च तस्य मित्राणि, ये च ते अमित्राः, ते उभये त्वया अभियुक्तम् एनं गन्तारः, अतः परे त्वां (गन्तारः) । १०१ ।

Eng.—Kings that are his friends, and that are your enemies, both these sets will join him when attacked by you. Those who are beyond these will join you. 101.

Beng.—তুমি তাহাকে আক্রমণ করিলেই যাহারা তাহার मित्र ও যাহারা তোমার শত্রু এ উভয় দলই তাহার পক্ষে বাইবে। এ ছাড়া অপরে তোমার পক্ষে আসিবে। ১০১ ।

Expl.—Suppose you march out as Balarama suggests. What happens ? All your enemies side with Sisupala and he has his friends backing him of course. On your side you have your friends and Sisupala's enemies. If now you have a roll-call of kings on the two rival sides, you will find almost all kings of India on the battle-field. Who then pray attend Yudhishthira's Rajasuya ? None, and you are the cause of it. Is that the way of serving a friend ?

Malli.—किञ्च न केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधश्च अधिकः अनर्थकरः इत्याह तस्येत्यादि द्वयेन । 'ये च तस्य' चैदस्य 'मित्राणि' नृपाः 'ये च ते' तव 'अमित्राः' नृपाः ते 'उभये त्वया अभियुक्तम्' अभियातम् 'एनं' चैद्यं 'गन्तारः' गमिष्यन्ति [गमेः कर्त्तरि लुट्] । 'अतः परे' उक्तोभयव्यतिरिक्ताः तव मित्राणि तस्यामित्राश्च इत्यर्थः 'त्वां' गन्तारः ॥ १०१ ॥

NOTE ON MALLI.

1. Besides not only is the enemy rendered invincible, but in addition there is breach with friends which is a source of mischief.

Sara—सति विग्रहे केचन नृपालं गमिष्यन्ति कतिचन पुनस्त्वाम् । राजसूयं गन्तारः केऽपि न शिष्यन्ते ।

CHARCHA

1. अमित्राः—अमित्र *foe* is masculine. See under अमित्रौ, sl. 36.
2. उभये—उभौ अवयवौ अस्य इति उभ + अयच् उभयम् a group of two, a pair. This is usually singular, but if each of the two components is itself made up of several members, the plural is admissible. Thus “उभये देवमनुष्याः”, “सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतम्”, &c.
3. नृपाः—नृन् पान्ति इति नृ + पा + क कर्त्तरि नृपाः kings, उपपद-तत्— ।
4. अभियुक्तम्—अभि + युज् + क्त कर्मणि attacked. तम् ।
5. एनम्—एन्वादेशे एनादेशः । Refers to शिशुपाल ।
6. गन्तारः—गम + लुट् तारस् will go. गच्छति, जगाम, गमिष्यति, अगमत् ।
7. अतः—एभ्यः इति इदम् + भ्यस् (प्रमी) + तसि स्वार्थे । अन्यथ । अन्याथ-परशब्दयोगात् प्रमी ।
8. परे—Others अन्ये । Qual. नृपाः ।
9. Voice—यैः...मित्रैः (भूयते) यैः...अमित्रैः (भूयते) तैः उभयैः... अभियुक्तः अयं गन्ता...परैः त्वं (गन्तासि) ।

102. None left to attend Yudhisthira's Rajasuya.

मखविघ्नाय सकलमिथ्यमुत्थाप्य राजकम् ।

इन्त जातमजातारिः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

Prak.—इन्त त्वया अजातारिः प्रथमेन अरिणा जातम् [Alas ! It is extremely to be regretted that you are the first to become an enemy unto that gentle soul that knows no enemy yet]. What do you mean ?—इत्थं सकलं राजकम् उत्थाप्य [I know you will not listen to me, being led by the impetuous Balarama. I can see already that the kings all over the earth are in arms, and you the cause of it. This is the worst turn you could serve Yudhisthira]. But how does that affect Yudhisthira ?—मख-

विघ्नाय राजकम् उत्थाप्य [In the midst of all this carnage who will have time to think of Yudhishthira's Rajasuya ? The sacrificial grounds will show empty daises and the whole ceremony will end in a *fiasco*]. 102.

Prose—इत्थं मखविघ्नाय सकलं राजकम् उत्थाप्य हन्त अजातारिः त्वया प्रथमेन अरिणा जातम् । १०२ ।

Eng.—Alas ! You have become the first enemy of Ajatasatru by thus having got up the whole host of kings for the obstruction of his sacrifice. 102.

Beng.—देखितेছি এইরূপে তুমি সমুদয় রাজসমূহকে জাগাইয়া তুলিয়া যুদ্ধিষ্ঠিরের যজ্ঞের বিঘ्न ঘটাইলে । হায়, হায়, যুদ্ধিষ্ঠির অজাতশত্রু, কিন্তু শেষটা তুমিই তাঁহার প্রথম শত্রু হইয়া উঠিলে । ১০২ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ततः किमत आह मखेति । ‘इत्थम्’ अनेन प्रकारेण [“इदमस्थसुः” इति धनुप्रत्ययः] ‘मखविघ्नाय’ मखविघाताय ‘सकलं राजकं’ राजसमूहम् [“गो-वांक्ष—” इत्यादिना वुञ्] ‘उत्थाप्य’ चोभयित्वा ‘हन्त’ इति खेदे, ‘अजातारिः’ अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य ‘त्वया प्रथमेन अरिणा जातम्’ अजनि [नपुंसके भावे क्तः] ॥ १०२ ॥

Sara—यथा अहं पश्यामि प्राप्त एव महारणः । तव व्यायच्छमाना राजानः केऽपि न यौधिष्ठिरे यागे यातारः । इत्थं यागविघ्नमुत्पाद्य त्वमेव जातः अजातशत्रोः प्रथमः शत्रुः । १०२ ।

CHARCHA

1. मख &c.—मख sacrifice. वि + हन + क चञय भावे विघ्नः obstruction. मखस्य विघ्नः, इतत्— । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । The meaning is not that the kings will proceed in a body to the sacrificial grounds of Yudhishthira and pick up a row there, but that there will be no attendance at the sacrifice (See *Prak.*).

2. सकलम्—कला part. कलाभिः सह वर्तमानः सकलः, बहु—। Entire. तम् ।

3. इत्थम्—अनेन प्रकारेण इति इदम् + थम् । अथय ।

4. उत्थाप्य—उद् + स्था + णिच् + ल्यप् having roused, having employed व्यापार्य । उद् + स्था is आत्मनेपदी in this sense.

5. राजकम्—राज्ञां समूहः इति राजन् + बुज् । तत् । Malli's rule in full is “गोवीक्षीष्टीरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजात् बुज्”—उद्यन् &c., and words denoting गोत्र, take बुज् in the sense तस्य समूहः ।

6. जातम्—जन + क्त + भावे । This is in the neuter by “नपुंसके भावे क्तः” । Here Uddhava is anticipating future events. He is led by emotion to think that events have already come to pass as portrayed by him, and speaks of future events as past.

7. अजातारिः—न जातः अजातः unborn. अजातः अरिः अस्य अजातारिः unto whom no enemy is born. बहु—। तस्य । This refers to युधिष्ठिर who is also called अजातशत्रु ।

8. प्रथमेन—प्रथते इति प्रथ + अमच् कर्त्तरि प्रथमः the first. तेन ।

9. त्वया—अनुक्ते कर्त्तरि श्या । कर्त्ता of the क्रिया in जातम् ।

10. Voice—...त्वं प्रथमः अरिः जातः ।

103. *He counts upon your support for success
at the Rajasuya.*

सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

Prak.—I am sure Yudhishtira will not take it in that light—धर्मराजः अध्वरधुरां विवक्षते [Why not ? He surely wishes his sacrifice to be a success, and you are going to make a farce of it]. But what does that matter ?—बान्धवः सः [He is your kinsman and you are going to disappoint him]. What does he expect of me ?—त्वां सहायं सम्भाव्य स अध्वरधुरां विवक्षते [He counts upon your help for his success]. My help ! That cannot count much—अतिभरक्षमस्कन्धं त्वाम् [You do not know how stout your shoulders

are. You can easily bear the burden of a hundred such sacrifices]. 103.

Prose—बान्धवः सः धर्मराजः अतिभरक्षमस्कन्धं त्वां सहायं सन्धाय अध्वरधुरां विवक्षते । १०३ ।

Eng.—He, your kin Dharmaraja, reckoning on you as an ally with shoulders capable of bearing a great burden, hopes to sustain the weight of the sacrifice. 103.

Beng.—তোমার স্বক বজ্রাদির গুরুভার বহনে সমর্থ। তাই তোমাকে সহায় মনে করিয়া তোমার বান্ধব ধর্মরাজ যুধিষ্ঠির রাজস্বের ভার বহনে উত্তম হইয়াছেন । ১০৩ ।

Expl.—Yudhisthira has launched in a very arduous work. For success he relies on you, and you are able to help him materially. As a kinsman he has every right to count upon your active sympathy. But you are going to leave him in the lurch and desert him in his hour of need. Think of that. 103.

Malli.—अस्तु सोऽपि शत्रुः को दोषः तवाह सन्धायैति । बन्धुरेव 'बान्धवः स धर्मराजः अतिभरस्य क्षमः स्कन्धः' यस्य स तं क्षमस्कन्धमित्यर्थः (?) 'त्वां सहायं सन्धाय' अभिसन्धाय अध्वरस्य धुरम् 'अध्वरधुराम्' ["ऋक्पूः—" इत्यादिना समासान्तः अच् (? च) प्रत्ययः । समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्पुरुषे परवलिङ्गत्वे टाप्^१] 'विवक्षते' बोद्धुमिच्छति [वहतेः स्वरितेतः सन्नन्तात् लट्^२] । तथाहि विरोधे विश्वासघातो बन्धुद्रोहश्च स्याताम्^३ इति भावः [विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतयागधर्म (? धुरा)-प्रतीतेः समासोक्तिः^४] ॥ १०३ ॥

NOTES ON MALLI

1. Words with समासान्त affixes retain the gender of the original, and as a तत्पुरुष has the gender of the last member, we get टाप् । 2. See *Charcha*. 3. Thus breach of faith and injury to a friend result from going into war. 4. There is

समासोक्ति because the idea of actual weight of the sacrifice occurs from a similarity in the attributive (*Char.*).

Sara—See Malli. “विरोधे...स्याताम्” ।

CHARCHA

1. सम्भाष्य—सम् + भू + णिच् + ल्यप् having reckoned. Comp. “सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्” ।

2. अतिभर &c.—भर weight. क्षम + अच् कर्त्तरि क्षमः able, suitable. अतिशयितो भरः अतिभरः great weight, प्रादितत्— । तस्य क्षमः, इतत्— । तादृशः स्तम्भः अस्य, बहु— । Stout shoulders do indicate great strength and capacity to carry a heavy burden.

3. बान्धवः—बन्धु kinsman. बन्धुरेव इति बन्धु + अण् स्वार्थे प्रज्ञादि ।

4. सहायम्—See बहुत्सहायः, sl. 100.

5. अध्वर &c.—ध्वरति कुटिलो भवति इति ध्वर + अच् कर्त्तरि ध्वरः । न ध्वरः अध्वरः । *O* अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति इति अध्वन् + रा + क कर्त्तरि अध्वरः that which leads one to heaven, a sacrifice ; उपपदतत्— । अध्वरस्य धूः इति अध्वरधुर् + अ समासान्त + टाप् स्त्रियाम् अध्वरधुरा the burden of sacrifice. इतत्— । ताम् । The rule for अ is “ऋक्पूरवधूः पथामानच्”—अ is attached to compounds ending in ऋच्, पुर्, अण्, धुर्, पथिन्, but not if धुर् refers to an axle. The टाप् is justified because the समास is a तत्पुरुष, and in a तत्पुरुष the gender is that of the last member—“परवलिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः” । Here the last member is धुर् which is feminine ; hence अध्वरधुर is feminine. Now the समासान्त affixes are all स्वार्थे ; so no change of gender is expected ; consequently अध्वरधुर with अ attached, should be in the feminine. Lastly “अजायतष्टाप्” attaches टाप् ।

6. धर्मराजः—Yudhisthira was an incarnation of धर्म । Hence he was धर्म । धर्मश्चासौ राजा च धर्मराजन् + टच् समासान्त धर्मराजः, कर्मधा— । The टच् is by “राजाहःसखिभ्यष्टच्” ।

7. विवक्षते—वोढुम् इच्छति इति वह + सन् + लट् ते = विवक्ष (सनाद्यन्तधातु) + लट् ते = विवक्षते wishes to carry. कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्

by the rule “स्वरितञितः कर्त्वभिप्राये क्रियाफले” ; and वद् is स्वरितेत् (that which drops a स्वरित vowel). वहति—ते, उवाह—ऊहे, वक्ष्यति—ते, अवाचीत्—अबोध ।

8. *Voice*—बान्धवेन तेन धर्मराजेन...धुरा विवक्ष्यते ।

104. *The noble do not disoblige even an enemy.*

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपून्पि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

Prak.—But I am otherwise engaged—महात्मानः भजमानान् रिपून् अपि अनुगृह्णन्ति [Those who are high-souled will abandon all engagements to oblige even an enemy when he asks for favour ; and Yudhishtira is not only not an enemy, but your closest friend]. You make me think—सिन्धवः सपत्नीः नगनिम्नगाः अब्धिं प्रापयन्ति [Look at the mighty rivers such as Ganga, Godavari and others. Hill-streams approach them for a safe conduct to the sea. They do not hesitate for a moment but take them up and lead them all the way to the sea]. 104.

Prose.—As in *Prak.*

Eng.—The high-minded help even enemies who seek favour. Rivers lead up to the ocean their co-wives, the hill-streams. 104.

Beng.—रिपूँ वदि भजना करे तबे महापुरुषेरा ताहाके अनुग्रह करेन । गिरिनदीगुलि सपत्नी हईलेओ महानदीगण ताहादिगके समुद्रे लईया याय । १०४ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.*

Malli.—ननु प्रतिश्रुत्य अकरणे दोषः । प्रागेव परिहारे तु को दोषः इत्यत आह महात्मान इति^१ । ‘महात्मानः’ निग्रहानुग्रहसमर्थाः ‘भजमानान्’ शरणागतान् ‘रिपून् अपि अनुगृह्णन्ति’ किमुत बन्धून् इति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यति—‘सिन्धवः’

महानद्यः समान एकः पतिर्यासां ताः 'सपत्नीः' ["नित्यं सपत्न्यादिषु" इति डीप् नकारश्च^३] 'नगनिम्नगाः' गिरिनिर्भरिणीः 'अश्विं प्रापयन्ति' । स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्ति इति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थः^३ इति भावः ॥ १०४ ॥

NOTE ON MALLI

1. Well, it is bad to avoid after having promised ; but there is no harm if declined at the outset. Apprehending this he says महात्मानः &c. 2. See *Charcha*. 3. Hence to decline too is reprehensible.

Sara—रिपावपि याचके सतां पक्षपातः किं पुनस्तादृशे बान्धवे । तत् जुषस्व यौधिष्ठिरं यागम् ।

CHARCHA

1. महात्मानः—महान् आत्मा एषां महात्मानः the high-souled, बहु— । Qual. जनाः understood. It may be taken also with सिन्धवः, thus :—महान् आत्मा देहः आसाम् महात्मानः of broad expanse, बहु— । "आत्मा कलेवरे यत्र स्वभावे परमात्मनि" ।

2. अनुगच्छन्ति—अनु + गृह् + लट् अन्ति they favour. गच्छाति—गच्छीते, जग्राह—जगृहे, गृहीष्यति—ते, अग्रहोत्—अग्रहीष्ट ।

3. भजमानान्—भज + शानच् कर्त्तरि भजमान seeking favour. Malli. has seeking *shelter*. तान् ।

4. सपत्नीः—समानः पतिरासाम् इति समान + पति स्त्रियाम् = सपति स्त्रियाम् = सपत् स्त्रियाम् = सपत् + डीप् = सपत्न्याः co-wives, बहु— । ताः । Here पति becomes पत् by the rule "नित्यं—" (Malli.). Then डीप् comes in by "ऋद्वेभ्यो डीप्" । समान becomes स by निपातन in this very rule. "समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम्"—*Vrittikara*. Malli's remark "नित्यं...इति डीप् नकारश्च" means—डीप् and नकार are by the rule "नित्यं—" । This is misleading. The नकार alone is due to this rule ; then डीप् follows as a matter of course.

5. प्रापयन्ति—प्र + आप + णिच् + लट् अन्ति leads. आप्नोति, आप,

आस्रति आपत् । The root is गत्यर्थं, hence सपत्न्याः अन्धिं प्राप्नुवन्ति (अणिच्) = सिन्धवः सपत्नीः अन्धिं प्रापयन्ति with अणिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा ।

6. अन्धिम्—आपः धीयन्ते अन्धिन् इति अप् + धा + कि अधिकरणे अन्धिः sea. तम् ।

7. नग &c.—निम्नं गच्छन्ति इति निम्न + गम + ड कर्त्तरि निम्नगाः rivers ; उपपदतत्— । Now see नगावगाः, sl. 100. §

8. Voice—महात्मभिः भजमानाः रिपवः अपि अनुगृह्यन्ते । सिन्धुभिः सपत्न्याः...प्राप्यन्ते ।

105. Friend estranged cannot be won back.

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

कन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

Prak.—But would it not lead to mischief if Sisupala be overlooked now ?—बलिनः अरिषु बलात्कारः चिरादपि सिद्धये [Those who are really strong may afford to wait in chastising an enemy. A little delay will not make any difference in the result]. But on the other hand I can pacify Yudhisthira with excuses—विमनीकृताः सुहृदः कन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः [You are mistaken ; a friend once estranged cannot be won back with any amount of humouring].

Prose—As in *Prak.*

Eng.—With the strong, coercion, in the matter of enemies, though late, is for success. Friends rendered cold-hearted are hardly won back by yielding to their mood. 105.

Beng.—যে যথার্থ বলবান্ সে শত্রুর প্রতি বিলম্বে বল প্রয়োগ করিলেও তাহার কার্য্য সিদ্ধ হইবে । কিন্তু সুহৃদের মন মলিন হইলে অনুকূলতা দ্বারা তাহা আর প্রসন্ন হয় না । ১০৫ ।

Expl.—See *Prak.* “Those who are...the result” also “a friend...humouring.”

Malli.—तर्हि सम्प्रत्युपेक्षायामपि पश्चात् प्रार्थनया पार्थम् आवर्जयेयम् इत्यत आह चिरादिति^१ । ‘बलिनः’ स्वयं बलवतः अपि (?) ‘अरिषु’ विषये ‘बलात्कारः’ दण्डः ‘चिरात्’ चिरकालेन ‘अपि’ । सद्यो मा भूत्^२ इति भावः । ‘सिद्धये’ वशंवदत्वसिद्धये । भवतीति शेषः । अविमनसो विमनसः सम्पद्यमानाः कृताः ‘विमनीकृताः’ वैमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः [“अकर्मनश्चतुष्टेतोरहोरजसां लोपय” इति चिप्रत्ययसलोपौ । “अस्य चू” इति ईकारः^३] शोभनं हृदयं तेषां ते ‘सुहृदः’ मिवाणि तु [“सुहृद्दुर्हृदौ मिवामिवयोः” इति निपातः] ‘कन्दस्य’ अभिप्रायस्य ‘अनुवृत्त्या’ चित्तानुरोधेन अपि ‘दुःसाध्याः’ आर्जवयितुमशक्या^४ इत्यर्थः [“अभिप्रायस्कन्द आशयः” इत्यमरः] । शनैः शत्रुदण्डेनापि वशो भवति मिव वैमनस्ये न साम्नापि^५ इति भावः ॥ १०५ ॥

NOTES ON MALLI

1. Then is spite of present neglect, later I shall pacify Partha by entreaties—on this he says चिरात् &c. 2. Need not be immediately. 3. See *Charcha*. 4. Impossible to make straight (It seems the reading is आवर्जयितुम्—to make favourably inclined). 5. If done in stages an enemy may be reduced by force too ; but a friend, once there is estrangement, not even by conciliation.

Sara—बलवता सदैव मुजयो रिपुः क्तिन् भया सुहृत्प्रीतिर्दुःसन्धाना एव ।

CHARCHA

1. चिरात्—An अश्रय meaning चिर । अपवर्गे श्या । अश्रयत्वात् विभक्तिलोपः ।

2. बलात्कारः—बलात् is an अश्रय meaning हठ force. बलात् हठेन करणम् इति बलात् + कृ + घञ् भावे application of force, उपपदतत्— ।

3. सिद्धये—तादर्थ्ये चतुर्थी । Or सिद्धिं कर्तुं भवति इति “क्रियार्थोपपद—” इति चतुर्थी ।

4. अरिषु—विषयाधिकरणे ङमी ।

5. कन्द &c.—अनु + हत् + क्तिन् भावे अनुहतिः falling in with. साध

+ णिच् + यत् कर्मणि साध्य capable of being won back. दुःखेन साध्याः दुःसाध्याः, सुप्सुपा । छन्दस्य अनुवृत्तिः छन्दानुवृत्तिः, इतत्— । तथा दुःसाध्याः, इतत्— । Possibly the poet wrote दुःसाधाः which means दुःखेन साध्यन्ते (दुर् + साध + णिच् + खल् कर्मणि) ।

6. सुहृदः—शोभनं हृदयमेषां सुहृदः friends, बहु—by निपातन । The rule is “सुहृद्—” (Malli.)—हृदय becomes हृद् resulting in सुहृद् and दुहृद् in the sense मित्र and अमित्र respectively. If meaning ‘one with a good heart’ *not a friend necessarily* the form is सुहृदय ।

7. विमनीकृताः—विषण् मनः एषां विमनसः down-hearted, disappointed &c. बहु— । अविमनसः विमनसः सम्पद्यमानाः कृता इति विमनस् + चि + कृ + क्त कर्मणि । विमनस् becomes विमन by “अरुर्मनस्—”—In connection with चि the words अरुस्, मनस् &c. become अरु, मन &c. Next विमन becomes विमनी by “अस्य चूँ”—अ becomes ई when चि follows.

8. Voice— ... बलात्कारेण ... (भूयते) ... कृतैः सुहृद्भिः ... दुःसाध्येः (भूयते) ।

106. The gods prize most a meal of oblations.

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥

Prak.—नाकिनां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् [I admit what you say ; but if I kill my enemy Sisupala, that will please the gods more than if I attend the sacrifice]. इति मन्यसे चेत् पुरोडाशभुजाम् इष्टं कर्तुम् इष्टम् अलन्तराम् [If you think so, then I say nothing pleases the gods more than a sacrifice well conducted]. 109.

Prose—As in *Prak.*

Eng.—You think that the slaying of the enemy is better for the satisfaction of the gods. Sacrifice is more suited to further the wish of those who eat the offerings in fire. 106.

Beng.—তুমি হয়তো মনে করিতেছ দেবগণ তুষ্ট হইবেন অতএব যজ্ঞ যাওয়া অপেক্ষা অরিবধই অধিকতর প্রশস্ত। কিন্তু যজ্ঞ হইতে দেবগণ যত তুষ্ট হন তত আর কিছুতেই নহে। ১০৬।

Expl.—It is true the gods will be gratified if Sisupala is killed ; but nothing can equal the satisfaction the derive from a sacrifice well performed. Also see *Prak.*

Malli.—ননু সুহৃৎকার্য্যাত্ সুরকার্য্যং বলীয়ঃ ইত্যত্রাহ মন্যসে ইতি^১। ‘নাকিনাং’ দেবানাং ‘প্রীতয়ে অরিবধঃ শ্রেয়ান্’ প্রশস্ততরঃ [“প্রশস্যস্য শ্রঃ” ইতি শ্রাদেশঃ] ‘ইতি মন্যসে’ চেত্ তর্হি ‘পুরোডাশভুজাং’ হবির্ভোজিনাম্। অতএব নাকিনাম্^২। ‘ইষ্টম্’ অর্ভীক্ষিতং কৰ্ত্তম্ [ইষ্টে: কৰ্ম্মণি ক্ত:] ‘ইষ্টম্’ ইষ্টি: যাগ: ইতি যাবত্ [যজি-ভাবি ক্ত:]। “বচিস্বপি—” ইত্যাदिना सम्प्रसारणम्। ‘অলন্তরাম্’ অতিপর্য্যাপ্তম্ [অশ্রয়াদাসুপ্রত্যয়:]। শতুবধাত্ অতিপ্রিয়করো যাগ এব নাকিনাং মুক্তাপি (?) শতুবধস্য সুকরত্বাত্^৩ ইতি ভাব: ॥ ১০৬ ॥

NOTES ON MALLI

1. Well, the cause of the gods has preference over the cause of a friend—on this he says মন্যসে &c. 2. Hence নাকিনাম্ (He means to say that পুরোডাশভুজাম্ means নাকিনাম্)। 3. This is obscure. The correct readings are difficult to get at.

Sara—শিশুপালস্য আশুদমনং দেবানাং প্রীতয়ে সত্যং, কিন্তু যাগ: সুসম্পন্নস্তেষা-মধিকাং প্রীতিং করিষ্যতি। ১০৬।

CHARCHA

1. মন্যসে—মন + লট্ সে। Do you think. মন্যতে, মেনে, মংস্যতে, অমংস।
2. অরিবধঃ—হন + অপ্ ভাবে বধ: slaying অরে: বধ:, ইতত্—। অরি is শিশুপাল। The reference is to Narada's mission.
3. শ্রেয়ান্—প্র + শ্র + ক্যপ্ কৰ্ম্মণি প্রশস্য laudable. অতিশয়েন প্রশস্য: ইতি প্রশস্য + ইয়সুন্ = শ্র + ইয়সুন্ = শ্রেয়ান্ more laudable. Malli's rule

means—प्रशस्य becomes श्च when इष्टन् or ईयसुन् follows. The substitute ज्य is optional. Hence ज्यायान् is also admissible.

4. प्रीतये—प्रीतिं कर्तुम् इति “क्रियार्थोपपद—” इति कर्मणि चतुर्थी।

5. नाकिनाम्—क is सुख pleasure. न कम अकम् pain. अविद्यमानम् अकम् अस्मिन् नाकः *heaven*, which is the abode of bliss, बहु—। नाकः अस्ति वासत्वेन एषाम् इति नाक + इनि मत्वर्थे नाकिनः *gods*. तेषाम्। Here अनक was expected, but नञ् stands unaltered by the rule “नभाट नपात्—” (see under तनूनपात्, sl. 62, Canto I).

6. पुरोडाश &c.—पुरः प्रथमं दाशन्ति ददति एतम् इति पुरस् + दाश + घञ् कर्मणि पुरोडाशः a kind of sacrificial offering. पृषोदरादित्वात् दस्य डः। “व्रीहेश्च पुरोडाशे” इति निपातनादा दस्य डः इत्यमरटीका। “पुरोडाशो हविर्भेदे” इति विश्वः। पुरोडाशं भुञ्जते इति पुरोडाश + भुज + क्तिप् कर्तरि पुरोडाशभुजः eaters of पुरोडाश। तेषाम्। शेषे षष्ठी।

7. इष्टम्—यज् + क्त्वा भावे इष्ट sacrifice. For “वचिस्त्वपि—” see *ante*.

8. इष्टम्—इष + क्त्वा कर्मणि वर्तमाने इष्ट wished for. तत्।

9. अलन्तराम्—अलम् is समर्थ। अथय। अतिशयेन अलम् इति अलम् + तरप् + आमु अलन्तराम् more competent. Qual. इष्टम् (sacrifice). Malli's अव्ययादामुप्रत्ययः refers to the rule: “किमेत्तिङ्—” (see under क्रियतेतराम्, Canto I, sl. 36).

10. *Voice*—...अरिवधेन श्रेयसा भूयते ... मन्यते (त्वया) ... इष्टेन ... (भूयते)।

107. *Nectar is nothing but the offerings at sacrifices.*

अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥ १०७ ॥

Prah.—Do they really prize them so much?—अमृतं नाम (तत्) सन्तः मन्त्रजिह्वेषु यत् जुह्वति [They do indeed ; for, that it is which goes by the name Amrita. This much coveted Amrita has no separate existence from what the sages offer in fire at sacrifices]. You forget that Amrita was got from the ocean by churning—मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना शोभा एव [True, the Puranas say so, but

that is a mere fancy of the poets. It makes a grand story to say that the Mandara was made into a churning rod, the ocean itself being the churning pot ; and the poet in Vyasa got the better of the historian in him, with the result that this fine story has been foisted upon a credulous public]. 107.

Prose—As in *Prak.*

Eng.—What the wise cast into the fire is known as *Amrita*. The description of the sea agitated by the *Mandara* as a churning rod is but a charm (*i. e.*, a charming piece of poetry). 107.

Beng.—साधुरा अग्निते ये आहति प्रक्षेप करेन ताहारै नाम अमृत । मन्दरके दण्ड करिआ सागरके महन करा हईयाछिल—एईरूप वर्णना केवल ग्रन्थेर शोभार अत्र सन्देह नाई । १०७ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—तथापि अमृताग्निनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टमक्षयप्रलोभनैः अत आह अमृतमिति^१ । ‘अमृतं नाम सन्तः’ विद्वांसः मन्त्रा एव जिह्वा येषां तेषु ‘मन्त्र-जिह्वेषु’ अग्निषु [“मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो हव्यवाहनः” इति वैजयन्ती] ‘यत्’ पुरोडाशादिकं ‘जुह्वति’ । तदेव इति शेषः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्^२ । ‘मन्दरः’ एव ‘क्षुब्धः’ मन्यनदण्डः [“क्षुब्धध्वान्त—” इत्यादिना अस्मिन्नर्थे निपातनात् सिद्धम्^३] । तेन ‘क्षुभितस्य’ मथितस्य ‘अम्बोधेः वर्चना शोभा एव’ अलङ्कार एव । अस्मिन्मन्यनेन अमृतमुत्पादितम् इति यतः कीर्त्तिमात्रम्^४ अतो हतमेव अमृतम् इति भावः [वाक्यार्थयोः हेतुहेतुमद्भावात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः] ॥ १०७ ॥

NOTES ON MALLI.

1. But the gods eat Amrita, eating of pounded rice is no temptation to them—on this he says अमृतम् &c. 2. यद् and तद् being correlatives, तदेव remains to add. 3. See *Charcha*. 4. Mere descriptive embellishment. 5. The अलङ्कार is काव्यलिङ्ग of the kind in which the reason is contained in the sense of a

sentence, because here the senses of the two sentences are related as cause and effect.

Sara—यज्ञियं हविरेव अमृतम् । सागरमन्यनादुदपद्यत तदिति तु कविकल्पनाभावम् । Also see Malli.—“अश्विमन्यनेन...अमृतम्” ।

CHARCHA

1. अमृतम्—मृ + क्त भावे मृत death. अविद्यमानं मृतं मरणमस्मात्, बहु— ।

2. नाम—अव्यय in the sense of प्राकाशम् ।

3. यत्—उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् न तच्छब्दव्यपेक्षा । See Malli. “तदेव इति शेषः &c.”

4. मन्त्रजिह्वेषु—मन्त्रा एव जिह्वा आस्वादसाधनानि एषाम् मन्त्रजिह्वाः those of which the *mantras* are tongues, *i. e.*, fire. बहु— । तेषु । अधि ७मी । Fire does not eat unless the offering is accompanied with a suitable *mantra*. Hence as the *mantra* allows him to eat, it is supposed to be his *tongue*. The वैजयन्ती quoted by Malli. supposes the *flames* also as *tongues*. This agrees more with popular knowledge. Under सप्तजिह्व the वाचस्पत्य has “काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूमवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च कृपीटयोनेः सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः ॥”

5. जुहति—हु + लट् अन्ति they offer. जुहोति, जुहाव—जुहुवाच्चकार &c., होष्यति, अहौषीत् ।

6. शोभा—शोभते अनया इति शुभ + अङ् करणे शोभा निपातनात् । Or शोभयति इति शुभ + णिच् + अच् कर्त्तरि म्रियाम् शोभा embellishment.

7. मन्दर &c.—क्षुभ सञ्चलने + क्त कर्त्तरि आदि कर्मणि क्षुब्धः the churning rod. क्षुभ अन्तर्भावितण्यर्थ + क्त कर्मणि क्षुभित disturbed, churned. अन्धांसि धीयन्ते अस्मिन् अन्धोधिः sea, उपपद्यत— । वर्ण + णिच् स्वार्थे + युच् भावे वर्णना description. मन्दररूपः क्षुब्धः मन्दरक्षुब्धः, कर्मधा—like शकपार्थिव । तेन क्षुभितः, इतत्— । तादृशः अन्धोधिः, कर्मधा— । तस्य वर्णना, इतत्— ।

The rule “क्षुब्धस्वान्त—” in full is “क्षुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-मिष्ट-विरिञ्च-फाण्ड-वाढानि मन्य-मनुस्-तमस्-सक्त-अविस्पष्ट-स्वर-अनायास-भृशेषु”—क्षुब्ध &c.,

are obtained by निपातन in the senses मथ्य &c. That is to say चञ्च without इट् is correct if the sense is मथ्य, otherwise we must have चुभित with इट् । मथ्य is the 'churning-rod', the derivation being मथ्यते अनेन इति मथ्य + चञ् करणे ।

9. *Voice*—अमृतेन...(तेन भूयते) सद्भिः...हृद्यते...वर्णनया शोभय... (भूयते) ।

108. *Respect your pledge to overlook a hundred wrongs from Sisupala.*

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया ।

प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यापै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥१०८॥

Prak.—प्रतीक्ष्यापै पितृष्वस्त्रे यत् प्रतिश्रुतं तत् प्रतीक्ष्यम् [There is again another consideration for which you can not war upon Sisupala just now. He, like Yudhishtira is the son of your father's sister. Do you not remember your promise to her? That promise holds you back from war]. What promise do you mean?—सूनोः ते शतम् आगांसि सहिष्य इति [You promised her at Sisupala's birth that you would overlook a hundred of his misdeeds against you. I know his offences are many, but that figure is not yet reached]. 108.

Prose—प्रतीक्ष्यापै पितृष्वस्त्रे “ते सूनोः शतम् आगांसि सहिष्ये” इति यत् त्वया प्रतिश्रुतं तत् प्रतीक्ष्यम् ।

Eng.—“I shall stand a hundred wrongs from your son”—this, that was promised by you unto the revered sister of your father, has to be respected. 108.

Beng.—“आपনার পুত্রের একশত অপরাধ আমি ক্ষমা করিব”—তোমার পুত্র। পিতৃষ্মার নিকট তুমি এই অশ্রীকার করিয়াছিলে। তদনুসারে তোমার কার্য করা উচিত । ১০৮ ।

Expl.—There is another consideration against war just now.

You promised to excuse Sisupala a hundred wrongs. The hundred is not yet complete. Also see *Prak.* and *Eng.* 108.

Malli.—यावाथाः प्रतिबन्धः कश्चिदुत्तरस्तवास्ति इत्याह सहिष्ये इति । 'प्रती-
त्यायै' पूज्यायै ["पूज्यः प्रतीत्य" इत्यमरः] 'पितृष्वसे' पितृभगिन्यै ["विभाषा
स्वसृपत्योः" इति विकल्पादलुगभावः । "मातृपितृभ्यां स्वसा" इति षत्वम्] 'ते'
तव 'सूनीः शतम् आगांसि' अपराधान् ["आगोऽपराधो मन्युश्च" इत्यमरः] 'सहिष्ये'
सोऽहाहे 'इति यत् त्वया प्रतिश्रुतं' प्रतिज्ञातं 'तत् प्रतीत्य' प्रतिपालनीयम् । अन्यथा
महादोषस्मरणात् इति भावः ॥ १०८ ॥

NOTES ON MALLI

1. There is a certain insurmountable obstacle to your marching out—this is what he says by सहिष्ये &c. 2. See *Charcha*.

Sara—अद्य शिशुपालवधे "अपराधशतमस्य सहिष्ये" इति प्रतिज्ञाभङ्गस्ते
प्राप्नोति । तद्विरमाणात् ।

CHARCHA

1. सहिष्ये—सह + लट् ए I shall put up with. सहते, सेहे, सहिष्यते,
असहिष्ट ।

2. शतम्—Always singular. Qual. आगांसि । "विंशत्याद्याः
सदैकत्वे" इत्यमरः ।

3. प्रतीत्यम्—प्रति + ईच् + ण्यत् कर्मणि has to be respected.

4. प्रतीत्यायै—See above. Qual. पितृष्वसे । For प्रतीत्य in the
sense of पूज्य compare "भक्तिः प्रतीत्येषु कुलोचिता ते"—Raghu.

5. पितृष्वसे—स्वसृ sister. पितुः स्वसा पितृष्वसा father's sister,
द्ववत्— । तस्यै । "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ।
Malli's rule "विभाषा—" means that when स्वसृ or पति is the उत्तर-
पद the षष्ठी in the preceding uterine connection is optionally
retained, i. e., there is अलुक् of षष्ठी in पितुःष्वसा and also अलुग-
भाव—absence of अलुक्, i. e., लुक्—as here. The next rule "मातृ-

पितृभ्याम्—”means that स्वसृ always becomes ऋसृ when following मातृ and पितृ with the षष्ठी elided. But note that if the षष्ठी is retained, the षत्व is optional by “मातुःपितृभ्याम् अन्यतरस्याम्” giving here मातृःष्वसा and मातुःस्वसा । Thus the वाक्य—मातुः स्वसा yields three compound forms, viz. मातृष्वसा (षष्ठी elided ष compulsory) ; मातुःस्वसा, मातुःष्वसा (षष्ठी retained ष optional).

6. प्रतिश्रुतम्—प्रति + श्रु + क्त कर्मणि promised. Sisupala was born with three eyes and four hands. A voice came from the sky that the boy would be killed by the person on whose lap the extra hands and the third eye would disappear. Soon after Krishna came to see the boy and on his lap the monstrosities disappeared. At the instance of his aunt, who was alarmed at the transformation, Krishna promised to put up with a hundred wrongs by Sisupala. See under Canto I, sl. 75. Also compare—“चेदिराजकुले जातस्त्राच एष चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं ररास च मत्ताद च ॥...चतुर्भुतं तनो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः । यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ । पतित्यतः क्षितितले पञ्चशोर्वाविवोरगो । तृतीयमेतद्दालस्य ललाटस्य तु लाचनम् । निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥...तत चेदि-पुरीं प्राप्तौ सङ्घर्षजनाहूनी । यादवौ यादवौ द्रष्टुं स्वसारं तौ पितुस्तदा ॥...साभ्यर्च्य तौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः । पुनः दामोदरोत्सङ्गे देवौ संवदधातु स्वयम् ॥ न्यस्तमावस्य तस्याङ्गे भुजावभ्यधिकावुभौ । पेततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम् ॥ तद्दृष्ट्वा व्यथिता वस्ता वरं कृष्णमयाचत ।...शिशुपालस्यापराधान् चमेधात्स्वं महाबल ।...अपराधगतं चास्यं मयाह्यस्य पितृष्वसः । पुत्रस्य ते बधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥”—*Mahabharata, Sabhaparvan*.

7. Voice—...सहिष्यन्ते...त्वं प्रतिश्रुतवान् तेन प्रतीत्यं न (भूयते) ।

109. *Inviolable is the word of the good.*

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोऽपि वाग्रीका वाग्मिनः सतः ॥१०६॥

Prak.—True, but think of his misdeeds—सतः बुद्धिः तीक्ष्णा, नारुन्तुदा न [Think of his misdeeds by all means, but let not the thought urge you on to heart-rending deeds]. This cannot

[S. R.—Sisū, II. 3rd. Ed.—17]

be helped—सतः कर्म प्रतापवत् (अपि) शान्तम् [The wise have to adopt, now and then, acts of repression, but they do so in the most inoffensive manner possible]. But my mind constantly dwells upon his iniquities—सतः मनः सोऽप्युपतापि न [The mind of the wise is sensitive to wrongs undoubtedly, but it avoids hurting others]. I think you are asking too much of me—सतः वाग्मिनः वाक् एका [Above all these rests the great truth that what the wise say is unalterable. From no consideration can you back out from your promise]. 109.

Prose—As in *Prak*.

Eng.—Of the wise, the intellect is sharp but not rending the vitals (of others) ; deeds are mighty but peaceful ; the mind is spirited, but not tormenting (others) ; when speaking, the speech is inviolable. 109.

Beng.—साधुगणेर एक कथा ; आर बुद्धि तीक्ष्ण किन्तु परेर मर्श-पीड़ा करे ना, कार्या महत् अथछ प्रशस्त, मन अभिमानो किन्तु अत्रेर तापदायक नहे । १०९ ।

Expl.—Your intellect is keen, but do not employ it to cut others to the quick ; your deeds are mighty, let them be peaceful as well ; your mind is spirited, but let it not be directed to oppress. Above all remember that the words of the great are inviolable. 109.

Malli.—सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं किन्तु अस्य उन्मत्तत्वात् शौड्यत्वादपि जिह्वासितम् । अत आह तीक्ष्णेति । 'सतः' सत्पुरुषस्य 'बुद्धिः तीक्ष्णा' निमित्ता । स्यादिति विद्धि इत्यव्याहारः । एवमुत्तरवापि । तथापि अरुः तुदतीति 'अरुन्तुदा' शस्त्रवत् मर्मच्छेदिनी 'न' भवेत् । अहिंसयेव परं पीडयेत् इत्यर्थः । 'कर्म' व्यापारः 'प्रतापवत्' तेजस्वि भयदं स्यात् तथापि 'शान्त' स्यात् । न तु सिंहदिवत् हिंस' भवेत् इत्यर्थः । 'मनः' चित्तं 'सोऽप्य' अभिमानोऽप्य' स्यात्, तथापि उपतापयति इति 'उपतापि' अग्न्यादिवत् परसन्तापि 'न' स्यात् । 'वाग्मिनः' वक्तुः 'वाक् एका' एक-रूपा स्यात् । वाग्मी सत्यमेव वदेत् इत्यर्थः । अतः सत्यसन्धस्य प्रतिश्रुतार्थहानिः

अनर्हा इति भावः [यत्र प्रकृतयो वाचः अप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसाश्च तुल्यधर्मात् (?) औपम्यावगमात् दीपकालङ्कारः । “प्रकृताप्रकृतानाश्च साम्ये तु तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥” इति लक्षणात् । बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेकी (? व्यतिरेकीऽपि) व्यज्यते ॥ १०८ ॥

NOTES ON MALLI

1. There is my promise, true ; but I am thinking of renouncing it because of his wildness and arrogance ; on this he says तौक्ष्णा &c. 2. “स्यादिति विद्धि” has to be supplied here ; similarly also in what follows. 3. Deviation from promise is unjustifiable in the truthful. 4. Here the अलङ्कार is दीपक because comparison is understood, from the common attributive, of वाच् which is the प्रकृत and बुद्धि, कर्मन्, मनस् which are अप्रकृत । The definition is—दीपक is that in which resemblance is understood from the common attributive.

Sara—सुखं यद्वाहृतं तद्वाहतमेव इति संस्मृत्य शिशुपालसम्बन्धे मनस उप-
तापित्वं बुद्धेरनुदत्तं कर्मणश्च घोरत्वं प्रशमय ।

CHARCHA

1. अरुन्तुदा—अरुस् vitals मर्म । अरुः तुदतीति अरुस् + तुद + क्तृन् कर्त्तरि स्त्रियाम् अरुन्तुदा rending the vitals, उपपदतत्— । For rules see under विधुन्तुदस्य, sl. 61.

2. प्रतापवत्—प्रतपत्यनेन इति प्र + तप + घञ् करणे प्रतापः majesty. प्रतापः अस्ति अस्मिन् इति प्रताप + मतुप् majestic.

3. उपतापि—उपतापयतीति उप + तप + चिच् + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्य oppressing.

4. सोम—उष्मन् steam, hence spirit. उष्मणा सह वर्त्तमानं सोम spirited.

5. एका—One, i. e., does not change, unalterable. Malli's एकरूपा means एकं रूपम् आकारः अस्माः ।

6. वाम्निनः—वाक् अस्ति अस्य इति वाच् + म्निनि मत्वर्थे वाम्नी one who speaks. The मत्वर्थीय is here संसर्गे । If प्रशंसायाम् then वाम्नी is one who speaks well, i. e., an eloquent speaker. For the different

senses of মত্বর্থীয় affixes compare “ভূমনিন্দা প্রশংসাসু নিত্যযোগেতিশায়নে ।
সংসর্গেষ্টিবিত্তায়া ভবন্তি মনুবাদয়ঃ ॥” Also see under বাগ্মিনঃ, sl 27.

7. সতঃ—অস + শত্ কৰ্ত্তরি সন্ that which exists. But every-
thing exists ; hence, সন্ is one of laudable existence, a sage. তস্য ।

8. Voice—...বুদ্ধা তীক্ষ্ণায়া (ভূয়তে) অরুণুদয়া ন (ভূয়তে) ; কর্মণা
প্রতাপবতা শান্তেন (ভূয়তে) ; মনসা সৌম্যণা (ভূয়তে) উপতাপিনা ন (ভূয়তে) ;...
বাচা একযা (ভূয়তে) ।

110. *How can you kill him before your pledge is redeemed ?*

স্বয়ংকৃতপ্রসাদস্য তস্যাঙ্কো ভানুমানিবা ।

সময়াবধিমপ্রাপ্য নান্তায়ালং ভবানপি ॥ ১১০ ॥

Prak.—ভবান্ তস্য অন্তায় ন অলম্ [You cannot kill him now].
Do you doubt my prowess ?—সময়াবধিম্ অপ্রাপ্য ন অলম্ [I do not.
But morally you cannot kill him before the termination of
your compact]. Is the compact so rigidly binding ?—স্বয়ংকৃত-
প্রসাদস্য তস্য [It is, because of your own motion you made the
promise, and was not forced to it]. Can you cite a precedent ?
—ভানুমান্ ইব স্বয়ংকৃতপ্রসাদস্য অঙ্কঃ [I can. The sun opens the day
of his own motion ; he cannot close it, without reaching the end
of his journey, before the lapse of the time contracted for]. 110.

Prose—অঙ্কঃ ভানুমান্ ইব স্বয়ংকৃতপ্রসাদস্য তস্য অন্তায় সময়াবধিম্ অপ্রাপ্য
ভবান্ অপি ন অলম্ । ১১০ ।

Eng.—Like the sun with respect to the day, thou too,
without reaching the limit of thy promise (*Also*—without reach-
ing the time-limit), art not able to end him unto whom conces-
sion (*Also*—light) was made by thy own self. 110.

Beng.—তুমি প্রসন্ন হইয়া স্বয়ং অঙ্গীকার করিয়াছ । এক্ষণে সূর্য্য
যেমন দিবসের প্রসন্নতা ঘটাইয়া নির্দিষ্টকালের পূর্বে তাহার অন্ত করিতে
পারেন না সেইরূপ তুমিও প্রতিজ্ঞা পার না হইয়া শিশুপালের বিনাশ
করিতে পার না । ১১০ ।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.*

Malli.—अशक्यश्च अकाले चैद्यवध इत्याह स्वयमिति । किञ्च 'अङ्गः भानु-
मानिव स्वयं कृतः प्रसादः' अनुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य चैद्यस्य 'अन्ताय समयावधिं'
नियतकालावसानम् 'अप्राप्य भवान् अपि न अलम्' शक्नो न तथा च वृथा अप-
कीर्त्तिरेव अन्यत् न किञ्चित् फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥

Sara—आत्मकृतां प्रतिज्ञामपेत्य युक्ता चैद्यवधे कालप्रतीक्षा, तन्मानय
युधिष्ठिरस्य आह्वानम् ।

CHARCHA

1. स्वयम् &c.—स्वयम् is an अव्यय meaning आत्मना । प्र + सद + घञ्
भावे प्रसाद or प्रासाद । प्रसाद *favour* (Sisupala) ; also clearness,
brightness (day) ; प्रासाद a mansion. स्वयं कृतः स्वयंकृतः done of own
motion, इतत्— । स्वयंकृतः प्रसादः अस्य one favoured spontaneously
(Sisupala), also one brightened up of his own accord (day) ;
बहु— । तस्य । Qual. तस्य and अङ्गः । Sisupala did not ask for the
favour, but his mother, and so the favour was not strictly speak-
ing स्वयंकृत ।

2. तस्य, अङ्गः—शेषे षष्ठी, related to अन्ताय ।

3. भानुमान्—भानु a ray. भानवः सन्ति अस्य, बहु— । The epithet
shows that the प्रसाद was done through the भानु ।

4. समयावधिम्—सम् सम्यक् अयते गच्छति इति सम् + अय + अच् कर्त्तरि
समयः *engagement* संवित् (Sisupala) ; also *time* काल (day). "समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" । अव + धा + कि भावे अवधि limit, end.
समयस्य अवधिः, इतत्— । तम् । समय, in the case of Sisupala, is
reaching a hundred wrongs ; for the day, it is reaching the end
of the journey, i. e., half the circuit of the heavens.

5. अप्राप्य—प्र + आप + ल्यप् प्राप्य having reached. न प्राप्य, नञ्
तत्— ।

6. अन्ताय—अलं योगे चतुर्थी । अन्त is नाश (Sisupala), also अवसान
(day).

7. अलम्—अव्यय meaning here समर्थ । Qual. भवान् and भानुमान् ।

न अलम् implies *incapacity*. The incapacity is *moral* in the case of भवान् and *physical* with respect to भानुमान् ।

8. भवान्—भातीति भा + डवतु कर्त्तरि &c. See *ante*.

9. *Voice*—...भानुमता...भवता (भूयते) ।

10. *Remark*—Malli's remark "तथा च &c." has to be taken with modification. The incapacity of Hari being only *moral*, we cannot say the अपकीर्ति is इथा and न किञ्चित् फलं स्यात्, because against the अपकीर्ति there is (1) देवकार्यं, (2) अरिवध ।

III. *Let information be gathered about the enemy.*

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदाङ्गुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ १११ ॥

Prak.—Well then do you advise me to let Sisupala severely alone ?—प्रणिधयः विद्विषदम्भसः तलं विदाङ्गुर्वन्तु [No, I do not mean that. But let our spies go out and take a measure of the enemies' strength]. That can be done at once—कृत्यविदः प्रणिधयः विदाङ्गुर्वन्तु [Nothing must be done in haste. The emissaries have to be selected with great care ; they must be experts in their work]. Why are you so apprehensive ?—महतः विद्विषदम्भसः तलं विदाङ्गुर्वन्तु [We are dealing with a mighty enemy, so the men must be the very best available]. Do please indicate the line of work ?—तीर्थेषु अन्तः पदं कृत्वा विदाङ्गुर्वन्तु [They should try to get a footing in all the eighteen departments of state of the enemy and report the information thus obtained]. III.

Prose—कृत्यविदः प्रणिधयः तीर्थेषु अन्तः पदं कृत्वा महतः विद्विषदम्भसः तलं विदाङ्गुर्वन्तु । १११ ।

Eng.—Let spies, knowing the work, find out the depth of that big piece of water in the shape of our enemy by stepping down at its landings [*Also*—Let... find out the measure of that mighty water-like enemy by securing a footing among his close officers]. III.

Beng.—জলের যেমন যে যে স্থানে নামিতে পারা যায় সেই সেই স্থানে নামিয়া ডুবরৌগণ ডুবিয়া গভীরতা স্থির করে সেইরূপ কার্যাজ্ঞ চরেরা শত্রুর বিশ্বস্ত কর্মচারীদিগের অন্তরঙ্গ হইয়া তাহার বলাবল অবগত হউক । ১১১ ।

Expl.—While we are preparing for our journey to Indra-prastha, let expert spies go out to Mahismati and take measure of Sisupala's strength. Also see *Eng.* and *Prak.* above. 111.

Malli.—तर्हि किमयम् उपेत्य इव ? इत्याह कृत्वेति । किन्तु 'कृत्यविदः' कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च (? विधिज्ञाः कार्यज्ञाश्च) । प्रणिधीयन्ते इति 'प्रणिधयः' गूढचारिणः ["प्रणिधिर्गूढपुरुषः" इति हलायुधः] । तरन्ति एभिः इति 'तीर्थानि' मन्वाद्यष्टादशस्थानानि जलावताराश्च ["योनौ जलावतारे च मन्वाद्यष्टादशस्त्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्" इति हलायुधः] । तेषु 'अन्तः पदं' स्यात् चेपञ्च 'कृत्वा महतः' दुरवगाहस्य पूज्यस्य च (? पूज्यस्य दुरवगाहस्य च) 'विदिषन्' शत्रुरेव 'अन्धः' तस्य 'तलं' स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ["अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्—" इत्यमरः] 'विदाङ्कुर्वन्तु' विदन्तु [विदज्ञाने । लोट् । "विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्" इति विकल्पात् आम्प्रत्ययनिपातः] । अन्धस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात् प्राक् अन्तः प्रविश्य परीक्ष्यः इत्यर्थः । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ १११

NOTES ON MALLI

1. Well then, is he to be left alone altogether ? On this he says 'No' by कृत्वा &c. 2. People can easily go down a big piece of water by first making landing places, so our enemy too can be easily measured by obtaining footing among his trusted officers ; hence he has to be scrutinised by getting within.

Sara—See Malli. "अन्धस इव...परीक्ष्यः" ।

CHARCHA

1. कृत्यविदः—कृ + क्यप् कर्मणि कृत्य the injunctions of the Sastras, विधि (विदिषत्) ; also कार्य work (अन्धस्) । कृत्यं जानन्ति इति कृत्य + विद् + क्तिप् कर्त्तरि, उपपदतत्— । It means—those who know what the

Sastras say (विद्मिषत्), i. e., aware of the duties of a spy ; also those who know how to make a landing place properly (अभ्यस्) ।

2. तीर्थेषु—तरन्ति एभिः इति तृ + यक् करणे औणादिक तीर्थानि the eighteen principal officers (विद्मिषत्), also landings. तेषु । At the Tirthas. अधिं ७मी । The Tirthas are 18 in परपक्ष and 15 in स्वपक्ष । Compare पञ्चतन्त्र—“रिपोरष्टादशैतानि स्वपक्षे दश पक्ष च । विभिस्त्रिभिरविज्ञातैस्त्रि तीर्थानि चारकैः ॥...मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वेशिकप्रशासुसमाहर्तृसन्निधाटप्रदेष्टृआध्यक्ष-कोषाध्यक्षपारिषदबलाध्यक्ष-दुर्गपालप्रोत्कठभृत्याटविकादयः परपक्षे । एतेषां भेदेन रिपुः साध्यते ।”—*Panchatantra*.

3. अन्तः—Into the affairs (विद्मिषत्), under water (अभ्यस्) । अधिं ७मी ।

4. प्रणिधयः—प्र + नि + धा + कि कर्मणि प्रणिधि spy. “नेर्गदनदधु—” इति णत्वम् । प्रणिधि spy (विद्मिषत्), also workmen employed (अभ्यस्) ।

5. पदम्—Place, footing (विद्मिषत्), also step (अभ्यस्) । The spies have to worm themselves into confidence ; this is how a पद is obtained. चेष in Malli. is पदचेष ।

6. विदाङ्गुर्वन्तु—विद + आम् + कृ + लोट् अन्तु let them know. वेत्ति—वेद, लोट् वेत्तु—विदां करोतु &c. विवेद—विदाच्चकारः &c. वेदिष्यति, अवेदीत् । विद of the दिवादि and रुधादि class is अनिट्, the rest सेट् । “तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि” इत्यनिट्कारिका । The rule “विदाङ्गुर्वन्तु—” means that आम् is attached in *all* the लोट् विभक्तिस.

7. महतः—महत् great पूज्य (विद्मिषत्), also दुरवगाह (अभ्यस्) । तस्य ।

8. तलम्—तल is स्वरूप or प्रमाण । This applies to both विद्मिषत् and अभ्यस् ।

6. विद्मिषत् &c.—वि + दिष + शठ कर्त्तरि विद्मिषत् enemy. स एव अभ्यः, कर्मधा—like शाकपार्थिव (रूपक कर्मधा—) । Also विद्मिषन् अभ्य इव, उपमित कर्मधा— । तस्य । Malli. recognises both these forms of samasas ; witness अभ्यस इव शवीः which takes it as an उपमित कर्मधा—, also शत्रुरेव अभ्यः श्लिष्टपरम्परितरूपकम्, which assumes a रूपक कर्मधा— । A second रूपक, however, is not available in the verse and श्लिष्टपरम्परितरूपक seems questionable. We prefer उपमितकर्मधा— and treat the verse as an instance of श्लेषनिर्वाह्या उपमा ।

10. *Voire*—कृत्यविद्भिः प्रणिधिभिः विदांक्रियताम् ।

112. *Spies are indispensable for state-craft.*

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निवन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्यशा ॥ ११२ ॥

Prah.—I do not expect much from the spies—अपस्यशा राजनीतिः नो भाति [State-craft can make no headway without spies]. If we work in accordance with the Sastras, the necessity for spies disappears—अनुत्सूत्रपदन्यासा (अपि) नो भाति [Even then you have to depend upon workers, and the spies are an indispensable set of workers]. But suppose the regular officers are paid liberally, no need for spies will then arise—सद्वृत्तिः (अपि) नो भाति [The work of spies is of a peculiar kind, and cannot be expected from regular officers, however well they may be paid]. But suppose the usual pay is supplemented by periodical grants—सन्निवन्धना (अपि) नो भाति [Even permanent grants to the regular officers cannot render them as serviceable as spies]. I have not seen so much importance attached to a single item any where else—अपस्यशा शब्दविद्या इव [Why, in the science of grammar, the same pre-eminence is given to the पस्यशा chapter of the भाष्य । You know that very well. Omit that chapter, and the science becomes useless in spite of its सन्निवन्धन called the भाष्य, in spite of its सद्वृत्ति known as the काशिका, and notwithstanding its अनुत्सूत्रपदन्यास of Jinendrabuddhi which goes by the name न्यास]. 112.

Prose—अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निवन्धना राजनीतिः अपस्यशा शब्दविद्या इव नो भाति । ११२ ।

Eng.—King's policy, (even) with no steps taken outside the texts and with handsome salaries and permanent grants to the employed, does not succeed (*Or*—appears to me) without spies, like the science of grammar, with its splendid Bhasbya, its fine Vritti and its Nyasa in which no word is

outside the Sutrās, but without the Pāspasa chapter of the Bhashya. 112.

Beng.—শব্দবিজ্ঞা যেমন তাদৃশ উপাদেয় ভাষাগ্রন্থ, তেমন সুন্দর বৃত্তিগ্রন্থ ও পাণিনির সূত্র হইতেই সমস্ত পদ সাধনে প্রবৃত্ত গ্রন্থগ্রন্থ থাকিতেও ভাষ্যের পম্পণ নামক প্রথম অধ্যায় ছাড়িয়া দিলে শোভা হীন হয়, সেইরূপ রাজনীতি শাস্ত্রানুসারে চালিত হইয়াও, ভূভাগণের যথোচিত বেতন দিয়াও, নিযুক্ত লোকদিগকে কার্যের শেষে চিরস্থায়ী ভূমিদান প্রভৃতি করিয়াও, যদি চর নিযুক্ত না করে তবে শোভা পায় না। ১১২।

Expl.— A system of spies is essential to state-craft. No foreign policy will succeed without it even though conducted on the best approved lines, and with the most judicious employment of men and money. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—আবশ্যকস্বৈতদিত্যাহ অনুদিতি। 'অনুসূত্রঃ' উচ্ছাস্ত্রঃ নীতিশাস্ত্র-বিরুদ্ধঃ 'পদন্যাসঃ' একপদমচেপোঽপি স্বল্যশ্ববহারোঽপি^১ ইতি যাবৎ। স নাস্তি যस्याং সা 'অনুসূত্রপদন্যাসা' নীতিপূর্বকসর্বব্যবহারে ইত্যর্থঃ। অন্যত্র 'অনুসূত্র-পদন্যাসা' অনুসূত্রসূত্রাচরঃ ইত্যুপসংখ্যাননৈরপেত্যেণ সূত্রাচরৈরেব সর্বার্থপ্রতি-পাদকঃ^২ 'ন্যাসঃ' বৃত্তিবিজ্ঞানগন্যবিশেষো যस्याং সা তথোক্তা। তথা 'সতী' যথার্থ-কল্যণনয়া শোভনা 'বৃত্তিঃ' মৃত্যুমান্যাদীনাং আজীবিকা^৩ যस्याং সা 'সদৃশবৃত্তিঃ' অন্যত্র 'সতী বৃত্তিঃ' কাশিকাখ্যমুদ্ব্যখ্যানগন্যবিশেষো যस्याং সা ["বৃত্তির্গন্যজীবনযোঃ" ইতি বৈজয়ন্তী]। (তথা) 'সান্ত নিবন্ধনানি' অনুজীয়াদীনাং ক্রিয়াবসানেষু দত্তানি গোহিরণ্যাदिशाश्वतपारितोषिकदानानि যस्याং সা [এতচ্চ "দত্ত্বা ভূমিনিবন্ধনম্" (? ভূমি নিবন্ধন) ইত্যেতদ্বচনব্যখ্যানানি মিতাচরাযাং দ্রষ্টব্যম্]। অন্যত্র 'সত্ নিবন্ধন' ভাষ্যগন্যো যস্যো সা। এবম্ভূতাপি 'রাজনীতিঃ' রাজবৃত্তিঃ 'অপগতঃ স্পশঃ' আরো-যস্যো সা 'অপস্পশা' চেৎ ["যথার্থবর্ণো মন্ত্রজঃ স্পশো হরক উচ্যতে" ইতি হলায়ুধঃ]। অন্যত্র অবিদ্যমানঃ স্পশঃ শাস্ত্রারম্ভসমর্থকঃ^৪ উপোহাতসন্দর্ভগন্যো^৫ যস্যো সা 'অপস্পশা'। 'শব্দবিজ্ঞা' ব্যাকরণবিজ্ঞা 'ইব নোভাতি' ন শোভতে। তস্মাৎ চার-প্রবেশমাধ্যক্ষকং তদ্রহিতস্য রাজ্যঃ অন্বপ্রাপ্যত্বাৎ ইতি ভাবঃ [অত্র 'অপস্পশা' ইত্যত্র

जतुकाष्ठवत् शब्दयोरेव श्लिष्टत्वात् शब्दश्लेषः^६ । 'सदृष्टिः सन्निबन्धना' इत्यत्र एक-
वृन्तावलम्बितफलद्वयवत् अर्थश्लेषः^७ । 'अनुतसूत्रपदन्यासा' इत्यत्र तु उभयसम्भवात्
उभयश्लेषः^८ । 'शब्दविद्येव' इति पूर्णोपमा व्यक्ता एव । तयोः सापेक्षत्वात्
सङ्करः^९] ॥ ११२ ॥

NOTES ON MALLI.

1. Even the smallest transaction. 2. Securing all purposes from the words of the rules themselves, independent of the added इष्टि and उपसंख्यानस. 3. Livelihood. 4. Justifying the undertaking of the treatise. 5. A prefatory work of selections. 6. Here we have शब्दश्लेष in अपस्यशा, because two words are clinging together like lac and wood. (The words are अप + स्यश for राजनीति and नञ् + पस्यश for शब्दविद्या) । 7. In सदृष्टि and सन्निबन्धना there is अर्थश्लेष as between two fruits hanging from the same stalk. (The senses (अर्थ) are निबन्धन = grant for राजनीति, and भाष्य for शब्दविद्या) । 8. But in अनुतसूत्रपदन्यासा both being possible there are both kinds of श्लेष । (शब्दश्लेष because the words are अनुतसूत्र + पदन्यास for राजनीति, and अनुतसूत्रपद + न्यास for शब्दविद्या । Also अर्थश्लेष because सूत्र, पद and न्यास mean one thing for राजनीति, and a different thing for शब्दविद्या as explained in the *Charcha*). 9. In शब्दविद्येव the पूर्णोपमा is manifest. These two being dependent, we have a सङ्कर of the two.

Sara—See Malli. "तस्मात् चार...प्रायत्वात्" ।

CHARCHA

1. अनुतसूत्र &c.—Qual. both राजनीति and शब्दविद्या । सूत्र means the texts of शुक्र, कौटिल्य &c. (राजनीति) ; also the aphorisms of Panini (शब्दविद्या) । पद foot (राजनीति) ; also *word* (शब्दविद्या) । नि + अस चेषे दिवादि + घञ् भावे न्यास planting ; also नि + अस + घञ् अधिकरणे न्यास a commentary on the Kasika Vritti written by Jinendra-

buddhi. उत्क्रान्तः सूत्राणि उत्सूत्रः that which has over-ridden the texts, unauthorised ; प्रादितत्— । पदस्य न्यासाः पदन्यासाः planting of the foot, taking a step ; इतत्— । उत्सूत्रः पदन्यासः अस्याम् उत्सूत्रपदन्यासा in which steps are taken disregarding the Sastras, बहु— । न तथा, नञ्त्तत्— । Qual. राजनीतिः । Also उत्क्रान्तानि सूत्रेभ्यः उत्सूत्राणि outside the sutras, प्रादितत्— । तादृशानि पदानि अस्मिन् उत्सूत्रपदः in which words are beyond the sutras, बहु— । न उत्सूत्रपदः अनुत्सूत्रपदः, नञ्त्तत्— । तादृशो न्यासो यस्याम्, बहु— । Qual. शब्दविद्या । Malli. here remarks—“इष्ट्युपसंख्यान...प्रतिपादकः” । To understand this, note that there are several words which cannot be derived by the sutras of Panini. For these Katyayana had added rules ending with इति वक्तव्यम् (this has to be said) or इति उपसंख्यानम् (this has to be noted). These go by the name वार्त्तिक sutras. Malli's उपसंख्यान is वार्त्तिक । In time, however, even the additions of Katyayana were found insufficient. So finally पतञ्जलि made fresh additions distinguished by the word इष्ट्यते । These are known as इष्टि sutras. Jinendra deems that the इष्टि and the उपसंख्यानस are unnecessary, all words being derivable from the सूत्रा alone. His attempt to show this has given us the celebrated work न्यासः । Hence the न्यास is here called अनुत्सूत्रपदः ।

2. सहृत्तिः—वर्त्तते अनया इति वृत् + क्तिन् करणे वृत्तिः livelihood (राजनीति) ; also, gloss, commentary (शब्दविद्या) । सती वृत्तिः अस्याम् that which pays good salaries, बहु—(राजनीति) ; also that which has a good commentary (शब्दविद्या) । The commentary is the काशिका written by two grammarians, Jayaditya and Vamana, possibly in the fifth century A. D.

3. सन्निवन्धना—निबध्यते अनेन इति नि + बन्ध + ल्युट् करणे निबन्धनम् a grant of earth, cattle &c. सन्ति निबन्धनानि अस्याम् allowing good grants of land &c. बहु— । Qual. राजनीतिः । Also, निबध्यते अस्मिन् इति नि + बन्ध + ल्युट् अधिकरणे निबन्धनम् a treatise. Refers to the महाभाष्य of पतञ्जलि । सत् निबन्धनम् अस्याम्, बहु— । Qual. शब्दविद्या ।

4. शब्दविद्या—वेत्ति अनया इति विद् + क्यप् करणे संज्ञायाम् विद्या science. शब्दानां विद्या the science of words, i. e., grammar, इतत्— ।

5. नो—An अय्य meaning the same as the negative particle न ।

6. भाति—भा + लट् तिप् shines. भाति, बर्मा, भास्यति, अभासीत् ।

7. राजनीतिः—राज्ञां नीतिः the line of policy of kings, इतत्— ।

8. अपस्यशा—स्यश spy. अपगताः स्यशाः अस्याः (प्रसी) अपस्यशा destitute of spies, बहु— । Qual. राजनीतिः । Also पस्यश is the first chapter of the महभाष्य dealing with some very important introductory matter. अविद्यमानः पस्यशः अस्याम् अपस्यशा divested of the पस्यश chapter, बहु— । Qual. शब्दविद्या ।

9. Voice—... न्यासया सद्वत्त्या सन्निवन्धनया राजनीत्या अपस्यशया शब्दविद्याया...भायते ।

113. *Let the spies cause estrangement between the enemy and his ministers.*

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दृष्टोभयवेतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

Prak.—शत्रोः सामवायिकाः भेद्याः [The enemy's ministers have to be estranged]. How ?—उद्दृष्ट्य भेद्याः [By publicly denouncing them as traitors]. How is that possible ?—दोषज्ञैः उद्दृष्ट्य भेद्याः [This is to be done by people who know their lapses]. Where can you get such people ?—अज्ञातदोषैः अभिव्यक्तशासनैः उभयवेतनैः [That is precisely where the spies come in. It is they that should enter the services of the enemy taking care that their real character is not detected ; and then when opportunity occurs expose ministers in high position as above]. 113.

Prose—अज्ञातदोषैः दोषज्ञैः अभिव्यक्तशासनैः उभयवेतनैः शत्रोः सामवायिकाः उद्दृष्ट्य भेद्याः । ११२ ।

Eng.—The counsellors of the enemy are to be estranged, tainting them through those who are in the pay of both sides, whose guilt is undetected, but who know the lapses of others and who have produced documentary evidence. 113.

Beng.—তোমার লোক যাইয়া শত্রুর চাকরী গ্রহণ করুক । উহারা নিজের দোষ গোপন করিয়া শত্রুর প্রধান কর্মচারীদের দোষ জানিতে থাকিবে ও সময় বুঝিয়া শত্রুর অমাত্য প্রভৃতির লেখা কাগজ ধরাইয়া দিয়া রাজার সহিত তাহাদের ভেদ ঘটাইবে । ১১৩ ।

Expl.—Your own officers, under disguise, should take service under your enemy, win the confidence of the principal officers of state there, and, when time comes, denounce them as traitors producing documentary evidence. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—ন কেবলং চারমুখেন ব্রহ্মানুজ্ঞানম্ অপি তু উপজাপয়^১ কর্তব্যঃ ইत्याহ অজ্ঞাতেতি । কিঞ্চ 'অজ্ঞাতদোষৈঃ' পরৈঃ^২ অজ্ঞাতস্বকর্মभिः 'দোষজৈঃ' স্বয়ং পরমর্মজৈঃ 'অভিযুক্তানি' মেদস্যঃ^৩ অগ্রে প্রকটিতানি 'শাসনানি' তদমাত্যাদ্যবিশ্বাসকরাণি^৪ কুটলিখিতানি যेषাং তৈঃ 'উভয়বেতনৈঃ' উভয়ত মেদ্যে স্বামিনি চ^৫ 'বেতনং' ভূতির্যেষাং তৈঃ উভয়জীবিকায়াহিभिः মেদ্যনগরবাসিন্যৈঃ চরৈঃ^৬ ইত্যর্থঃ ["—অতযো বেতনম্" ইত্যমরঃ] 'শত্রোঃ' সম্বন্ধিনঃ সমবায়ং সমবয়ন্তি ইতি 'সামবায়িকাঃ' সঙ্ঘমুখ্যাঃ সচিবাদয়ঃ ["সমবায়ান্ সমবৈতি" ইতি ঠক্] 'উদ্বৃণু' দ্বিষামেতে দশহস্তাঃ^৭ অস্ম্যভিরেষাং লিখিতান্যেব গৃহীতানি ইতি উচ্যেদূষয়িত্বা 'মেদ্যা' বিঘটনীয়াঃ । ১১২ ।

NOTES ON MALLI

1. Intrigue ; secret overtures. 2. By enemies. 3. Of the one who is to be estranged, i. e., the enemy kings. 4. Creating suspicion upon his ministers &c. 5. With the enemy king to be estranged and also with the real master. 6. By spies residing in the city of the enemy king. Join at meetings, become members of a body of men. 7. These have lent a helping hand to the enemy.

Sara—See Malli, "ন কেবলম্...কর্তব্যঃ" ।

CHARCHA

1. अज्ञात &c.—न ज्ञातः अज्ञातः undetected, नञ्+तत्—। दुष्+घञ् भावे दोष delinquency. अज्ञातः दोषः एषाम् अज्ञातदोषाः, बहु—। तैः। Qualifies उभयवेतनैः which is used substantively. The दोष is उभयवेतनता। Their movements should be very cautions giving no chance to the enemy to suspect them as being in the pay of both sides.

2. दोषज्ञैः—दोष here is of the enemy ministers and consists of carelessness, error of judgment &c. दोषान् जानन्ति इति दोष + ज्ञा + क कर्त्तरि दोषज्ञाः those who know the lapses, उपपदतत्—। तैः ; Qual. उभयवेतनैः।

3. उद्दूष्य—उद् + दूष + णिच् + ल्यप् having loudly denounced.

4. उभय &c.—उभयोः (७मी of उभ in the dual, or उभाभ्याम् in the पञ्चमी—“अवज्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः) वेतनम् एषाम् उभयवेतनाः drawing salary from both, बहु—। तैः। श्या करणे। करण of the क्रिया in भेदा। The word is used substantively ; or say qual. चरैः understood. उभ here becomes उभय, because, whenever there is a वृत्ति, the word उभ takes अयच्। वृत्तिविषये नित्यमयच्। Thus in a समासवृत्ति compare उभयपक्षविनीतनिद्राः। Malli's उभयव is an instance of तद्धितवृत्ति।

5. भेदाः—भिद + ण्यत् कर्मणि to be estranged. Or भिद + घञ् भावे भेद estrangement, rupture. भेदेन योजयितव्या इति भेद + णिच् + यत् कर्मणि।

6. अभिव्यक्त &c.—अभि + वि + अञ्ज + क्त कर्मणि अभिव्यक्त exhibited. शास + ल्युट् करणे शासनम् letter. अभिव्यक्तं शासनं यैः, बहु—। तैः। Qual. उभयवेतनैः। Malli. has शासनं येषाम्। He connects येषाम् with शासनम् and has श्रेवे षष्ठी। The idea is—A certain minister writes something to the चर, taking him for an honest man. Unfortunately the writing is loose and ambiguous and capable of being twisted into something of a compromising character. The letter is a शासन to the चर (श्रेवे षष्ठी)। He takes up his शासन to the enemy-king and denounces the minister. Next suppose there is no कर्मविवक्षा in अभिव्यक्त ; the क्त is then कर्त्तरि, the mean-

ing being 'disclosed', 'revealed', 'out' &c. अभिव्यक्तं शासनं वेषाम् then means—whose correspondence is out.

7. सामवायिकाः—समवयन्ति एषु इति सम् + अव + इ + घञ् अधिकरणे समवायाः assemblages. समवायान् समवयन्ति इति समवाय + ठक् सामवायिकाः those who attend assemblies, members of assemblies, i. e., the तीर्थस referred to in sl. 111. In deriving समवाय as above, we have overlooked the restriction that घञ् is enjoined after हलन्त words. To avoid this objection, we derive it, after Bhanuji, thus :—समवाय्यन्ते इति सम् + अव + अय + घञ् कर्मणि समवायाः those who are summoned, i. e., caused to meet together. It is a body of men. Rest as above.

8. Voice—...सामवायिकान्...भिन्द्यात् (भवान्)। If अज्ञात &c. have अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया then...दोषाः...ज्ञाः...शासनाः...वेतनाः...सामवायिकान्...भिन्दुः।

9. Remark—As a practical illustration of the नीति here expounded, the student may refer to the scene between सिद्धार्थक, भागुरायण, मलयकेतु and राजस in सुट्टाराचम, Act V, towards the close. For अभिव्यक्तशासन comp. “मलयकेतुः—भागुरायण, दर्शय लेखम्” &c. The भेद culminates in “मलयकेतुः (सक्रोधम्)—राजस, राजस, नाहं विश्रम्भघाती राजसः। मलयकेतुः खल्लहम्। तद्गच्छः सर्वात्मना समाश्रीयतां चन्द्रगुप्तः”।

114. Let your spies coax kings to be present at the sacrifice.

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशातवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्यानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥

Prak.—राजन्यकानि आजातशातवीं पुरीम् उपेयिवांसि कर्त्तारः [It should be so managed that the kings may be all present at Yudhishthira's sacrifice]. Which kings do you mean?—तव एकार्यानि राजन्यकानि [I mean kings who are of the same mind with you and hence inimically disposed towards Sisupala]. How is that to be done?—उपायज्ञैः चरैः [Do it by means of clever spies]. 114.

Prose—उपायज्ञैः तव चरैः एकार्थानि राजन्यकानि अजातशत्रुवीं पुरोम् उपेयिवांसि कर्तारः ॥ ११४ ॥

Eng.—By such of your spies as are resourceful, that host of kings with a common object with you (*Or*—with the enemy) should be made to go to the capital of Ajatasatru. 114.

Beng.—এদিকে যতক্ষণ আমরা ইচ্ছাপ্রসূে যাওয়ার উত্তোগ করিতেছি ততক্ষণ তোমার চরেরা কোশলে স্বপক্ষ (Or—বিপক্ষ) রাজ-বর্গকেও তথায় উপস্থিত করাইবে।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—उपेयिवांसोति । किञ्च 'उपायज्ञैः' कार्यसाधनकुशलैः 'तव' चर-न्तीति (? तैः) 'चरैः' गूढचारिभिः [पचाद्यच्] 'एकार्थानि' त्वया सह एकप्रयोजनानि राजन्यानां समूहाः 'राजन्यकानि' ["गोवोच—" इत्यादिना वुञ्] अजातशत्रुः इमाम् 'अजातशत्रुवीं' पुरोम् इन्द्रप्रस्थम् 'उपेयिवांसि' प्राप्नुवन्ति (? प्राप्तवन्ति) ["उपेयिवान्—" इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः] 'कर्तारः' करिष्यन्ते [कञः कर्मणि लुट्] । इन्द्रप्रस्थे अस्माकं महत् कार्यं भविष्यति तत् अध्वरयावाव्याजिनः सन्नद्धैरागन्तव्यम् इति गूढं सन्दिश्य तव सर्वे मेलयितव्याः इत्यर्थः ।

Sara—See *Malli* "इन्द्रप्रस्थे...मेलयितव्याः" ।

CHARCHA

1. उपेयिवांसि—उप + इ + कसु (for लिट्) कर्तरि उपेयिवस् those that went. तानि । Pred. to राजन्यकानि । Decline in the neuter—उपेयिवः उपेयुषी उपेयिवांसि &c.

2. कर्तारः—क + लुट् तारम् कर्मणि will be made.

3. अजात &c.—अजातशत्रु is a name of Yudhishtira (See अजातारैः, sl. 102). तस्य इयम् इति अजातशत्रु + अण् स्त्रियाम् अजात-शत्रुवी । ताम् । कर्म of the क्रिया in उपेयिवांसि । अजातशत्रुवी was expected ; we have वृद्धि in both पूर्वपद and उत्तरपद by "अनुशतिकादी-नाञ्च", अनुशतिकादि being an आकृतिराजः ।

4. राजन्यकानि—राजः अपत्यादि इति राजन् + यङ् राजन्याः Kshattri- yas in general. राजन्यानां समूहाः इति राजन् + वुञ् राजन्यकानि groups

of Kshattriya kings. उक्ते कर्मणि प्रथमा । For the rule for वुज्, see under राजकम्, sl. 102. राजन्यकम् itself contains a plural idea (being a समूह—a group). Hence राजन्यकानि in the plural implies *different groups*.

5. उपायज्ञैः—उपाय *means* (Deriv. *ante*). उपायं जानन्ति इति उपाय + ज्ञा + क कर्त्तरि उपायज्ञाः those who are conversant with *means*, resourceful ; उपपदतत्— ।

6. एकार्थानि—एकः अर्थः प्रयोजनमेवाम् एकार्थानि having a common object, बहु— । This may be interpreted either as “common with yourself” (Malli) or “common with Sisupala”. The latter sense, “common with Sisupala”, is preferable, because the slokas following speak of Sisupala and *his* partisans as present at the sacrifice.

7. *Voice*.—उपायज्ञाः...चराः... ।

115. *There, when Yudhishtira will honour you, your enemies will kick up a row.*

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मतृसरिणः परे ॥ ११५ ॥

Prak.—परे स्वयं वैरायितारः [There your enemies will of their own accord start a quarrel]. Why ?—पाण्डोः सुते भवति सविशेषं भक्तिं तन्वति (सति) [Yudhishtira will publicly show his esteem for you ; this your enemies will resent]. Why should they ?—तरलाः मतृसरिणः परे [They are a fickle lot ; the marks of Yudhishtira's esteem will make them envious and they will start hostilities]. 115.

Prose—पाण्डोः सुते भवति सविशेषं भक्तिं तन्वति (सति) तरलाः मतृसरिणः परे स्वयं वैरायितारः ।

Eng.—Pandus son (Yudhishtira) paying special respect to you, your fickle and spiteful enemies will of themselves commence hostilities. 115.

Beng.—सेখানে পাণ্ডুপুত্র যুधिष्ठির নিশ্চয় তোমার সবিশেষ সম্মান করিবেন। তাহা দেখিয়া তোমার ক্ষুদ্রহৃদয় শত্রুগণ হিংসায় জলিয়া যাইবে ও স্বতঃপ্রবৃত্ত হইয়া কলহ উপস্থিত করিবে। ১১৫।

Expl.—See *Eng.* and *Prak.* above.

Malli.—ননু তব অধ্বরকর্মণি কো যুহাবকাশ ইत्याশঙ্ক্য তত্বেব মদ্বত্ কলহ-
বীজং সম্পাদয়তি সবিশেষমিতি^১। 'পাণ্ডো: সুতে' যুধিষ্ঠিরে 'भवति' পূজ্যে স্বয়ি
'सविशेषं' যথা তথা 'भक्ति' তন্বতি^২ সতি 'तरला:' चञ्चला: 'मत्सरिण:' द्वेषवन्त:
'परे' शत्रव: 'स्वयम्' एव 'वैरायितार:' वैরं कर्तार: ["शब्दवैरकलह—" इत्यादिना
क्यङ्, तत: कर्तरि लुट्^३] ॥ ११५ ॥

NOTES ON MALLI

1. Well, where is there room for fight in the celebration of the sacrifice? Apprehending this rejoinder he shows by सविशेषम् &c. that *that* is the very place where there will arise a great cause for quarrel. 2. See *Charcha*.

Sara—ततैव शत्रवो युधिष्ठिरेण भवति विद्वितां पूजां न नर्षयिष्यन्ति
कलहश्च भवता करिष्यन्ति।

CHARCHA

1. सविशेषम्—वि + शिष + घञ् भावे विशेषः distinction. विशेषेण सह वर्तमानं यथा तथा, बहु—। Qual. तन्वति।
2. सुते—भावे ङमी।
3. भवति—भातीति भा + भवतु भवान्। तस्मिन्। See *ante*.
4. तन्वति—तन + शृट् कर्तरि तनवत् showing. तस्मिन्।
5. वैरायितारः—वैरं कर्तारः इति वैर + क्यङ् + लुट् तारस् कर्तरि will commence hostilities. वैरायते, वैरायामास &c., वैरायिष्यते, अवैरायिष्ट। Malli's rule in full is "शब्दवैरकलहाभकण्वमेवेभ्यः करणे"—क्यङ् is attached to शब्द, वैर &c. in the sense "to do it".
6. तरलाः—तरल fickle. This explains why मत्सरिणः।
7. मत्सरिणः—मत्सर envy अन्यशुभहेष। सः अस्ति एषाम् इति मत्सर + इनि मत्वर्थे envious.
8. *Voice*—तरलैः मत्सरिभिः परैः... वैरायिता।

116. *Then those who know themselves will secede from him.*

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।
बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

Prak.—इह विपक्षमध्ये अचिरेण तैः अस्मात् पृथक् भाविता [The result will be that a large number of kings will desert Sisupala]. None will do that—ये भूभुजः आत्मविदः स्युः तैः भाविता [There are many among Sisupala's partisans who differ from him by nature. These will secede]. But they have come by their fortune through him—सहसंवृद्धियुजः अपि पृथक् भाविता [They will secede, I am sure, though so long they have enjoyed prosperity in common with Sisupala]. Is that believable?—बलिपुष्टकुलात् अन्यपुष्टैः इव पृथक् भाविता [I will give you an example of such defection. The cuckoo grows in the nest of the crow along with the young crows. But when time comes he knows himself and deserts the companions of his younger days. That is just what these kings will do]. 116.

Prose—इह विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजः अपि ये भूभुजः आत्मविदः स्युः तैः बलिपुष्टकुलात् अन्यपुष्टैः इव अचिरेण अस्मात् पृथक् भाविता । ११६ ।

Eng.—Here, among the enemies, kings who know their selves, if there be any, will in no time secede from him like cuckoos from the crowd of crows. 116.

Beng.—শিশুপালের একসঙ্গে এই বিপক্ষগণের শ্রীবৃদ্ধি হইয়াছে। তথাপি ইহাদের মধ্যে যাহাদের আত্মজ্ঞান আছে তাহারা, কোকিল যেমন কাকের দল হইতে সময়ে পৃথক্ হইয়া পড়ে, সেইরূপ এই দল হইতে সমস্ত পৃথক্ হইবে। ১১৬।

Expl.—Many of them, however, are aware of their own worth and know that you fully deserve this preference over them. So while others resent it and take up arms, these will stand by or perhaps side with you. Also see *Eng.* and *Prak.* above. 116.

Malli.—किं तेषां सर्वे वैरायिष्यन्ते ? न इत्याह य इति । 'ये (?) इह विपक्षमध्ये' शत्रुमध्ये 'सहसंवृद्धियुजः अपि' चैतेन सह तदर्थं गता अपि ["सत्सुद्धिष—" इत्यादिना क्तिप्] 'ये भूभुजः' राजानः 'आत्मविदः' स्वाभिजन-वेदिनः^१ 'स्युः' । यदा—स्वात्मस्वरूपवेदिनः^२ स्युः 'तैः' भूभुग्भिः 'बलिपुष्टकुलात्' काककुलात् ["काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसक्तप्रजाः" इत्यमरः] 'अन्यपुष्टैः' परभृतैः 'इव अचिरेण' सद्यः 'अस्मात्' विपक्षमध्यात् ["अन्यारात्—" इत्यव अन्यशब्दस्य अर्थ-परत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पक्षमी^३] 'पृथक् भाविता' पृथक् भविष्यन्ते [भावे लुट् । चिण्वदिटि वृद्धिः] । तेष्वपि केचित् अस्माभिः संगच्छन्ते (?) इत्यर्थः । [औप-च्छन्दसिकं वृत्तम्] ॥ ११६ ॥

NOTES ON MALLI

1. Aware of their own origin. 2. Aware of their own worth. 3. There is पक्षमी in connection with पृथक् &c. because in the rule "अन्यारात्—" अन्य stands for all words meaning अन्य ।

Sara—किन्तु तेषां सर्वे एव न वैरायिष्यन्ते । सन्ति तेषु केचन ये भवतः पूजामनुनोदन्ते ते तु अस्माभिः संगच्छन्ते ।

CHARCHA

7. आत्मविदः—आत्मन् self. आत्मानं विदन्ति इति आत्मन् + विद + क्तिप् कर्तरि आत्मविदः knowing their selves, उपपदतत्— । Knowledge of self may be taken in two ways here—(i) Memory of their humble origin, i. e., how from mediocrity they have come by greatness (स्वाभिजनवेदिनः) ; (ii) Consciousness of their inferiority to Hari, hence of the folly of resenting that honour was done to Hari (स्वात्मस्वरूपवेदिनः) । The latter seems preferable. The former reminds them of how much they owe to Sisupala and hence tends rather to tighten their union with Sisupala.

2. विपक्ष &c.—विरुद्धः पक्षः एषां विपक्षाः antagonists, बह्व— । विपक्षाणां मध्यम्, इतत्— । तस्मिन् । अधिं ओ ।

3. सह &c.—सम् + वृध + क्तिन् भावे संवृद्धि great prosperity. सह—

संहृदिः सहसंहृदिः common prosperity, सुप्सुपा । सहसंहृद्या युज्यन्ते इति सहसंहृदि + युज + क्तिप् कर्त्तरि enjoying prosperity together, उपपदतत्— । Comp. सहसंहृदि with सहवसति compounded in “सहवसतिसुपेत्य यैः प्रियायाः”—*Sakuntala*, II.

4. भुभुजः—भुवं भुञ्जते or भुञ्जन्ति इति भू + भुज् + क्तिप् कर्त्तरि enjoyers of the earth, or guardians of the earth ; उपपदतत्— । In the latter sense we get भुञ्जन्ति in the परस्मैपद by the rule “भुजोऽनवने” ।

5. स्युः—अस + लङ् युस् might be. भाष्यवचनात् सम्भावनायां लिङ् ।

6. बलि &c.—बलि offerings. बलिभिः पुष्टाः बलिपुष्टाः reared by offerings, i. e., crows (that eat of the daily offerings made by house-holders), इतत्— । तेषां कुलम्, इतत्— । तस्मात् । पृथक्शब्दयोगे प्रमी । श्या and द्वितीया are also correct. See under अस्मात् ।

7. अन्यपुष्टैः—अन्यैः पुष्टाः अन्यपुष्टाः reared by others, i. e., a cuckoo (which is reared by the crow) ; इतत्— । तैः । कर्त्तरि श्या ।

8. अस्मात्—इदम् here refers to विपक्षमध्ये । तस्मात् । पृथक्शब्दयोगे प्रमी । It is not clear why Malli here refers to the rule “अन्यारात्—” । There is a special rule for पृथक्, viz, “पृथग्विनानानाभिसृतीयान्यतरस्याम्” which gives द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी in connection with पृथक्, विना and नाना । Malli's reference would have been necessary if this special rule did not exist, but then प्रमी alone would be the correct विभक्ति ।

6. अचिरेण—चिर a long time. न चिरम् अचिरम् not a long time, नञ्तत्— । तेन । अपवर्गे तृतीया ।

10. भाविता—भू + लुट् ता भावे । भविता is the usual form, but the rule “स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भनयदृशं वा चिखदिट् च” directs that in the भाव and कर्मवाच्य when स्य (लुट्), सिच् (लुङ्), सीयुट् (लिङ्) or तासि (लुट्) follow, the roots हन, यद्, दृश् and those that end in a vowel in the धातुपाठ, optionally behave as if चिष् followed (चिखद्भाव) and take इट् with चिखद्भाव । Thus भू gives भविता (no चिखद्भाव no इट्) or भाविता (चिखत् and इट्) ।

11. तैः—अनुक्ते कर्त्तरि श्या ।

12. Voice—...युगभिः अपि यैः भूभुगभि आत्मविद्भिः भूयेत ते... अन्यपुष्टाः...भवितारः ।

13. *Remark*—The metre is औपच्छन्दसिक which is regulated by मात्रा, although in our case there is correspondence in syllables also. The definition is given as “पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्” on which Narayana remarks—“विषमपादे षोडश समपादे च अष्टादश मात्राः कार्य्याः”—The first and third lines are to have 16 and second and fourth 18 matras each. Again a light vowel has one matra a heavy one has two.

Hence the *matras* in the first line are ;—

$$\left. \begin{array}{cccccccccccccccc} \text{य इ हा ल वि दी वि प च म ध्ये} \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \end{array} \right\} = 16$$

Similarly in the third. The second line has—

$$\left. \begin{array}{cccccccccccccccc} \text{स ह सं. व द्वि यु जो पि भू भु जः स्युः} \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \end{array} \right| = 18$$

Similarly the fourth.

117. *I have shown you the way, may now your enemies perish.*

सहजचापलदोषसमुद्धतचलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥११७॥

Prak.—असुहृद्गणः शलभतां लभताम् [Let your enemies play the part of locusts]. Where ?—तव दुरासदवीर्यविभावसौ [Your prowess is a fire of such intensity that it cannot be approached. In it may the enemies become moths and consume themselves]. How can they act as moths ? —सहजचापलदोषसमुद्धतः असुहृद्गणः [The enemies are restless like moths through inherent fickleness]. Again ?—चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः असुहृद्गणः [The moths flutter about on getting a weak pair of wings ; the enemies have a weak side which is shaken].

Prose—सहजचापलदोषसमुद्धतः चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः असुहृद्गणः तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभताम् । ११७ ।

Eng.—May the host of enemies raised by their in-born short-coming of fickleness, with the side espoused by them.

becoming unsteady and weak (*also*—fluttering the weak wings they have come by) play the part of locusts in the fire of your unapproachable prowess (*Or*—In the unapproachable fire of your prowess). 117.

Beng.—শত্রুগণ নিজের চপলতা দোষে তোমার বিরুদ্ধে দণ্ডায়মান হইয়াছে। তাহাদের পক্ষ ভিন্ন হইয়া দুর্বল হইয়া পড়িয়াছে। এক্ষণে তোমার অসহ বীৰ্য্যবহিতে উহারা শতদলের মত আত্মসমর্পণ করুক।

Expl.—It is pure fickleness that has urged these enemies against you ; but their side has become weak through the defection of a considerable number of them. I hope they will now fall an easy prey to your resistless prowess. Also see *Prak.* and *Eng.* above.

Malli.—अथ फलितं निगमयन् आशिषं प्रयुङ्क्ते सहजेति^१ ‘सहजं’ स्वाभाविकं ‘चापलं’ दुर्विनीतत्वम् अनवस्थितत्वञ्च [“चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते” इति वैजयन्ती] तेनैव ‘दोषेण समुद्धतः’ हतः। ‘पक्षः’ सहायो गरुड [“पक्षः पार्श्वं गरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु” इति वैजयन्ती]। ‘चलितः’ अस्थिरः ‘दुर्बलपक्षपरिग्रहः’ यस्य सः ‘असुहृद्गणः’ शत्रुवर्गः ‘तव दुरासदवीर्यविभावसौ’ दुःसहतेजोवह्नी [“वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि”, “सूर्यवह्नी विभावसू” इति विश्वामरी] ‘शलभतां’ पतङ्गत्वम् [“समी पतङ्गशलभौ” इत्यमरः] भावे तल् [‘लभतां’ गच्छतु। रूपकालङ्कारः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

NOTE ON MALLI

1. By सहज &c. he pronounces a benediction embodying the final result.

Sara—एवमात्मविदां पृथग्भावेन दुर्बलाः शत्रवः हेलयैव भवता समुच्छिद्ये रन्।

CHARCHA

1. सहजे &c.—सह जातम् इति सह + जन + ड कर्तरि सहजम् inborn. चपल fickle ; तस्य भावः इति चपल + अण् चापलम् fickleness (असुहृत्) ;

also अस्थिरता restlessness (शलभ) । सम् + उद् + हन + क्त कर्मणि समुद्धत raised ; Malli has हस Arrogant. *Raised* suits both असुद्धत् and शलभ which is therefore preferable. सहजं चापलम्, कर्मधा— । तत् एव दोषः, कर्मधा— । तेन समुद्धतः, इतत्— । Raised by the shortcoming of inborn fickleness (असुद्धत्), also raised...restlessness (शलभ) । These kings are in arms against you, because they resent the honour done to you. This is fickleness. It is fickleness that has raised them against you. Hence they are truly सहजचापल-दोषसमुद्धत । Again locusts are proverbially restless. Their very restlessness raises them up to fly. Hence they too are सहजचापलदोषसमुद्धत ।

2. चलित &c.—चल + क्त + कर्त्तरि चलित shaken (असुद्धत्), also fluttering (शलभ) । Enemy's side is *shaken*, because of the defection spoken of in sl. 116. पक्ष side (असुद्धत्) ; also wing (शलभ) । परि + ग्रह + अप् भावे परिग्रहः espousing (असुद्धत्) ; also, coming by (शलभ) । पक्षस्य परिग्रहः पक्षपरिग्रहः, इतत्— । By the maxim “भावानयने द्रव्यानयनम्” this means परिग्रहीतः पक्षः the side espoused (असुद्धत्) ; also the wings acquired (शलभ) । चलितः अतएव दुर्बलः पक्षपरिग्रहः अस्य whose side is weak through desertion (असुद्धत्), विपद बहु— । Also चलितौ दुर्बलौ पक्षपरिग्रहौ अस्य whose frail wings are fluttering (शलभ), विपद बहु— ।

3. दुरासद &c.—दुखिन आसद्यते इति दुर् + आ + सद + खल् कर्मणि दुरासदः unapproachable, उपपदतत्— । विभा वसु अस्य विभावसुः fire, बहु— । वीर्यमेव विभावसुः वीर्यविभावसुः fire of prowess. कर्मधा—like शाकपार्थिव (रूपककर्मधा—) । दुरासदः वीर्यविभावसुः, कर्मधा— । तस्मिन् ।

4. शलभताम्—शलभ locusts. तेषां भावः शलभता । ताम् ।

5. लभताम्—लभ + लोट् ताम् आशिषि may acquire. “आशिषि लिङ् लोटौ” इति लोट् । लभते, लेभे, लप्सते, अलम्ब ।

6. असुद्धद्वयः—सुद्धद friend (sl. 105—सुद्धदो विमनोऽकृताः) । न सुद्धदः असुद्धदः enemies, नञ्त्तत्— । तेषां गणः, इतत्— ।

7. Voice—.....समुद्धतैः...परिग्रहैः...गणैः...शलभता लभ्यताम् ।

8. Remark 1—For a similar idea compare “कः शालमेन विधिना लभता विनाशम्”—*Mudra-Rakshasam*, Act I.

9. *Remark 2*—The metre is द्रुतविलम्बित the definition being “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरौ”—the triads न, भ, भ, र (See Canto I), in order, constitute a द्रुतविलम्बित । Thus—

स	ह	ज	चा	प	ल	दो	ष	स	मु	ड	तः
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
न				भ			भ			र	

118. *The speech removed Hari's perplexity and pleased him.*

इति विशकलितार्थामौडवीं वाचमेनाम्

अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्यादुच्चकैरुच्छितोरः-

स्थलनियतनिषस्यश्रीश्रुतां शृश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

(इति श्रीमाधकृती शिशुपालवधे महाकाव्ये आठे द्वितीयः सर्गः)

Prak.—एनाम् अौडवीं वाचं शृश्रुवान् उच्चकैः सः उदस्यात् [Hari got up from his seat greatly elated on hearing this speech of Uddhava]. How did he take the speech ?—जनितमुदम् अौडवीं वाचम् [He was mightily pleased with it]. Why ?—इति विशकलितार्थं वाचम् [The speech was a masterly analysis of all the points involved]. Then he preferred it to Balarama's speech—दुर्नयस्य अर्गलां वाचम् [All thought of Balarama's hasty and inconsiderate speech left Hari after he had listened to Uddhava]. What was the special recommendation of Uddhava's speech ?—अनुगतनयमार्गं वाचम् [It was in strict accord with the teachings of the Sastras]. Was the counsel well guarded ?—उच्छितोरःस्थलनियतनिषस्यश्रीश्रुतां वाचम् [Besides the three members of the council, Lakshmi, who constantly sat on the chest of Hari, alone heard of it ; hence it was well guarded indeed]. 118.

Prose—सः इति विशकलितार्थाम् अनुगतनयमार्गाम् दुर्नयस्य अर्गलां

जनितमुदम् उच्छितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रोश्रुताम् श्रीडवीम् एनां वाचं शुश्रुवान्
उच्चकैः उदस्थात् । Or—उच्चकैः वाचम्...Or again उच्चकैरुच्छित...। ११८ ।

Eng.—Hari rose elated on having heard this speech of Uddhava in which the correct line of policy was followed and the subject matter was thus analysed—the speech which was a bar to bad policy and was overheard by Sri (alone) who constantly rested on his high and broad chest—the speech which gave him joy. 118.

Beng.—এইরূপে নীতিমার্গের অনুসরণে সর্ববিষয়ের বিশ্লেষণ করিয়া উক্ত বিবৃত হইলেন । বলরামের সমর্থিত দুর্নীতির পথে অর্গল পড়িল । হরি আনন্দে উৎফুল্ল হইয়া যজ্ঞযাত্রার মানসে আসন হইতে উত্থিত হইলেন । এই মন্তব্য হরির বিশাল ও উন্নত বক্ষে নিত্যলগ্না লক্ষ্মী তিন পঞ্চম ব্যক্তি জানিতে পারিল না ॥ ১১৮ ॥

Expl.—Uddhava's masterly analysis of the situation left no doubt in the mind of Hari as to the course to follow. He was mightily pleased to see that it was possible to kill two birds at one throw—to oblige Yudhishtira and kill enemies at the same time. He got up to give necessary orders for the journey to Indraprastha. 118.

Malli.—इतीति । 'सः' हरिः इत्यम् (? 'इति' इत्यम्) 'विशकलितार्था' विवेचितार्थम् 'अनुगतनयमार्गा' नीतिमार्गानुसारिणी 'दुर्नयस्य' बलभद्राद्युक्तस्य इत्यर्थः 'अर्गला' निवारयित्रीम् । इति वैधर्म्येण रूपकालङ्कारः^१ ["तद्विष्कम्भे ऽर्गलं न ना" इत्यमरः] । अतएव 'जनितमुदं' हरेः कृतानन्दाम् 'उच्छिते' उन्नते 'उरः-स्थले नियतं निषण्णया' अविश्रान्तमाश्रितया 'श्रिया श्रुताम्' । नान्यथा इति मन्त्र-गुप्तिः । उद्धवस्य इमाम् 'श्रीडवीम् एनां' पूर्वोक्तां 'वाचं शुश्रुवान्' श्रुतवान् ["भाषायां सदवसश्रुवः" इति कसः] उच्चैरेव 'उच्चकैः' उन्नतः सन् ["अव्यय-सर्वनामामकच् प्राक् टेः" इत्यकच् प्रत्ययः] 'उदस्थात्' आसनादुत्थितवान् ["उदोऽनूडकर्मणि" इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत्^२] । रूपकानुप्रासालङ्कारौ । मालिनी-वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इति मल्लिनाथसूरिविरचिते माधवाय्याख्याने सर्वङ्गभाष्ये द्वितीयः सर्गः ।

NOTES ON MALLI

1. The अलङ्कार is रूपक through negation (*Charcha*). The resemblance lying in the absence of a certain attribute. Or विशिष्टो धर्मः अस्य विधर्मः specially virtuous. तस्य भावः वैधर्म्यम् व्यतिरेकः । *Trans.*—The अलङ्कार is रूपक through a व्यतिरेक (See *Charcha*). 2. This is an instance of one that is not an example of the rule “उदो—” ।

CHAROHA

1. विशकलित &c.—शकल piece, शकलानि कृताः इति शकल + णिच् + क कर्मणि शकलिताः taken to pieces, analysed. विशेषेण शकलिताः, fully analysed. प्रादितत्— । विशकलिताः अर्थाः अनया अस्यां वा विशकलितायां that which has fully analysed the details, बहु— । ताम् ।

2. औद्बवीम्—उद्बवस्य इयम् इति उद्बव + अण् स्त्रियाम् औद्बवी । ताम् ।

8. वाचम्—कर्म of the क्रिया in युष्मवान् । न लीकिति षष्ठोनिषेधः ।

4. एनाम्—Here एनाम् occurs at the very outset of the remark on the speech. Hence it is not in an अन्वादेश । The rule “द्वितीयाटौस्त्वे नः” does not apply. Thus एनाम् is irregular here ; एताम् is the correct form, but is avoided solely for the sake of the alliteration मेनामनु ।

5. अनुगत &c.—नीयते अनेन इति नो + अच् करणे बाहुलकात् नयः polity. तस्य मार्गः नयमार्गः, इतत्— । अनुगतः नयमार्गः अनया अनुगतनयमार्गा that which follows the correct line of policy, बहु— । ताम् । Here we say बाहुलकात् नयः because the rule “प्रिणीभुवोऽनुपसर्गे” is a bar to अच् directing घञ् instead. The form then is नाय । The Vritti remarks under this rule “कथञ्च नयो राज्ञः ? ‘कृत्यल्युटौ बहुलम्’ इत्यच् भविष्यति” । We may also say नयतीति नयः पचाद्यच् । The meaning then is that which guides, i. e., polity.

6. दुर्नयस्य—दुष्टो नयः दुर्नयः bad policy, प्रादितत्— । Also दुष्टो नयः अस्य दुर्नयः a wrong-doer (See below). तस्य । Now, नो is read णी in the धातुपाठ of पाणिनि, so it is a णोपदेश root. The rule “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” should therefore give दुर्णय with the cerebral. Why then dental ? The answer is, the Varttika

“दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः” does not treat दुर as an उपसर्ग with reference to णत्वविधि । Malli here remarks “वैधर्म्येण रूपकावधारः” । There seems to be some confusion here. रूपक generally arises through साधर्म्य ; the basis is then उपमा । If the basis be व्यतिरेक, as it may be according to some, we get a रूपक through वैधर्म्य (*i. e.*, through व्यतिरेक) । Thus in “त्यागस्तावत् सुरतरुग्रयः-कौमुदीकालमेघः” the fame of the well-known उपमान of दाह (*i. e.*, सुरतरु = कल्पवृक्ष) is said to have been eclipsed by the king’s charity. Hence instead of उपमापर्यवसान we have here व्यतिरेकपर्यवसान । This is a रूपक through वैधर्म्य । But दुर्नयस्य अर्गला suggests no such व्यतिरेक । We therefore take it as a श्लिष्टपरम्परितरूपक thus :—
दुष्टो नयः दुर्नयः bad policy ; also दुष्टो नयः अस्य दुर्नयः an ill-trained person—a wrong-doer. Wrong-doers are restrained with the door locked or barred. Uddhava’s speech was to bad policy as a bar is to a wrong-doer. This is उपमा with speech (वाच्) compared to bar (अर्गला), both being प्रतिरोधक ; and with bad policy (दुर्नय) compared to wrong-doer (दुर्नय), both being प्रतिकूल । Suppressing the common attributives we get रूपक, *i. e.*, वागेव अर्गला, दुर्नय एव दुर्नयः (श्लेष) ।

7. जनित &c.—जन + णिच् + क्त कर्मणि स्त्रियां जनिता caused. मुद + क्तिप् भावे मुद joy. जनिता मुत् अनया जनितमुत् that which has caused joy, बहु— । ताम् । The joy was due to the fact that Hari had seen विप्रतिषेध of two duties (sl. 6) and his mind had been कार्यदयाकुल (sl. 1) ; the विप्रतिषेध has now vanished and his mind is once again at ease (see *Expl.*).

8. उदस्यात्—उद + स्या + लुङ् तिप् rose. तिष्ठति—ते, तस्यौ—स्थे, स्यास्यति—ते, अस्यात्—अस्थित । Malli. here refers to the rule “उदः अनूर्द्धकर्मणि” which gives आत्मनेपद to उद + स्या when upward motion is not implied, and remarks that this is an instance where that rule does not apply, the reason being that here we have *upward motion* in rising from the seat.

9. उच्चकैः—Pred. to सः । This has occurred so often that no comment seems necessary (See Canto I, sls. 7, 12, 16 etc.).

The rule “अथय—” means that अकच् comes in before the last vowel in an अथय and सर्वनाम ।

10. उच्छ्रित etc.—उद् + श्रि + क्त कर्त्तरि उच्छ्रित high. उरस् chest: नि + यम + क्त कर्मणि नियत restricted, constant. नि + सद + क्त कर्त्तरि = निषद् + क्त = निषन् + न निषण्ण = निषस्य seated. प्रशंसम् उरः उरःस्थलम् broad chest, कर्मधा—of the नित्यसमास class. नियतं निषसा नियतनिषसा always seated, सुप्सुपा । उच्छ्रितम् उरःस्थलम् high and broad chest, कर्मधा— । तत्र नियत-निषसा constantly seated on the high and broad chest, सुप्सुपा । तादृशी श्रीः, कर्मधा— । तथा श्रुता, श्रुत— । Besides the three that took part in the deliberation, she alone heard it, no one else. Hence the counsel was well guarded. This is what Malli. means by “नान्यथा इति मन्त्रगुप्तिः” । Here the नित्यसमास in उरःस्थलम् is by the rule “प्रशंसावचनैश्च”—जातिवाचक words are compounded in a कर्मधा—with words that are restricted (हृदि) to mean प्रशंसा । स्थल is indeed प्रशंसावाचक, thus :—“मतल्लिकोदनिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । हस्तपाशतटाः पादपालीमवर्चिकादयः ॥” Note the use of the word श्री at the end of the canto. Also see Canto I, last verse.

11. श्रुश्रुवान्—श्रु + लिट् स्थाने कसु कर्त्तरि श्रुश्रुवस् he that heard. स एव । Qual. सः । कसु is usually a वैदिक affix. The rule “भाषायाम्—” allows it in lay writings, after सद, वस, श्रु ।

12. Voice—तेन...श्रुश्रुवुषा...उदस्थायि ।

13. Remark—The metre is मालिनी defined as “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः”—The triads न, न, म, य, य in order with pause (यति) after the eighth syllable and at the end, constitute a मालिनी । Thus :—

अ	नु	ग	त	न	य	मा	र्ग	म	र्ग	लां	दु	नं	य	स्य
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	न			न			म			य			य	

The pause is after र्ग (भोगिन्) and after स्य (लोक) ।

14. इति श्रीमाध etc.—See end of Canto I.

THE END.

B. A. SANSKRIT COURSE,

EDITED BY

PRINCIPAL S. RAY, VIDYAVINODE, M.A.

1. **SISUPALA**, Cantos I and II with Mallinatha's Commentary, English and Bengali Translations, Critical and Explanatory Notes and an Appendix on Roots and Rules introduced in the body of the book. 3rd ed., cloth Rs. 1-8 each.

2. **SAKUNTALAM** with an original Sanskrit Commentary, Translation, Critical and Explanatory Notes and an elaborate Introduction. 4th ed., cloth Rs. 3-4.

The Hon'ble Justice Sir Asutosh Mukherji, Sarasvati, Sambuddhagamachakravarti, Kt., C.S.I., says :—

"Professor Saradaranjan Ray has, in an interesting paper on the age of Kalidas, re-investigated this interesting problem, and the force of his arguments has to my mind a distinct tendency to make the pendulum oscillate back to the ancient tradition..."

The venerable recluse Pandit Krishnakamal Vidyambudhi, late Principal, Ripon College, Emeritus Professor of Sanskrit, Presidency College, Calcutta, says :—

"...when handling it by chance I could not resist the temptation and so went through the Introduction and certain other parts...Having¹ done this, I cannot refrain from doing myself the pleasure of telling you what I think. My idea is that your edition should form an epoch in the study of the incomparable drama of India's immortal poet. I admire and envy your thorough acquaintance with his works and appreciate how cleverly and dexterously you make use of your

knowledge in demolishing certain good-for-nothing theories propounded by a set of scholars who take a delight in belittling the antiquity of our ancestors....”

Rai Bahadoor Rajendra Chandra Sastri, M.A., says :—

“...The preface is very interesting reading and will unquestionably add to your reputation as a Sanskrit scholar. ...There are very few, let me assure you, among our present day scholars who bring so much industry, scholarship and erudition to bear on their work like your worthy self”.

3. MUDRA-RAKSHASAM after the manner of Sakuntalam. Cloth Rs. 3-4.

4. RATNAVALI

WITH

- (1) An Original Sanskrit Commentary,
- (2) English Translation,
- (3) Bengali Translation,
- (4) Critical and Explanatory Notes,
- (5) An elaborate Introduction after the manner of that in Principal Ray's Sakuntalam.

CLOTH Rs. 3.

Of all respectable Book-sellers or direct form

S. RAY & CO.,

CENTRAL BRANCH (BOOK DEPARTMENT)

90-3A, Harrison Road, Calcutta.

206. ষষাভ্যাং নো ণঃ সমানপদে—একই পদেস্থিত ঋ, র, ষ, ইহাদের পরবর্তী ন স্থানে ণ হয়।

207. রাজাহঃসথিভাষ্ট্—তৎপুরুষে রাজন্, অহন্ ও সথি শব্দ অস্তে থাকিলে সমাসাক্ত 'টচ্' প্রত্যয় যোগ করিতে হয়। মহারাজঃ, দশাহঃ সচিবসথঃ। ইত্যাদি।

208. रिच् to empty—লট্ রিণক্তি—রিঙ্কে, লিট্ রিরেচ—রিরেচে, লট্ রেক্ষ্যতি—রেক্ষাতে, লুঙ্ অরেক্ষীং—অরিচৎ—অরিক্ত।

209. रुच् to shine, to cause satisfaction—লট্ রোচতে, লিট্ রুচচে, লট্ রোক্ষাতে, লুঙ্ অরোচিষ্ট—অরুচৎ।

210. रुचार्थानां প্রীয়माणঃ—রুচ্যর্থ ধাতুর যোগে যিনি প্রীতি অনুভব করেন তিনি 'সম্প্রদান'। তুভ্যাং রোচতে মোদকঃ।

211. रुद to weep—লট্ রোদিতি, লিট্ রুরোদ, লট্ রোদিষ্যতি, লুঙ্ অরোদীং—অরুদৎ।

212. रुध to oppose—লট্ রুণক্তি—রুক্ষে, লিট্ রুরোধ—রুধে, লট্ রোংস্ততি—তে, লুঙ্ অরোংসীং—অরুধৎ—অরুদ্ধ।

213. रुह् to sprout—লট্ রোহতি, লিট্ রুরোহ, লট্ রোক্ষ্যতি, লুঙ্ অরুক্ষৎ।

214. रूप to scrutinise—লট্ রুপয়তি, লিট্ রুপয়ামাস, লট্ রুপয়িষ্যতি, লুঙ্ অরুপৎ।

215. लक् to indicate—লট্ লক্ষয়তি—তে, লিট্ লক্ষয়ামাস—লক্ষে—স্বভূব, লট্ লক্ষয়িষ্যতি—তে, লুঙ্ অললক্ষৎ—ত।

216. लक्षणहेतोः क्रियायाः—ক্রিয়াস্তরের পরিচায়ক বা হেতু বুঝাইবার জন্য লটের স্থানে শত্ ও শানচ্ হয়।

217. लज् to blush—লট্ লজ্জতে, লিট্ ললজ্জে, লট্ লজ্জিষ্যতে, লুঙ্ অলজ্জিষ্ট।

218. लप् to speak—লট্ লপতি, লিট্ ললাপ, লট্ লপিষ্যতি, লুঙ্ অলাপীং—অলপীং।

219. लभ to gain—লট্ লভতে; লিট্ লেতে; লট্ লপ্স্যতে, লুঙ্ অলক্।

220. लघ to dangle—লট্ লঘতে, লিট্ ললঘে, লট্ লঘিষ্যতে, লুঙ্ অলঘিষ্ট।

221. লম্ব to desire—লট্ লম্বতি—তে—লম্বতি—তে, লিট্ লম্বাষ—লেবে, লট্ লম্বিষ্যতি—তে, লুঙ্ অলম্বীৎ—অলম্বিষ্ট।

222. লস to shine—লট্ লসতি, লিট্ লম্বাস, লট্ লম্বিষ্যতি লুঙ্ অলম্বীৎ—অলম্বীৎ।

223. লিখ to write, to paint—লট্ লিখতি, লিট্ লিলেখ, লট্ লেখিষ্যতি, লুঙ্ অলেখীৎ।

224. লিঙ্গ to mark—লট্ লিঙ্গতি—লিঙ্গয়তি, লিট্ লিলিঙ্গ—লিঙ্গ-য়ামাস etc. লট্ লিঙ্গিষ্যতি—লিঙ্গয়িষ্যতি, লুঙ্ অলিঙ্গীৎ—অলিঙ্গিৎ।

225. লুঠ to wriggle—লট্ লোঠতি—তে, লিট্ লুলোঠ—লুলুঠে, লট্ লোঠিষ্যতি—তে, লুঙ্ অলুঠীৎ—অলোঠিষ্ট।

226. লুপ্ আশ্রয়িকাতো বহুলম্—‘তদ্বিষয়ে আশ্রয়িকা’ এই অর্থে উৎপন্ন তদ্ধিতের অনেক সময়ে লোপ হয়। বাসবদত্তা। ইত্যাদি।

227. লোক to see—লট্ লোকতে, লিট্ লুলোকে, লট্ লোকি-ষ্যতে, লুঙ্ অলোকিষ্ট।

228. লোচ্ to see—লোক ধাতুর ঞায় রূপ।

229. ল্যব্ লোপে কর্মণ্যধিকরণে চ—জু। বা ল্যপ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দের লোপ হইলে তাহার কর্মে ও অধিকরণে পঞ্চমী বিভক্তি হয়। আসনাৎ প্রেক্ষতে। ইত্যাদি।

230. বচ to speak—লট্ বক্তি, লিট্ উবাচ, লট্ বক্ষ্যতি, লুঙ্ অবোচৎ।

231. বদ to speak—লট্ বদতি, লিট্ উবাদ, লট্ বদিষ্যতি, লুঙ্ অবাদীৎ। জু উদিত।

232. বধ to kill—লট্ বধতি, লিট্ ববাধ, লট্ বধিষ্যতি, লুঙ্ অবাধীৎ।

233. বঞ্চ to move—লট্ বঞ্চতি, লিট্ ববঞ্চ, লট্ বঞ্চিষ্যতি, লুঙ্ অবঞ্চীৎ। To deceive—লট্ বঞ্চয়তে, লিট্ বঞ্চয়ামাস etc. লট্ বঞ্চয়িষ্যতি, লুঙ্ অববঞ্চত।

234. বন্দ to salute—লট্ বন্দতে, লিট্ ববন্দে, লট্ বন্দিষ্যতে, লুঙ্ অবন্দিষ্ট।

235. বর্ণ to describe, to paint etc.—লট্ বর্ণয়তি, লিট্ বর্ণয়ামাস etc. লট্ বর্ণয়িষ্যতি, লুঙ্ অববর্ণৎ।

236. বর্ষাশ্রুতিবিষ্যতি—ভবিষ্যৎ কালের প্রতি লক্ষ্য না থাকিলে তদ্বিত যোগে বৃদ্ধি বিষয়ে উত্তরপদস্থ বর্ষশব্দের বৃদ্ধি হইবে।

237. বর্তমানসামীপ্যে বর্তমানবদ্ধা—আসন্ন ভূত ও ভবিষ্যৎকালে বিকল্পে বর্তমানের ঞায় তিপ্ প্রভৃতির যোগ হয়। অয়মহং গচ্ছামি।

238. বষ্টিভাণ্ডরিরলোপমবাঁপ্যাক্রপসর্গয়োঃ। আপক্যাপি হলন্তানাং যথা বাচা নিশা দিশা ॥—ভাণ্ডরির মতে ‘অব’ ও ‘অপি’ এই দুই উপসর্গের ‘অ’ লোপ পায়, আর হলন্ত শব্দ আকারান্ত হয়। অবগ্রহ বগ্রহ, অপিহিত পিহিত, বাচ্ বাচা, নিশ্ নিশা, দিশ্ দিশা, ইত্যাদি। (বিকল্পে)।

239. বস to stay—লট্ বসতি, লিট্ উবাস, লৃট্ বেৎশ্রুতি, লুঙ্ অবাসীৎ। ক্র উষিত।

240. to carry—লট্ বহতি—তে, লিট্ উবাহ—উহে, লৃট্ বক্ষ্যতি—তে, লুঙ্ অবাক্ষীৎ অবোঢ়। ক্র উঢ়।

241. বা to blow—লট্ বাতি, লিট্ ববৌ, লৃট্ বাশ্রুতি লুঙ্ অবাসীৎ।

242. বিদ to know—লট্ বেত্তি etc. (Also বেদ বিদতুঃ বিদুঃ। দেখ বিদথুঃ বিদ। বেদ বিব বিদ্য), লিট্ বিদাক্ষকার etc.—বিবেদ, লৃট্ বেদিষ্যতি, লুঙ্ অবেদীৎ। ক্র বিদিত—বিত্ত (নিপাতনে)। To exist—লট্ বিত্তে, লিট্ বিবিদে, লৃট্ বেৎশ্রুতে, লুঙ্ অবিত্ত। ক্র বিন্ন। To acquire, to enjoy লট্ বিন্ধতি—তে, লিট্ বিবেদ—বিবিদে, লৃট্ বেৎশ্রুতি—বেৎশ্রুতে—বেদিষ্যতি—বেদিষ্যতে, লুঙ্ অবিন্দৎ—অবেদিষ্ট—অবিত্ত। ক্র বিদিত—বিন্ন। To deliberate—লট্ বিত্তে, লিট্ বিবিদে, লৃট্ বেৎশ্রুতে, লুঙ্ অবিত্ত। ক্রবিত্ত—বিন্ন। “সত্তায়াং বিত্তে জ্ঞানে বেত্তি বিত্তে বিচারণে। বিন্ধতেবিন্ধতি লাভে শ্রম্—লুক্—শ্রন্—শেষিৎক্রমাৎ ॥”

243. বিভাষা কৃত্রি—কৃধাতু পরে থাকিলে তিরস্ শব্দের বিকল্পে গতি সংজ্ঞা হয়।

244. বিশ to enter—লট্ বিশতি, লিট্ বিবেশ, লৃট্ বেক্ষ্যতি, লুঙ্ অবিক্ষৎ।

245. বৃ to request—লট্ বরতি—তে—বৃণোতি ব্রুতে—বৃণাতি—বৃণীতে, লিট্ ববার—বব্রে, লৃট্ বরিস্যতি—তে—বরীষ্যতি—তে, লুঙ্ অবারীৎ—অবরিষ্ট—অবরীষ্ট—অবৃত।

246. বৃত to exist, to engage—লট্ বর্ততে, লিট্ ববৃত্তে, লৃট্ ববর্তিষ্যতে—বৎস্ততি, লুঙ্ অববর্তিষ্টে—অবৃত্তৎ।

247. বৃধ to grow—লট্ বর্ধতে, লিট্ ববৃধে, লৃট্ ববর্ধিষ্যতে—বৎস্ততি, লুঙ্ অববর্ধিষ্টে—অবৃধৎ।

248. বেপ to tremble—লট্ বেপতে, লিট্ বিবিপে, লৃট্ বেপিষ্যতে, লুঙ্ অববেপিষ্টে।

249. বোপসর্জনস্ত—বহুব্রীহি সমাসে সহ শব্দ স্থানে বিকল্পে স আদেশ হয়।

250. ব্রজ to wander—লট্ ব্রজতি, লিট্ বব্রাজ, লৃট্ বব্রজিষ্যতি, লুঙ্ অবব্রাজীৎ।

251. শক to prevail, to forbear—লট্ শক্ৰোতি—শক্যতি—শক্যতে, লিট্ শশাক—শেকে, লৃট্ শক্ষ্যতি—শক্ষ্যতে, লুঙ্ অশকৎ—অশক্ত (দিবাতি)।

252. শক to apprehend—লট্ শকতে, লিট্ শশকে, লৃট্ শক্ষিষ্যতে, লুঙ্ অশক্ষিষ্টে।

253. শংস to hope—এই ধাতু ।আঙ্ ।পূর্বক প্রযুক্ত হয়। লট্ আশংসতে, লিট্ আশশংসে, লৃট্ আশংসিষ্যতে, লুঙ্ আশংসিষ্টে।

254. শব to announce—লট্ শবয়তি, লিট্ শবয়াক্কারি etc. লৃট্ শবয়িষ্যতি, লুঙ্ অশবয়ৎ।

255. শবায় to make noise—লট্ ।শবায়তে, লিট্ শবায়ামাস etc. লৃট্ শবয়িষ্যতে, লুঙ্ অশবায়িষ্টে।

256. শবায়ি to elicit response—লট্ শবায়য়তি, লিট্ শবায়য়ামাস etc. লৃট্ শবায়য়িষ্যতি, লুঙ্ অশবায়য়ৎ।

257. শম to see—লট্ শাম্যতি-শাক্ষ্যতে, লিট্ শশাম—শাময়ামাস, লৃট্ শমিষ্যতি—শাময়িষ্যতে, লুঙ্ অশমৎ—অশীশমত।

258. শাকপাথিবাতি—শাকপ্রিয়ঃ পাথিবঃ এই বাক্যে কর্মধারয় সমাস করিলে ‘প্রিয়’ শব্দের লোপ করিয়া ‘শাকপাথিব’ শব্দ করা হইল। এইরূপ আরও অনেক শব্দ আছে, ইহাদের সাধারণ নাম ‘শাকপাথিবানি’।

259. শাচ্ছোরন্ততরশ্চাম্—তকারাদি প্রত্যয় হইতে ক ইং গেলে তাহার যোগে শো ও ছো ধাতু স্থানে বিকল্পে শি ও ছি হয়।

260 শী to recline - লট্ শেতে, লিট্ শিশ্যে, লৃট্ শয়িষ্যতে, লুঙ্ অশয়িষ্টে। লট্ অস্তে শেরতে।

261. শুচ to mourn—লট্ শোচতি, লিট্ শুশোচ, লৃট্ শোচিষ্যতি, লুঙ্ অশোচীৎ।

262. অনো দন্তদংষ্ট্রাকর্ণকুম্ভবরাহপুচ্ছপদেষু দীর্ঘো বাচ্যঃ—সমাসে পূর্ব পদে যন্ শব্দ ও পরপদে দন্ত প্রভৃতি সাতটির যে কোন শব্দ থাকিলে যন্ স্থানে ষা হয়। ষাবরাহ। ইত্যাদি।

263. শুভ to shine—লট্ শোভতে, লিট্ শুভতে, লৃট্ শোভিষ্যতে, লুঙ্ অশোভিষ্টে—অশুভৎ।

264. শেষে বিভাষা—ত্বিলিঙ্গে বিহিত ষূল্ (অক) ও অ প্রত্যয় ব্যতীত কৃৎ (Or—দ্বীলিঙ্গে বিহিত কৃৎ) প্রত্যয়ের যোগে অনুক্ত কর্তায় বিকল্পে ষষ্ঠী হয়। সূত্রস্ত কৃতিঃ পাণিনেঃ পাণিনিবা বা। শব্দানামনু শাসনম্ আচার্যোণ আচার্য্যশ্চ বা। ইত্যাদি।

265. শ্রুতেরিঙ্কং ব্রতে নিত্যমিতি বক্তব্যম্—ব্রত সম্বন্ধে শো ধাতু স্থানে তকারাদি কিং প্রত্যয় পরে নিত্য লি হয়।

266. শ্রম to toil—লট্ শ্রাম্যতি, লিট্ শশ্রাম, লৃট্ শ্রমিষ্যতি, লুঙ্ অশ্রমৎ।

267. শ্রীণীভুবোহনুপসর্গে—উপসর্গ পূর্বে না থাকিলে শ্রি, নী ও ভ ধাতুর উত্তর ষঞ্ হয়। শ্রায়, নায়, ভাব; উপসর্গ থাকিলে হয় না। সংশ্রয়, প্রশ্রয়, পরিভব।

268. শ্র to listen—লট্ শৃণোতি, লিট্ শুশ্রাব, লৃট্ শ্রোষ্যতি, লুঙ্ অশ্রোষীৎ। লিট্ যোগে শ্রাবি to cause to hear—লট্ শ্রাবয়তি লিট্ শ্রাবয়ামাস, লৃট্ শ্রাবয়িষ্যতি, লুঙ্ অশ্রাবৎ—অশিশ্রবৎ।

269. শ্লাঘ to brag, to belaud—লট্ শ্লাঘতে, লিট্ শশ্লাঘে, লৃট্ শ্লাঘিষ্যতে, লুঙ্ অশ্লাঘিষ্টে।

270. শ্বস to breathe—লট্ শ্বসিতি, লিট্ শশ্বাস, লিট্ শ্বসিষ্যতি লুঙ্ অশ্বসীৎ।

271. ষষ্ঠী চানাদরে—যদি অনাদর প্রকাশ পায় তবে ভাবে সপ্তমীর বিষয়ে ষষ্ঠীও হয়। কদতি শিশো প্রাক্রাজীৎ, কদতঃ শিশোঃ প্রাক্রাজীৎ।

272. সদ to sit down, to despair—লট্ সৌদতি, লিট্ সসাদ, লট্ সৎশ্রুতি, লুঙ্ অসদৎ ।

273. সপ্তম্যাপমানপূর্বসোত্তরপদলোপশ্চ বক্তব্যঃ—যে সমস্ত পদের পূর্বার্কে সপ্তম্য বা উপমান থাকে তাহা বহুব্রীহি সমাসে প্রথমে বসিতে পারে কিন্তু তখন তাহার পরার্কে (উত্তরপদ) লোপ হইবে । কঠেকালঃ ঋষাশৃঙ্গঃ ইত্যাদি ।

274. সমবপ্রবিভাঃ স্বঃ—সম্, অব, প্র, অথবা বি পূর্বে থাকিলে স্বা ধাতু আত্মনেপদী হয় । সন্তিষ্ঠতে ইত্যাদি ।

275. সহ to bear—লট্ সহতে, লিট্ সেহে, লট্ সহিষাতে, লুঙ্ অসহিষ্টে ।

276. সাধ to accomplish—লট্ সাধাতি—সাপ্নোতি, লিট্ সসাধ, লট্ সাৎশ্রুতি, লুঙ্ অসাৎসীৎ ।

277. সিধ to succeed—লট্ সিধাতি, লিট্ সিষেধ, লট্ সেৎশ্রুতি, লুঙ্ অসিধৎ ।

278. সুপ্ সুপা—সমাসের স্বত্র নাই অথচ সমাস হইয়াছে তেমন স্থলে ‘সুপ্ সুপা’ সমাস বলা হয় ।

279. স্ to produce—লট্ স্ততে, লিট্ স্ত্ববে, লট্ সোশ্রুতে—সবিষাতে, লুঙ্ অসোষ্টে—অসবিষ্টে ।

280. গ্ to go—লট্ গরতি, লিট্ গসার, লট্ গরিষ্যতি, লুঙ্ অসারীৎ ।

281. স্ to create, to despatch—লট্ স্রতি—স্রজ্যতে, লিট্ সস্রজ্জ—সস্রজে, লট্ স্রফ্যতি—তে, লুঙ্ অস্রাফীৎ—অস্রষ্টে ।

282. সেব to serve—লট্ সেবতে, লিট্ সেবেবে, লট্ সেবিষাতে, লুঙ্ অসেবিষ্টে ।

283. স্ত to paralyse—লট্ স্তম্বতে—স্তম্বাতি, লিট্ তস্তম্বে—তস্তম্ব, লট্ স্তম্বিষাতে—তি, ‘লুঙ্ অস্তম্বিষ্টে—অস্তম্বীৎ—অস্তম্বৎ, ক্ত স্তম্বিত—স্তম্ব ।

284. স্তু to eulogise—লট্ স্তোতি—স্ততে, লিট্ তুষ্টাব—তুষ্টবে, লট্ স্তোষ্যতি—তে লুঙ্ অস্তাবীৎ—অস্তোষ্টে ।

285. স্তৃ to strew—লট্ স্তৃণোতি—স্তৃণুতে, লিট্ তস্তার—তস্তরে, লট্ স্তুরিষতি—তে, লুঙ্ অস্তারীং—অস্তরিষ্টে ।

286. স্তৃ to strew লট্ স্তৃণোতি—স্তৃণীতে, লিট্ তস্তার—তস্তরে, লট্ স্তুরিষ্যতি—তে—স্তুরীষ্যতি—তে, লুঙ্ অস্তারীং—অস্তরিষ্টে—অস্তরীষ্টে—অস্তীষ্টে । ক্র স্তীর্ণ ।

287. স্থা to stand—লট্ তিষ্ঠতি—তে, লিট্ তস্থো—তস্থে, লট্ স্থাস্যতি—তে, লুঙ্ অস্থাং—অস্থিত ।

288. স্না to bathe—লট্ স্নাতি, লিট্ সন্মৌ, লট্ স্নাস্ততি, লুঙ্ অস্নাসীং ।

289. স্পর্ক to challenge—লট্ স্পর্কতে, লিট্ পস্পর্কে, লট্ স্পর্কিষ্যতে, লুঙ্ অস্পর্কিষ্টে ।

290 স্পৃশ to touch—লট্ স্পৃশতি, লিট্ পস্পর্শ, লট্ স্পৃশ্যতি—স্পর্শ্যতি, লুঙ্ অস্প্রাশীং—অস্প্রাশীং অস্পৃক্ষং ।

291. স্মৃ to remember—লট্ স্মরতি, লিট্ সস্মার, লট্ স্মরিষ্যতি, লুঙ্ অস্মারীং ।

292. স্বদ to taste—লট্ স্বদতে, লিট্ সস্বদে, লট্ স্বদিষ্যতে, লুঙ্ অস্বদিষ্টে ।

293. স্বস্ত to embrace—লট্ স্বস্ততে, লিট্ সস্বজে,—সস্বজ্ঞে লট্ স্বস্ত্যতে, লুঙ্ অস্বস্ত্ত । ক্র স্বক্ ।

294. to recline—লট্ স্বপিতি, লিট্ সুষাপ, লট্ স্বপ্যতি লুঙ্ অস্বাপ্সীং । স্তপ্ত ।

295. স্বো জ্ঞাতাবান্মানি স্বং ত্রিষাখীয়ে স্বোহস্ত্রিয়াং ধনে—স্ব শব্দ জ্ঞাতি অর্থে পুংলিঙ্গ, আত্মা (self) অর্থে ক্লীবলিঙ্গ, নিজ অর্থে বিশেষ্যালিঙ্গ ধন অর্থে পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ । কেহ কেহ অর্থ করেন—জ্ঞাতি ও আত্মা অর্থে পুংলিঙ্গ ইত্যাদি ।

296. হন্ to kill, to strike—লট্ হন্তি, লিট্ জঘান, লট্ হনিষ্যতি, লুঙ্ অবধীং ।

287. হস to laugh—লট্ হসতি, লিট্ জহাস, লট্ হসিষ্যতি, লুঙ্ অহসীং ।

298. ক to carry—লট্ হরতি—তে, লিট্ জহার—জহে, লট্ হরিষ্যতি—তে, লুঙ্ অহাষীৎ—অহত ।

299. স্বক্ৰোরণ্তরশ্যাম্—স্ব ও ক্ব ষাতুর অনিচ্ছাকালের কর্তা নিচ্ছাকালে বিকল্পে কর্ম হয় । স করোতি, তেন তং বা কারয়তি ।

300. হ্লাদ to rejoice—লট্ হ্লাদতে, লিট্ জহ্লাদে, লট্ হ্লাদিষ্যতে, লুঙ্ অহ্লাদিষ্টে ।

301. হ্বে to summon, to defy—লট্ হ্বেয়তি—তে, লিট্ জুহাব—জুহবে, লট্ হ্বেয়তি—তে, লুঙ্ অহ্বেৎ—অহত—অহ্বাস্ত হুত ।

THE END.

WHOLESALE & RETAIL

from

S. Ray & Co.

(Branch)

90/3A, HARRISON ROAD,

CALCUTTA.